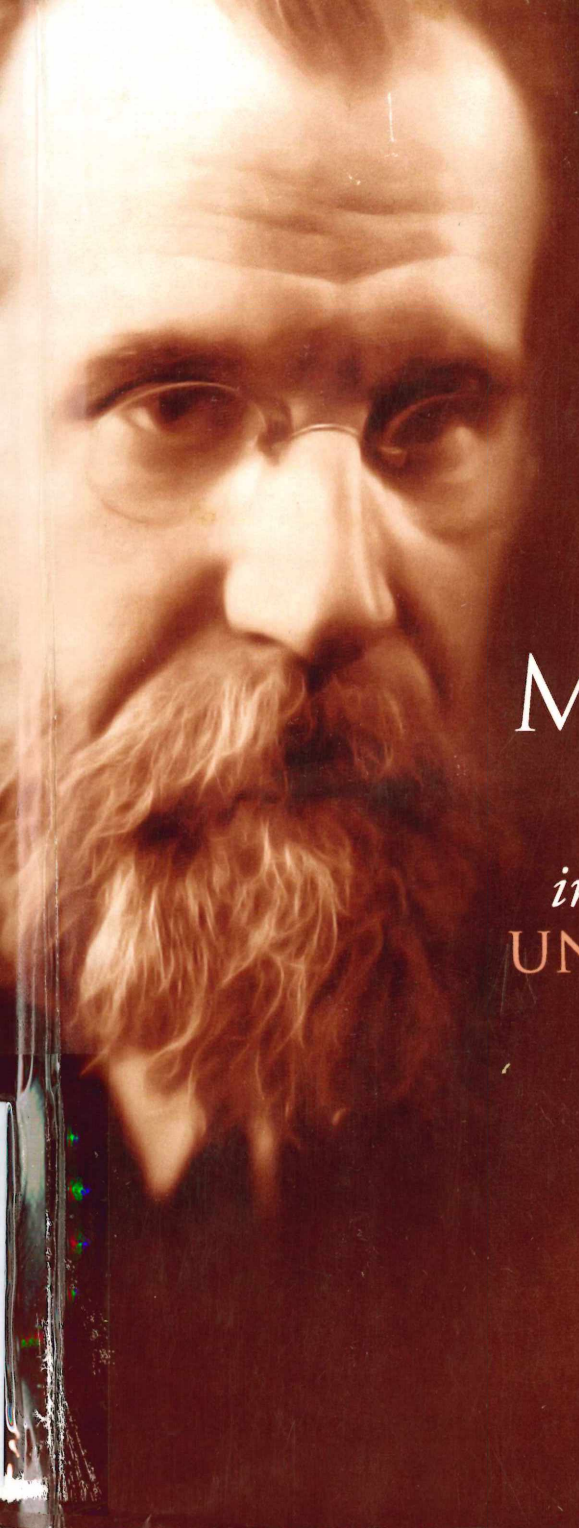

Vygintas Bronius
PŠIBILSKIS

MYKOLAS BIRŽIŠKA *ir* VILNIAUS UNIVERSITETAS

VEIKLOS STUDIJA IR ATSIMINIMŲ PUBLIKACIJA

Vilniaus universiteto leidykla

Vygintas Bronius
PŠIBILSKIS

MYKOLAS BIRŽIŠKA *ir* VILNIAUS UNIVERSITETAS

VEIKLOS STUDIJA
IR ATSIMINIMŲ
PUBLIKACIJA

Antras pataisytas leidimas

Vilniaus universiteto leidykla, 2008

UDK 947.45:929Biržiška
Pš-07

Apsvarstė ir rekomendavo spausdinti Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto taryba (2005 03 16; protokolas Nr. 9)

Recenzavo

doc. dr. Česlovas Bauža

doc. dr. Algirdas Jakubčionis

doc. dr. Kazimieras Monkevičius

ISBN 978-9955-33-239-8

© Vygintas Bronius Pšibilskis, 2008
© Mykolas Biržiška, 1947, 1948, 2005, 2008
© Vilniaus universitetas, 2008

Turinys

Pratarmė —7

SEPTYNIASDEŠIMT ŠEŠTASIS
VILNIAUS UNIVERSITETO REKTORIUS —13

Mykolas Biržiška. VILNIAUS UNIVERSITETAS
1940–1944 METAIS. ATSIMINIMAI —87

I. Vilniaus universitetas 1940–1941 m. —88

Prakalba —88

Stepono Batoro universitetas Vilniuje 1919–1939 m. —89

Vytauto Didžiojo universitetas Kaune nuo 1922 m. —92

Vytauto Didžiojo universiteto dalies perkėlimas
į Vilnių 1940 m. —94

Lietuviškasis universitetas Vilniuje prieš sovietų
kariuomenei užimant Lietuvą —95

1940–1941 m. bolševikinis marksizmas Lietuvoje
savo naujoje lietuviškojo paleckizmo formoje —98

Pirmieji Vilniaus universiteto puolimai
tarybiniais laikais —104

Kimmelis ir Lukaševičius —106

Vilniaus spauda ir universitetas —109

Universiteto rektoriaus pasikalbėjimas partijoje —113

Rektoriaus šaukimas į NKVD —115

Universiteto santvarkos pakeitimai
ir kitokios permainos —116
Naujų studentų priėmimas universitetan —119
Atleidimas nuo mokesčio už mokslą ir
stipendijų skirstymas —126
Spalio–lapkričio revoliucijos metinės universitete —128
Partijos nepasitenkinimas universitetu
ir revoliucijos minėjimu —131
Partija ir universitetas —135
Maksizmo-leninizmo katedra —137
Studentų klubas ir rabfakas —139
Akademinio jaunimo nuotaikos.
Lietuvių ir rusų kalba —141
Mokslo personalas —145
Universiteto vadovybė šaukiama Maskvon —148
Prof. Novikovas tikrina Vilniaus universitetą —151
Sovietinamas universitetas savo gyvenimo pabaigoje —154

II. Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais —159

Rusų-vokiečių karui artėjant —159
Universiteto persiorganizavimas —163
Pirmieji universiteto darbo trukdymai —166
Dr. Germanto vaidmuo universitete —170
Stegmanno spaudimas ir atsikirtimas —175
Nauji kėslai universitetą uždaryti —179
Darbo tarnybos grėsmė —182
Vokiečių spaudimas stiprėja —185
Universiteto uždarymas —191
Kai vokiečiai buvo uždarę Vilniaus universitetą —194
Paaiškinimai ir komentarai —217
Summary —259
Asmenvardžių rodyklė —262

Pratarmė

Mykolas, Vaclovas ir Viktoras Biržiškos – iškilūs profesoriai, palikę neišdildomus pėdsakus Lietuvos mokslo ir kultūros istorijoje. Vyriausias brolis Mykolas buvo visuomenininkas, Lietuvos valstybės atkūrimo 1918 m. akto signataras, kovotojas dėl Vilniaus, vienas žymiausių senosios lietuvių literatūros istorikų, tautosakos tyrinėtojų. M. Biržiška – Vilniaus gimnazijos su dėstomąja lietuvių kalba vienas steigėjų, direktorius, Lietuvos aukštojo mokslo organizatorius, pedagogas. Lietuvai atgavus istorinę sostinę Vilnių, jis tapo atgaivinto lietuviškojo Vilniaus universiteto profesoriumi, rektoriumi. M. Biržiška seniausiajai Lietuvos aukštajai mokyklai vadovavo sunkiais sovietinės ir nacių okupacijos metais. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje politiniais sumetimais pasitraukė į Vakarus, kur jo laukė skaudi išeivio dalia ir tolesnė veikla savo krašto labui.

Nepriklausomoje Lietuvoje apie profesoriaus M. Biržiškos mokslinę, pedagoginę, visuomeninę veiklą įvairiuose leidiniuose paskelbta nemaža proginių publikacijų. Įvairiašakės profesoriaus kūrybos ir veiklos aspektus gvildeno, asmenybės bruožus apibūdino lietuviškosios išeivijos mokslininkai ir visuomenės veikėjai: Jonas Aistis, Bronius Kazys Balutis, Zenonas Ivinskis, Stasys Yla, Steponas Kairys, Stasys Lozoraitis, Vincas Maciūnas, Andrius Mironas, Bronys Raila, Vincas Trumpa, Stasys Žymantas-Žakevičius ir kiti.

Po Antrojo pasaulinio karo sovietinėje Lietuvoje nebuvo minimos nei Biržiškų pavardės, nei jų mokslo veikalai. Visiška tyla gaubė

šiuos mokslininkus ir jų gimtinėje Viekšniuose. Visi trys broliai, o ypač Mykolas, pagal oficialiosios propagandos standartus buvo beatodairiškai šmeižiami. Bolševikiniam režimui liberalėjant šykščios žinios apie profesorius Biržiškas pasirodė lietuviškose sovietinėse enciklopedijose, tyrinėtojams buvo leista naudotis kai kuriais jų veikalais, nenurodant autorių pavardžių. Pirmasis ir gana išsamiai apie Mykolą ir Vaclovą Biržiškas rašė literatūrologas Leonas Gineitis knygoje „Lietuvių literatūra. Ligi 1940 m." (Vilnius, 1982).

Kylant Lietuvos atgimimo sąjūdžiui, nevaržomai pradėtas gaivinti iškilių Lietuvos veikėjų atminimas. Mokslo žmonių pastangomis 1988 m. rudenį Mykolui ir Vaclovui Biržiškoms, Vincui Krėvei-Mickevičiui, Steponui Kolupailai ir Pranui Skardžiui buvo grąžinti sovietmečiu neteisėtai atimti akademikų vardai. Jų mokslo darbai, atvėrus slaptųjų saugyklų duris, tapo prieinami visiems. 1989 metais minint Vilniaus universiteto įkūrimo 410-ąsias metines, atminimo lenta su profesoriaus M. Biržiškos pavarde įmūryta universiteto Didžiajame kieme. Veiklą išplėtojo 1990 m. Viekšniuose įsikūrusi Biržiškų draugija, prie Vilniaus universiteto sudarytoji Biržiškų komisija. Periodikoje pasirodė nemaža publikacijų, skirtų Biržiškų šeimai, jos nariams. Lietuvos visuomenę su M. Biržiškos gyvenimu ir veikla išsamiau supažindino Algimanto Liekio, Albino Jovaišos, Alberto Ruzgo straipsniai, Salio Šemerio, Rapolo Mackonio, Kosto Ostrausko atsiminimai. Viekšniuose grąžintas senasis Biržiškų gatvės pavadinimas, įrengta profesorių memorialinė ekspozicija, atnaujinti M. Biržiškos lėšomis ir pastangomis pastatyti daktaro Antano Biržiškos sveikatos namai. 1995 metų rugpjūtį miestelyje iškilmingai atidengtas paminklas Biržiškoms. Biržiškų draugija ir Vilniaus universitetas surengė mokslinę konferenciją „Viekšnių kraštas ir jo žmonės". Praeities tyrinėtojų, kraštotyrininkų pranešimų santraukas išleido Vilniaus universiteto leidykla („Viekšnių kraštas ir profesoriai Biržiškos". Vilnius, 1995). Tais pat metais pasirodė ir Henriko Jasiūno sudarytas leidinėlis „Biržiškos: Elžbieta ir Antanas, Mykolas, Vaclovas ir Viktoras".

Po 45-erių tylėjimo metų profesoriai Biržiškos ir jų mokslinis kultūrinis palikimas iš dalies sugrįžo į Lietuvą. Tačiau savo krašto praeitimi giliau besidomintis, reiklesnis skaitytojas nusivils sužinojęs, kad iki šiol nėra brolių gyvenimo keliui ir veiklai skirtų išsamesnių monografinio pobūdžio darbų. Dar nemaža jų originalių kūrinių neprieinami plačiajai visuomenei, ypač jaunajai kartai. Į tai atsižvelgdami skaitytojams pristatome naują serijos „Vilniaus universiteto istorijos šaltiniai" („Fontes historiae universitatis Vilnensis") leidinį, skirtą M. Biržiškos 1940–1944 m. atsiminimams.

Knygą sudaro pratarmė, studija „Septyniasdešimt šeštasis Vilniaus universiteto rektorius", M. Biržiškos atsiminimai apie vadovavimą Vilniaus universitetui sovietinės ir nacių okupacijos metais, paaiškinimai ir komentarai, iliustracijos, santrauka anglų kalba, asmenvardžių rodyklė. Naudojantis archyviniais šaltiniais, M. Biržiškos atsiminimais bei įvairių autorių mokslo darbais, studijoje apibūdinamas profesoriaus gyvenimo kelias ir kūryba. Šia studija, nepretenduojančia į išsamų ir visapusišką profesoriaus veiklos aptarimą bei įvertinimą, siekiama Lietuvos visuomenei ir ypač jaunajai kartai pristatyti septyniasdešimt šeštojo Vilniaus universiteto rektoriaus asmenybę, jo nuopelnus akademinėje ir visuomeninėje terpėje. Ypač išryškinami rektoriaus veiklos aspektai, susiję su bandymais atkurti šią aukštąją mokyklą, pertvarkyti į lietuviškąjį universitetą.

Be jokios abejonės, reikšmingiausia šiame leidinyje yra M. Biržiškos atsiminimų publikacija. Atsiminimus „Vilniaus universitetas 1940–1944 m." M. Biržiška parašė nuo sovietinės reokupacijos pasitraukęs į Vokietiją. 1947 metų rugsėjo–spalio mėnesiais rašinį išspausdino populiarus Henriko Žemelio redaguojamas lietuvių pabėgėlių laikraštis „Mintis". 1948 metais Memmingene 1000 egzempliorių tiražu pasirodė straipsnio atspaudas. Paskutiniame knygelės puslapyje nurodyta parašymo vieta ir laikas: „Melbeke (prie Liuneburgo) Vokietijoje 1945 VII 11–1945 VII 24". Tai kelia šiokių tokių abejonių, juolab kad 62 metų profesorius, pasitraukdamas iš Lietuvos, skundėsi fizinio ir dvasinio sukrėtimo, pavojingos kelionės

sukeltu atminties pablogėjimu. Kaip matyti iš biobibliografinio rašinio, nušviečiančio ilgą ir sunkų veikalo „Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą“ (t. 1, Los Angeles, 1952) parengimą, būtent jo rankraštis buvo rašomas Melbeko (Melbeck) kaime 1945 m. vasarį–rugsėjį. Rugsėjo mėnesį persikėlus į Uchtės (Uchte) stovyklą, sumanymas nutrūko, nes teko imtis kito darbo. Apie kokį naują darbą kalbama, sužinome iš M. Biržiškos 1952 m. kovo 10 d. laiško buvusiam Vilniaus universiteto valdytojui profesoriui Ignui Končiui (Tautos praeitis. T. 2, kn. 2 (6). Chicago, Roma, 1965). Gyvendamas Uchtėje 1945 m. rudenį per savo dukters Marijos vyrą Stasį Žymantą-Žakevičių profesorius gavo VLIK'o prašymą skubiai parengti rašinį apie Vilniaus universiteto padėtį bolševikinės okupacijos metais (1940–1941). Leidinys turėjo būti skirtas amerikiečiams, tad parašytas anglų kalba. Kadangi M. Biržiška anglų kalbos nemokėjo, ieškota vertėjo. Pasitaikė lenkų kilmės JAV armijos kariškis, kuris sutiko išversti, jeigu rašinys bus parašytas lenkų kalba. Puikiai ją mokėjęs M. Biržiška ėmėsi darbo, tačiau kol rašinys lenkų kalba buvo rašomas, spausdinamas, kariškis išvyko į JAV ir darbas liko nebereikalingas. M. Biržiška kreipėsi į Uchtės gyventoją Mečį Bankaitį-Bankauską, baigusį Vilniaus universitetą 1943 m., su prašymu išversti rankraštį į lietuvių kalbą. Ganėtinai prasto vertimo M. Biržiška sulaukė jau dirbdamas Pabaltijo universitete Hamburge. Spausdinant „Mintyje“ ir ruošiant atspaudą, profesorius neturėjo galimybės „pilnai įtikslinti ir net stilistiškai išlyginti, įsavinti“ vertimo, todėl pridėjo didoką klaidų atitaisymų sąrašą.

Gyvendamas Pinneberge Vokietijoje M. Biržiška savaitraštyje „Tėviškės garsas“ (1947, nr. 85–95) ir „Mūsų kelias“ (1948, nr. 15–20) paskelbė atsiminimus apie Vilniaus universitetą vokiečių okupacijos metais. Parašyti dar 1946 m. ir skirti JAV lietuviams, šie atsiminimai dėl neaiškių priežasčių Amerikos išeivių periodinėje spaudoje nepasirodė. Vėliau patrumpintus ir paredaguotus M. Biržiškos atsiminimus „Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais“ paskel-

bė Pranas Čepėnas leidinyje „Lietuvos universitetas 1579–1803–1922“ (Chicago, 1972).

M. Biržiškos 1940–1944 m. atsiminimai – vienas įdomiausių ir autentiškiausių tragiško Lietuvai ir jos gyventojams laikotarpio dokumentų. Šiuose atsiminimuose Vilniaus universiteto rektorius, net ir neturėdamas jokių dokumentinių šaltinių, fiksuoja įvykius, faktus, atskleidžia didžiules negandas ir netektis, kurias sovietinės ir nacių okupacijos metais patyrė seniausias Lietuvos mokslo ir kultūros židinys. M. Biržiškos atsiminimuose, kaip ir kitų autorių šio žanro kūriniuose, pastebimas taikymasis prie adresato, subjektyvumas, kylantis iš savijautos ne savo noru ir valia palikus Lietuvą ir iš žmogiškosios atminties ribotumo. Sunkmečio politinę, kultūrinę, psichologinę atmosferą perteikia faktai, detalės, autoriaus epitetai okupantams, ypač sovietiniams, didesnis dėmesys kai kurių tautybių atstovų laikysenai (tradicinis nepasitikėjimas lenkais, nacių propagandinius štampus kai kada pakartojantis kandumas žydams, su kuriais iki tol natūraliai bendradarbiauta, ne vienu atveju teikiant realią pagalbą ir moralinę paramą). Atsiminimuose tarp daugybės įvairių veikėjų iškyla ir paties M. Biržiškos, buvusio visų svarbiausių įvykių centre, asmenybė. Rektoriaus moralinis autoritetas toks svarus, kad nei sovietiniai, nei nacistiniai okupantai nedrįso kelti jo nušalinimo ar pakeitimo klausimo. Tuo naudodamasis M. Biržiška tvirtai gynė Vilniaus universitetą, kad nebūtų sunaikintas, o Lietuvos jaunimas netaptų okupantų kėslų įgyvendinimo įrankiu.

Rengiant spaudai šį leidinį, trys M. Biržiškos skirtingų metų rašiniai – „Vilniaus universitetas 1940–1941 m.“, „Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais“ ir „Kai vokiečiai buvo uždarę Vilniaus universitetą“ sujungti į vieną dviejų dalių veikalą, pavadintą „Vilniaus universitetas 1940–1944 metais. Atsiminimai“. Atsisakyta M. Biržiškos teksto redagavimo, kupiūravimo, skyrelių pavadinimo bei struktūros keitimo. Tekste atlikti visi tie pakeitimai, kuriuos savo klaidų atitaisymuose buvo nurodęs autorius, taip pat suvienodinta kai kurių pavadinimų, asmenvardžių rašyba. Ištaisytos M. Biržiškos nepastebėtos korektūros klaidos, o praleistos stiliaus spragos bei santrum-

pos tekste pažymėtos laužtiniuose skliaustuose. M. Biržiškos pastabos tekste žymimos žvaigždutėmis, paaiškinimai ir komentarai – skaitmenimis ir pateikiami po atsiminimų. Tikintis, kad leidinys sudomins ne tik istorikus, bet ir plačiąją visuomenę, ypač moksleivius ir akademinį jaunimą, paaiškinimuose ir komentaruose apibūdinti beveik visi M. Biržiškos paminėti asmenys, remiantis naujais tyrinėjimų duomenimis, patikslinti aprašomi įvykiai, faktai, paaiškinti terminai, posakiai ir kt.

Sudarant paaiškinimus naudotasi mokslo darbais, įvairiomis enciklopedijomis, žinynais, žodynais lietuvių, lenkų, rusų kalbomis, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje ir archyve saugomais dokumentais.

Serijos „Fontes historiae universitatis Vilnensis" leidėjai nuoširdžiai dėkoja JAV gyvenančiai M. Biržiškos vaikaitei Danutei Mažeikienei, savo ir kitų profesoriaus dukters Onos Barauskienės vaikų – Vytauto Barausko ir Ventos Leon – vardu leidusiai publikuoti prof. M. Biržiškos atsiminimus. Ruošiant leidinį spaudai nuoširdžiai talkino Vilniaus universiteto bibliotekos direktorė Birutė Butkevičienė, bibliotekos skyrių vedėjos Žibutė Petrauskienė (Bibliografijos ir informacijos), Audronė Matijošienė (Lituanistikos), Nijolė Šulgienė (Rankraščių), darbuotojos Eglė Girkontienė, Snieguolė Misiūnienė, Lina Labutytė, Ligija Vanagaitė, Vida Jakštienė, Aida Jakimčaitė, Elvyra Urbonavičienė, Aliucija Orentaitė, Loreta Vinclovienė, svarbios informacijos suteikė Matematikos ir informatikos fakulteto Lietuvos matematikų muziejaus įkūrėjas ir vadovas doc. dr. Henrikas Jasiūnas, Kauno humanitarinio fakulteto doc. dr. Albertas Ružė, vertingų patarimų davė recenzentai – Istorijos fakulteto Naujausios istorijos katedros vedėjas doc. dr. Algirdas Jakubčionis, Filosofijos fakulteto Politikos studijų centro doc. dr. Česlovas Bauža, Vilniaus Gedimino technikos universiteto Filosofijos ir politologijos katedros doc. dr. Kazimieras Monkevičius. Visiems jiems, taip pat šią knygą išleidusiam Vilniaus universiteto leidyklos kolektyvui – nuoširdi padėka.

Septyniasdešimt šeštasis Vilniaus universiteto rektorius

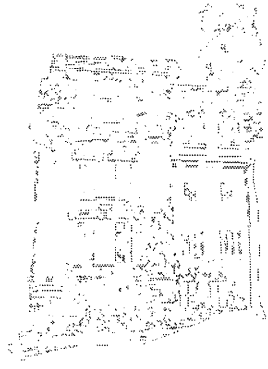

Grūmodamas Europai ir pasauliui didžiulėmis negandomis į pabaigą ritosi dvidešimtojo amžiaus ketvirtasis dešimtmetis. Vokietija 1939 m. rugsėjo 1 d. užpuldama Lenkiją jau buvo pradėjusi Antrąjį pasaulinį karą, o jos suokalbininkė Sovietų Sąjunga, „vaduodama" Vakarų Baltarusiją ir Vakarų Ukrainą, užėmė Pietryčių Lietuvą ir primetė Lietuvai 1939 m. spalio 10 d. draugystės ir savitarpio pagalbos sutartį. Didele kaina atgauta sostinė turėjo būti lietuvių mokslo ir kultūros centras, kurio negalima įsivaizduoti be lietuviškojo universiteto. Plačioji ir akademinė visuomenė nebegalėjo toleruoti Vilniuje tebeveikiančio katastrofą patyrusios Lenkijos valstybės universiteto, jo vietoje norėjo matyti lietuviškąjį Vilniaus, Gedimino arba Jono Basanavičiaus universitetą. Seimas, apsvarstęs politinius ir tautinius reikalo aspektus, 1939 m. gruodžio 13 d. priėmė specialų universitetų įstatymą, kuris skelbė, kad Lietuvoje yra du universitetai – Vytauto Didžiojo Kaune (VDU) ir Vilniaus universitetas. Pastarasis laikinai turėjo vadovautis VDU statutu. Švietimo ministerija Stepono Batoro universiteto valdytoju paskyrė prof. Igną Končių, kuris nepaprastai sunkų ir atsakingą uždavinį atliko labai taktiškai ir nuoširdžiai[1]. Jam vadovaujant nuo 1940 m. sausio 1 d. vyko dviejų uždarytų Vytauto Didžiojo universiteto fakultetų – Humanitarinių mokslų ir Teisių – perkėlimas su visa profesūra ir studentais į Vilnių, Stepono Batoro universiteto turto perėmimas, sprendžiama daugybė organizacinių ir ūkinių problemų.

1940 m. sausio 15 d. universiteto tarybos posėdyje buvo renkama universiteto vadovybė. Po pirmojo balsavimo vienodą balsų skai-

[1] Šalkauskis S. Universitetas ir tautos gyvenimas // Šalkauskis S. Raštai. T. 4. Vilnius, 1995, p. 578.

čių gavo trys iškilūs profesoriai – Vincas Krėvė-Mickevičius, Mykolas Römeris ir Mykolas Biržiška. Balsuojant antrą kartą dauguma balsų teko prof. M. Biržiškai[2]. Jis ir tapo pirmuoju atgaivinto lietuviškojo Vilniaus universiteto rektoriumi. Tai buvo akademinis ilgamečio darbo ir rūpinimosi Vilniaus reikalais pripažinimas. Vėliau apie šį reikšmingą savo gyvenimo įvykį prof. M. Biržiška rašė taip: „Supratau mane renkant kaip buvusį Vilniui Vaduoti Sąjungos Pirmininką, 1938–1939 m. užsimezgus Varšuvos primestiems Lietuvai diplomatiniams santykiams su Lenkija, daugelio Lietuvos valdžios vyrų ir vyrelių privengiamą, tad moraliai čia draugų pasitikėjimu paremtą"[3]. Politiškai angažuotiems tarybos nariams M. Biržiška tiko į rektorius labiau nei tuo metu tautininkų labai nemėgstamas V. Krėvė-Mickevičius, tuo labiau nei lenku laikomas M. Römeris (anot M. Biržiškos, pastarasis „grįžo į Vilnių jau aiškus ir atviras susipratęs lietuvis. Römeris virto Romeriu")[4]. Apie prof. M. Biržiškos išrinkimą Vilniaus universiteto rektoriumi skelbė Lietuvos ir užsienio lietuvių spauda[5].

Renkant Vilniaus universiteto prorektorių absoliučią balsų daugumą gavo prof. Albinas Rimka, bet šiam atsisakius antru balsavimu išrinktas prof. Petras Šalčius. Respublikos prezidentas rektorių ir prorektorius patvirtino sausio 18 d. aktu, o sausio 23 d. senato posėdyje prof. I. Končius pirmininkavimą senatui ir vadovavimą universitetui perdavė M. Biržiškai. Tos dienos senato posėdžio protokolą pasirašė rektorius[6].

Šaltą 1940 metų vasario 8 dieną į tautinėmis vėliavomis, iškilių lietuvių veikėjų portretais papuoštą universiteto centrinių rūmų aulą

[2] Žilėnas V. Vilniaus universiteto rektoriumi išrinktas prof. Mykolas Biržiška // Lietuvos žinios. 1940, saus. 16, nr. 12.

[3] Biržiška M. Prof. Mykolas Römeris (1881–1945) // Tremties metai. Tübingenas, 1947, p. 554.

[4] Ten pat, p. 555.

[5] Mackonis R. Ištrėmė direktorių, sugrįžo rektorius // Vilniaus balsas. 1940, saus. 19, nr. 15. Parašas: R. M.; Prof. Dr. Mykolas Biržiška – Vilniaus Universiteto rektorius // Vilniaus balsas. 1940, saus. 20, nr. 20; Pasaulio lietuvis. 1940, nr. 6, p. 135.

[6] Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 244.

rinkosi profesoriai, akademinis jaunimas, svečiai: Vyriausybės įgaliotinis Kazys Bizauskas, Vilniaus rinktinės vadas gen. Jonas Černius, Vilniaus miesto burmistras Konstantinas Stašys, „Ryto" draugijos pirmininkas kunigas dr. Kristupas Čibiras, aukštųjų mokyklų, tautinių mažumų atstovai ir kiti. Pirmą kartą senojo Vilniaus universiteto rūmuose suskambėjo Tautos himnas, kurį giedojo studentų choras. Rektoriaus inauguracijai nebuvo panaudotos prof. I. Končiaus perimtos Stepono Batoro universiteto insignijos[7]. Po universiteto valdytojo kalbos ir linkėjimų rektoriui pateisinti viso krašto svajones, mintis ir pasiryžimus abu profesoriai nuoširdžiai apkabino vienas kitą. „Tai buvo tikrai graudžiai iškilmingas ir niekados neužmirštamas momentas, kurio taip pat šiame universitete iki šiol nėra buvę. Ilgas audringas plojimas palydėjo šį istorinį universiteto perdavimo aktą."[8] Padėkojęs buvusiam valdytojui už nuveiktus didžiulius darbus, apžvelgęs garbingą Vilniaus universiteto praeitį, prof. M. Biržiška patvirtino visuotinį ryžtą pradėti Vilniaus universiteto darbą sunkiomis sąlygomis. „Turi būti aišku, – kalbėjo jis, – kad čia ateiname ne kaip užkariautojai, bet kaip šeimininkai. Mes neiškrypsime nei iš savo tautos, nei iš universiteto tradicijų, dirbsime su savo tauta ir valstybe, stengsimės visu rimtumu ir atsidėjimu atstovauti mokslui ir iškovoti lietuviškajam Vilniaus universitetui garbingą vardą kitų universitetų tarpe."[9]

Kukli rektoriaus M. Biržiškos inauguracija ir universiteto perdavimas viešame iškilmingame tarybos posėdyje užbaigė lietuviškojo Vilniaus universiteto restituciją. Prie aukštosios mokyklos vairo stojo iškilus lietuvis, mokslo ir visuomenės veikėjas, gerbiantis kitų tautų kultūrą, žmogus, kurio gyvenimas buvo glaudžiai susijęs su Vilniumi ir jo universitetu.

[7] Končius I. Stepono Batoro universitetas – Vilniaus universitetas Vilniuje. Keli vaizdeliai // Tautos praeitis. T. 2, kn. 2 (6). Chicago–Roma, 1965, p. 149.

[8] Macijauskas S. Iškilmės Vilniaus universitete // Vilniaus balsas. 1940, vas. 19, nr. 33. Parašas: St. M.

[9] Biržiška M. Perimant Vilniaus universitetą // Naujoji Romuva. 1940, nr. 10, p. 199.

* * *

Viekšniuose, buvusioje Šiaulių, vėliau – Mažeikių apskrityje, XIX a. devintajame dešimtmetyje gydytojo Antano Biržiškos ir jo žmonos Elžbietos šeimoje vienas po kito gimė trys sūnūs. Tėvai jiems davė Mykolo (1882 08 24–1962 08 24), Vaclovo (1884 12 02–1956 01 02) ir Viktoro (1886 02 23–1964 01 27) vardus. Visiems trims buvo lemta tapti garbiais mokslo ir kultūros darbininkais, Lietuvos (vėliau – Vytauto Didžiojo) ir Vilniaus universitetų profesoriais, aktyviais Lietuvos nepriklausomos valstybės kūrimo dalyviais.

Tėvas (1855–1922), kilęs iš XVII a. bajorų giminės, 1875 m. baigė Šiaulių gimnaziją, o 1880 m. – Maskvos universiteto Medicinos fakultetą. Bendravimas su to meto universiteto studentais Jonu Basanavičiumi (jam teikė savo užrašytas lietuviškas dainas), Vincu Pietariu, Jurgiu Šlapeliu, matyt, lėmė apsisprendimą grįžti į gimtinę gydyti ir šviesti jos žmonių. Po baigiamųjų egzaminų vykdamas į gimtąjį Pailgotį (Šilalės parapija, Tauragės apskritis) aplankyti tėvų ir kiek pailsėti, užsuko į Šiaulius pas vyresnįjį gydytoją Leopoldą Bartoševičių. Viekšnių miestelį tuo metu siaubė epidemija ir jaunasis gydytojas buvo įprašytas pasilikti – nevažiavo net pas tėvus. Viekšniuose praleido visą likusį gyvenimą, išskyrus 1915–1918 m., kai dėl karo buvo priverstas pasitraukti į Rusijos gilumą. Buvo didelis gamtos mylėtojas ir žinovas, tačiau daugiausia dėmesio skyrė savo tiesioginiam darbui. Į gydytojo pareigas žiūrėjo kaip į kilnų pašaukimą, todėl neatsisakydavo teikti pagalbos nei dieną, nei naktį. Plačioje apylinkėje ypač garsėjo kaip geras akušeris. Prenumeravo „Medicinos" laikraštį, savo bibliotekoje sukaupė daug medicinos knygų, kurių didelę dalį paskyrė besikuriančiam Lietuvos universiteto Medicinos fakultetui ir Kauno medicinos draugijai[10].

[10] A. A. D-ras Antanas Biržiška // Medicina. 1992, nr. 9–10, p. 505.

Tylus, užsidaręs, vengė politikos, partijų, sūnus auklėjo ne žodžiais, ne pamokslais, bet pavyzdžiu. Reikalavo, kad rinktųsi darbą, kuris leistų gyventi ir dirbti Lietuvoje[11]. Gėrėjosi (ir deklamuodavo) patriotinę poeziją apie Lietuvą lietuvių ir lenkų kalbomis. Spaudos draudimo metais viekšniškiams tiekdavo lietuviškų raštų, o pasirodžius legaliai lietuviškai spaudai, buvo jos rėmėjas, uolus skaitytojas.

Tėvas nuolat lankydavo ligonius ir į namus grįždavo pavargęs, todėl visi namų ūkio ir vaikų auklėjimo rūpesčiai teko motinai. Ji buvo kilusi iš gausios totorių bajorų Rodzevičių giminės, susijusios su Tadu Kosciuška, Gabrieliu Žemkalniu-Landsbergiu ir kitais Panevėžio krašto dvarininkais. Gimusi 1858 m. Vadatkuose Panevėžio apylinkėse (mirė 1938 m.), devynerių metų Elžbieta atsidūrė Maskvoje. Čia baigė valstybinę mergaičių gimnaziją, pedagogikos kursus, muzikos mokėsi pas konservatorijos profesorių Ivanskį, vadovavo bendrojo rengimo mokyklai su muzikos pamokomis[12]. Būdama dvidešimtmetė susižiedavo su Maskvos universiteto medicinos studentu A. Biržiška, 1881 m. su juo susituokė ir atvyko į nuošalius Viekšnius. Nepaskendo kasdienybės rūpesčiuose ir savo žinias perteikė vaikams – mokė juos ne tik muzikos, bet ir kitų dalykų, ypač skatino skaityti pasaulio literatūros klasikų, lenkų autorių veikalus. Tada M. Biržiška pamėgo Adomą Mickevičių. Jo eilėraščius, poemas skaitinėdavo visą gyvenimą. Vokiečių ir prancūzų kalbų berniukus mokė privačios mokytojos. Tėvai darė viską, kad jų atžalos taptų šviesiomis, tauriomis asmenybėmis.

Namuose įgytos nuodugnios pradžios mokslo žinios toliau praverte įstojus į Šiaulių gimnaziją. Mykolas Biržiška čia mokėsi 1895–1901 metais, buvo darbštus ir pareigingas mokinys, pelnydavęs pagyrimo raštus. Motinos ugdytas lenkiška dvasia, pateko į aplinką, kurioje viešai kalbėti lenkiškai ir lietuviškai buvo draudžiama. Pirmą

[11] A. A. D-ras Antanas Biržiška trijų profesorių tėvas // Lietuva. 1922, lapkr. 14, nr. 258.

[12] Biržiška M. Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (Iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų). Kaunas, 1938, p. 18.

kartą susimąstė, kas esąs, 1897 metų sausio pabaigoje vykstant Rusijos gyventojų visuotiniam surašymui. Anketoje abejodamas parašė – lenkas. Nulėmė motinos argumentas, esą neįsirašius lenkais, rusų valdžia palaikys rusais, nes lietuvių ji nepripažįsta. Antrokas Vaclovas, pirmokas Viktoras, kaip ir jų tėvas, parašė – žemaitis[13]. Apnikusias abejones sklaidyti ir lietuvybės klausimus aiškintis Mykolui padėjo geriausias klasės draugas Povilas Urbšys (būsimojo Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio dėdė). 1900 metų vasarą lietuviškai dar nepaskaitydamas, su ypatinga pagarba ir susijaudinimu vartydamas „Varpo" ir „Ūkininko" numerius, tvirtai apsisprendė būti lietuviu „ir lietuviams dirbti lietuviškąjį darbą"[14]. Anksčiau draugus telkė į kuopeles lenkų literatūros istorijai pažinti, o dabar su draugais subūrė lietuvių kalbos kuopelę, skaitydamas, kas žodį aiškindamasis lavino lietuvių kalbos įgūdžius. Anot Juozo Tumo-Vaižganto, „iki šiol liaudžiai terezervuojama lietuviška kalba Biržiškų namuose pamažu įgyja pilietybės teisių, lygių su lenkiška kalba; ne pasiafišuoti pažangumu, bet esmiškai."[15]

Naujas reikšmingas M. Biržiškos gyvenimo tarpsnis prasidėjo 1901 m. išvykus studijuoti į Maskvos universitetą. Tėvas skatino studijuoti mediciną, tačiau pasirinko teisę. Mat baigęs, nors ir katalikas, tikėjosi gauti tarnybą Lietuvoje. Uoliai studijavo įvairius teisės dalykus, tačiau pašaukimo vedamas Istorijos-filologijos fakultete lankė istorikų Vasilijaus Kliučevskio, Matvejaus Liubavskio, lenkų kalbotyrininko Viktoro Požezinskio paskaitas. Įstojo į slaptą, Jurgio Šlapelio vadovaujamą lietuvių studentų draugiją. Nuėjęs pirmą kartą į susirinkimą, atsisėdo toli užkampy, bijodamas „kad neprašnekintų kai kas ir, patyręs, jog silpnai kalbu lietuviškai, šnipu nepalaikytų."[16] Vėliau tapo draugijos vicepirmininku, skaitydavo lietuvių

[13] Biržiška M. Anuo metu Viekšniuose..., p. 279.

[14] Ten pat, p. 315.

[15] Vaižgantas. Mykolas Biržiška. Ir sutapo su savo tauta... // Vaižgantas. Raštai. T. XIV. Kaunas, 1929, p. 10.

[16] Giedraitis K. Žmogus, kurs pats save atrado // Bangos. 1932, nr. 38, p. 935.

literatūros referatus. Medžiagą jiems panaudojo iš draustų lietuviškų knygų bibliotekėlės, universiteto ir Nijolajaus Rumiancevo bibliotekų fondų. 1903 metais demokratinės pakraipos Varšuvos savaitraštyje „Ogniwo", kuris buvo prenumeruojamas ir viekšniškių, paskelbė savo pirmąjį straipsnį „Ze Żmudzi" („Iš Žemaitijos"). Politiškai dar gerai nesiorientuodamas ir manydamas esąs niekam nežinomas, spaudos draudimo sąlygomis pasirašė tikrąja savo pavarde. Vėliau M. Biržiška savo literatūrinį krikštą prisiminė taip: „Perskaitęs savo straipsnį, o neužilgo ir kitą, jau Maskvoje po atostogų, parapiniame lenkų knygyne (prie Miliutino gatvelės), labiau buvau susigėdęs dėl savo išsišokimo ir korektūros klaidų, kurios man atrodė tokios baisios (baigiant iškreiptu parašu), negu pradžiugęs; širdis taip smarkiai ėmė plakti, tiesiog šokinėti, jog tą dieną ir net kelias dienas jutaus dėl tos „palpitacijos" gerokai nesveikas. Kelias savaites iš tolo aplenkdavau savo draugus ir pažįstamus lietuvius ir lenkus, vengiau su jais kalbų, nors lietuviai „O." neskaitė, o lenkai kad ir skaitė, bet nesusiprato čia pat turį naują literatūros žvaigždę!.."[17]

Straipsnis, kuriame būta žiupsnelio lietuvių literatūros istorijos žinių, neliko nepastebėtas Jono Jablonskio ir Povilo Višinskio. Didysis lietuvių kalbininkas J. Jablonskis, 1904 m. sutikęs M. Biržišką Šiauliuose, pasakė jaunajam tyrinėtojui lemtingus žodžius: „Tamsta mums būsi brangus darbininkas. Pas mus daug tinginių, o tamsta mėgsti knistis. Literatūros tyrimo pas mus niekas nesiima, žiūrėk, šio darbo nemesk."[18] J. Jablonskio priesakas visam gyvenimui įsirėžė į M. Biržiškos atmintį, įtraukė į vis platėjančią mokslinę veiklą. Dalyvavo prof. Sergejaus Trubeckojaus vadovaujamoje Istorijos-filologijos fakulteto studentų draugijos vakarinių slavų sekcijos veikloje. Sekcijos dalyvių lenkų buvo išrinktas sekretoriumi, skaitė referatą apie lietuvių 1801–1831 metų raštiją[19]. Iš referato vėliau išsirutuliojo pla-

[17] Biržiška M. Ze Żmudzi // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. T. 1. Kaunas, 1931, p. 378.

[18] Giedraitis K. Žmogus, kurs... // Bangos. 1932, nr. 38, p. 935.

[19] Biržiška M. Istoriškai-filologiškoji Maskvos studentų draugovė, vakarinių slavų sekcija // Vilniaus žinios. 1904, gruod. 13, nr. 4.

tesnė studija apie lietuvių literatūrą Vilniaus universiteto gyvavimo laikotarpiu.

Studijų Maskvoje metai – bene pats aktyviausias M. Biržiškos visuomeninės veiklos tarpsnis. 1902 metų vasarį už dalyvavimą politiniame studentų judėjime buvo suimtas ir nuteistas dvejais metais tremties į Sibirą. Porą mėnesių pabuvus garsiajame Butyrkų kalėjime, nuosprendis buvo pakeistas pašalinimu iš universiteto ir šešiais mėnesiais kalėjimo Kaune. Kalėjo drauge su lietuviais Vladu Laumianskiu, Povilu Urbšiu, Vladu Stašinskiu, Jonu Pranu Aleksa, Vaiciuška ir kitais. Skaitė Karlo Markso „Kapitalą", revoliucines knygas. Iš kalėjimo išėjo daug geriau kalbėdamas lietuviškai, perėmęs revoliucines, socialdemokratines pažiūras. Rudenį priimtas į universitetą lietuvių studentų draugijoje subūrė tos krypties ratelį, įstojo į socialdemokratų partiją. Nuo 1904 metų bendradarbiavo nelegaliuose LSDP leidiniuose „Darbininkų balsas" ir „Echo życia robotniczego na Litwe" („Darbininkų gyvenimo Lietuvoje aidas"). 1904 m. vasarą drauge su broliu Vaclovu, J. Šlapeliu, Steponu Kairiu, Augustinu Janulaičiu, Vincu Mickevičiumi-Kapsuku dalyvavo Kairiškėse, netoli Tryškių, studento Vlado Sirutavičiaus surengtoje lietuvių socialistinės jaunuomenės konferencijoje[20]. Mykolo, jo brolių ir kitų lietuvių inteligentų kairiosios, socialdemokratinės pažiūros kilo ne tik iš jautrumo didžiulei socialinei nelygybei, bet ir iš noro ginti lietuvybę, kurią pirmiausia išsaugojo paprasti žmonės. „Nuo tokio „socializmo" ir aš, tautininkas, nesikratyčiau, nes jis ištikimai tarnautų savo tautai, keldamas jos kultūrą, o ateitį palikdamas būsimųjų laikų konjunktūroms", – pareiškė J. Tumas-Vaižgantas vėliau, minint M. Biržiškos mokslinės, politinės ir visuomeninės veiklos 25-ąsias metines[21].

M. Biržiškos mintys vis labiau krypo į Vilnių. Manytina, jog į šį Lietuvos valstybei ir atgimstančiai lietuvių tautai svarbų miestą viekšniškį traukė mišri Vilniaus kultūra, kalbų įvairovė, gausūs praeities

[20] Biržiška Mykolas // Lietuviškoji enciklopedija. T. 3. Kaunas, 1935, p. 1201.

[21] Vaižgantas. Mykolas Biržiška... // Vaižgantas. Raštai. T. XIV. Kaunas, 1929, p. 14.

paminklai. 1905 metų žiemą rusų visuomenėje kilus revoliuciniam judėjimui ir nutrūkus mokslui aukštosiose mokyklose, kviečiamas LSDP vadovų veikti lenkiškai kalbančių darbininkų rateliuose, nusprendė grįžti į Lietuvą. „Vilniaus reikšmė mums jau buvo tiek aiški, kaip lietuvių darbo centro, jog aš ir mūsų draugijos pirmininkas Jurgis Šlapelis nedvejodami ten nuvykome“[22], – rašė M. Biržiška savo atsiminimuose. Vilniuje dalyvavo lietuvių šviesuomenės gyvenime – pasitarimuose, vaidinimuose, gegužinėse, dainavo Miko Petrausko chore. Drauge su broliu Vaclovu bendradarbiavo nelegalioje lietuvių ir lenkų socialdemokratų spaudoje. Įsitraukė į aktyvią socialdemokratų veiklą: dirbo kuopelėse, konferencijose, rašė atsišaukimus, vertė revoliucines dainas, darbininkų sueigose sakė prakalbas, gyveno jų reikalais. „Karštas tai buvo laikas, – prisiminė vėliau. – Darbo buvo tiek, jog ne kartą bekalbant tekdavo nualpti... Ne tiek mane traukė revoliucinė politika, kurioje gavau dalyvauti, kiek revoliucinis darbininkų ir šiaip liaudies švietimas: paskaitos, knygynėliai, pamokos...“[23]

1905 metų pabaigoje M. Biržiška gausioje socialdemokratų partijos atstovų grupėje dalyvavo Didžiajame Vilniaus Seime, girdėjo kaip „sklido po salę kartus sodiečio skundas, karštas socialisto raginimas stoti į kovą už laisvę, rimtas inteligento aiškinimas, ko ir kaip turime reikalauti, – tenai kalbėjo žmonių vargai.“[24] Anot M. Biržiškos, Seimas, kuriame buvo 2000 lietuvių tautos atstovų, iškėlė reikalavimą atidaryti Vilniaus universitetą[25].

Vilniaus Seimo priimtas Lietuvos autonomijos reikalavimas, jai iškovoti numatyti keliai suaktyvino socialdemokratų vadovaujamą revoliucinę Lietuvos žmonių kovą. Bet pasirodė baudžiamieji kariuomenės būriai, prasidėjo kratos, suėmimai, žmonių žudymai, plakimai. Šimtai aktyvių kovotojų buvo nubausti kalėjimu, Sibiru, buvo

[22] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės (Iš Vilniaus darbo atsiminimų) I. Ligi 1919 m. liepos 1 d. London, 1960, p. 12.

[23] Ten pat, p. 13.

[24] Biržiška M. Dveji metai atgal // Žarija. 1907, lapkr. 27 (gruod. 10), nr. 22.

[25] Biržiška M. Vilniaus universitetas buvo Lietuvos kultūros centru // Sandora. 1947, lapkr. 14, nr. 46.

priversti pabėgti į JAV. M. Biržiška, kurį laiką redagavęs Mykolo Römerio 1906 m. pradžioje įkurto laikraščio „Gazeta Wileńska" („Vilniaus laikraštis") lietuvišką skyrių, liepos mėnesį laikraščiui nustojus eiti, išvyko į Maskvą baigti studijų. Neabejojo, jog grįš į pamiltą Vilnių, kuriame Lietuvai tinkamiausiai panaudos savo žinias ir energiją.

1906 m. aplankė Sankt Peterburgo technologijos institute mechaniką studijavusį brolį Viktorą ir Piotro Lesgafto aukštuosiuose moterų kursuose gamtos mokslus studijavusią savo sužadėtinę vilnietę Bronislavą Šėmytę. Abu su broliu buvo sulaikyti Sankt Peterburgo saugumo skyriaus agentų, bet po kratos bute paleisti, mat vietos socialdemokratų organizacijos bibliotekėlė, kurią tvarkė Viktoras, keletą dienų prieš kratą atsitiktinai buvo perkelta į B. Šėmytės butą[26].

1907 metų pavasarį M. Biržiška baigė Maskvos universitetą, vedė Bronislavą Šėmytę. Abu siekė tų pačių politinių idealų, abu iš tos pačios knygelės – Šatrijos Raganos „Viktutės", mokėsi lietuvių kalbos. Paskui juokavo, kad ta knyga buvusi pavojinga, nes suvedusi ją skaičiusius į porą[27]. Netrukus, jau gyvendama Vilniuje, šeima susilaukė dviejų dukrų: Marijos (1908 m.), Adomo Mickevičiaus garbei namuose vadintos Marile, ir Onos (1909 m.), brolių Biržiškų mylimos auklės Onos Butkaitės, tapusios krikšto mama, garbei, vadintos Anuse. Žmonai pasiėmus dukrelių priežiūros ir ūkio darbų naštą, M. Biržiška paniro į platų daugiašakį darbą. Dėl politinio nepatikimumo jokios tarnybos nei teisme, nei Vilniaus miesto valdyboje gauti negalėjo. Iš pradžių vertėsi advokato praktika pas garsųjį Tadą Stanislovą Vrublevskį, ėmėsi žurnalistikos. Su Augustinu Janulaičiu redagavo socialdemokratų savaitraštį „Žarija" (1907–1908), tvarkė skyrių rusų dienraštyje „Severo-zapadnyj golos" („Šiaurės Vakarų balsas"), drauge su Jonu Vileišiu, Stasiu Matulaičiu ir Gabriele Petkevičaite-Bite – „Vilniaus žinias" (1908–1909). Kaip pastarojo laikraščio atstovas, M. Biržiška aktyviai dalyvavo svarstant aukštosios mokyklos

[26] Viekšnietis. Vikt. Biržiškos curriculum vitae // Naujienos. 1974, vas. 4, nr. 29.
[27] Vaižgantas. Mykolas Biržiška..., p. 17.

steigimo Vilniuje klausimą. 1907 metų pabaigoje Vilniaus miesto viršininkas Mykolas Venslauskis, apsilankęs Sankt Peterburge ir gavęs Rusijos ministro pirmininko Piotro Stolypino pritarimą, 1908 m. sausio 9 d. sušaukė miesto dūmos sudarytą komisiją (į ją įėjo ir M. Biržiška) veiklos planui aptarti[28], o 1908 m. balandžio 21 d. įvyko Vilniaus, Kauno, Gardino gubernijų draugijų, valdžios įstaigų atstovų pasitarimas. Buvo pakviesti ir Vilniaus lietuvių, rusų, žydų, lenkų, gudų dienraščių redakcijų atstovai. Tarp susirinkusiųjų į Vilniaus bajorų klubą – apie 60 žmonių – kilo atkaklūs ginčai dėl to, kokia mokykla turėtų būti kuriama Vilniuje. Buvo sudaryta Universiteto komisija su trimis pakomisėmis – universiteto, politechnikos, mišrios mokyklos. Susirinkime ir komisijoje dauguma buvo už mišrų universitetą, kurio skyriai būtų steigiami tokia tvarka: 1. Gamtos ir matematikos; 2. Ūkio (jam pinigų, žemės duoda dvarininkai); 3. Medicinos; 4. Teisės; 5. Istorijos, literatūros ir kalbos. Pastarasis skyrius, kuriuo buvo ypač suinteresuoti žydų, baltarusių ir lietuvių laikraščių atstovai, galėjo būti įkurtas tik tada, kai politinės sąlygos leis spręsti tikrai mokslo klausimus, o ne rengti kraštui mokytus „obrusitelius“[29].

Pasitarimuose aukštosios mokyklos klausimu dalyvavęs M. Biržiška kartu su žydų, rusų, baltarusių laikraščių atstovais buvo už universitetą su ūkio skyriumi. Tokia daugumos nuomonė per generalgubernatoriaus raštinės viršininką buvo perduota imperijos valdžiai, tačiau dar kartą liko be atgarsio. M. Biržiška ne tik vienas pirmųjų apibūdino ankstesnius, nesėkmingus bandymus atkurti Vilniaus universitetą arba įsteigti jame aukštąją mokyklą, bet ir atskleidė šio reikalo sudėtingumą[30].

Vilniuje M. Biržiška buvo vienas iš advokato T. S. Vrublevskio, karštai raginusio sureguliuoti lietuvių ir lenkų santykius, salono da-

[28] Aukštesnioji mokykla Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, saus. 13 (26), nr. 11.

[29] Biržiška M. „Universiteto komisijos“ posėdis Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, bal. 30 (geg. 13), nr. 94. Parašas: M.B.

[30] Aukštesnioji mokykla Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, saus. 13 (26), nr. 11; Biržiška M. Aukštesniosios mokyklos klausimas Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, bal. 25 (geg. 8), nr. 90.

lyvių. Advokato padedamas 1909 m. gavo nuolatinę vietą Vilniaus lenkų žemės banke, kuriame drauge su Antanu Smetona, Povilu Gaidelioniu, Jurgiu Šauliu dirbo iki 1915 metų. Dirbdamas iš pradžių raštinėje, vėliau įkainojimo komisijoje turėjo progą pažinti dvarininkus, pseudointeligentišką miesčioniją, stebėti, kokios jėgos blogina tautų santykius Vilniuje. Po varginančio darbo banke atgaivos ieškojo moksliniame darbe. Nenorėdamas apleisti Vilniaus lietuviškosios veiklos, 1910–1911 metais atsisakė viliojančios progos patogias sąlygas moksliniam darbui gauti priėmus siūlymą vadovauti Krokuvos universiteto Lietuvių literatūros katedrai. Dalyvavo masonų ložės „Jedność" („Vienybė") ir nuo jos atskilusios ložės „Litwa" („Lietuva") veikloje[31].

Svarbiu M. Biržiškos veiklos baru tapo Lietuvių mokslo draugija (LMD). Įkurta 1907 m. balandį, ji turėjo telkti lietuvių inteligentus mokslo tyrimo darbui, ateityje virsti Mokslų akademija. Į draugiją įstojęs 1908 m. liepos 19 d. (brolis Vaclovas įstojo 1910 m., motina – 1917 m., Viktoras – 1920 m.), Mykolas buvo išrinktas LMD valdybos nariu. Padovanojo draugijai daug senų dokumentų, rankraščių ir knygų, sutvarkė draugijos bibliotekos senąsias lietuviškas knygas, tuo pagilindamas savo lietuvių raštijos istorijos žinias. Kasmetiniuose LMD susirinkimuose skaitė mokslinius referatus, spausdino straipsnius jos žurnale „Lietuvių tauta". Noriai dirbo ir kitose lietuvių draugijose – Kauno „Dainoje", Vilniaus „Rūtoje", Šiaulių „Varpe". 1911–1912 metais M. Biržiška buvo lenkų įkurtos Vilniaus mokslo bičiulių draugijos nariu. Svarbiausi prieškariniai M. Biržiškos lietuvių literatūros istorijos tyrinėjimai buvo skelbiami „Visuomenės" žurnale („Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu") ir Didžiojoje lenkų visuotinėje enciklopedijoje (straipsnis apie lietuvių literatūrą). Jo lietuvių literatūros istorijos paskaitos, skaitytos 1912–1913 m., – pirmasis tos krypties sisteminis kursas.

[31] Solak Z. Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920. Kraków, 2004, s. 165, 169.

M. Biržišką domino Lietuvių dailės draugijos veikla, jos rengiamos parodos[32]. Jas recenzuodamas labai vertino Mikalojaus Konstantino Čiurlionio kūrybą. Svarstė Čiurlionio dailės kūrinių suvokimo ir interpretavimo klausimus, dailininką vadino „genialiu diletantu". Ankstyvai menininko netekčiai paminėti „Visuomenėje" paskelbė jautriai parašytą straipsnį apie Čiurlionio kūrybą ir jos reikšmę Lietuvai[33]. 1913 metų sausį M. Biržiška įsirašė į „Čiurlionio kuopą", numačiusią išsaugoti menininko kūrinius, įsteigti lietuvių tautos paveikslų galeriją.

M. Biržiška buvo pirmasis, kuris iškėlė enciklopedijos idėją ir daug prisidėjo prie jos įgyvendinimo. „Visuomenėje" 1910 m. paskelbtame straipsnyje „Lietuvių žinynas" apgailestavo, kad lietuvių šviesuomenė dar negyvena mokslo kultūra, yra užsidariusi, išsisklaidžiusi. Kėlė reikalą suburti senus ir jaunus mokslininkus, pasitelkti visas savo žinias ir leisti lietuvių žinyną arba enciklopediją[34]. Beveik tuo pačiu metu panašaus leidinio idėja kilo ir Amerikos lietuviams Antanui Olšauskui, Kleopui Jurgelioniui ir kitiems. K. Jurgelionis kreipėsi į Joną Basanavičių su prašymu parengti Lietuvos skyrių. Tam darbui Vilniuje buvo sudaryta komisija (J. Basanavičius, M. Biržiška, A. Janulaitis ir Domas Šidlauskas), o kalbos reikalus tvarkyti apsiėmė J. Šlapelis. Komisija rinkosi kelis sykius, parengė programą, pasiskirstė darbus, surašė vardyną, surado bendradarbių. Tačiau paaiškėjo, jog Aleksandro Dambrausko-Jakšto siūlymu sudaromas teologų komitetas, kuriam pritarė K. Jurgelionis, galėsiantis „prižiūrėti" sociologijos, istorijos, politikos straipsnius. M. Biržiška, A. Janulaitis

[32] Biržiška M. Dėlei Antrosios lietuvių dailės parodos (Vieno „kultūros ardytojų" pastebėjimai) // Žarija. 1908, nr. 12, p. 185–186. Parašas: S. D.; Biržiška M. Trečioji dailės paroda // Lietuvos žinios. 1909, birž. 10 (23), nr. 2. Parašas: S. D.; Biržiška M. Šis-tas apie IV-ąją lietuvių dailės parodą // Visuomenė. 1910, nr. 3, p. 81–88. Parašas: S. D.

[33] Biržiška M. Mikalojus Kastantinas Čiurlionis (1876–1911) // Visuomenė. 1911, nr. 4, p. 168–171. Parašas: S. D.

[34] Biržiška M. Lietuvių žinynas // Visuomenė. 1910, nr. 5, p. 169–171. Parašas: Analfabetas.

ir D. Šidlauskas, pasipiktinę cenzūra žmonių, kurie neturi nieko bendra su mokslu, atsisakė K. Jurgelioniui duotų pažadų[35]. Įgyta tam tikra patirtis pravertė vėliau.

Po 1905–1907 m. revoliucinio pakilimo įsigalėjus carinei reakcijai, socialdemokratų veikla visuomenėje ir jų įtaka jai akivaizdžiai susilpnėjo. Dėl pinigų stygiaus 1908 m. vasarą buvo sustabdytas LSDP savaitinis žurnalas „Žarija", iš partinio darbo dėl įvairių priežasčių pasitraukė nemaža patyrusių vadovų (Andrius Domaševičius, V. Sirutavičius, S. Kairys), kiti pateko į kalėjimą (V. Mickevičius-Kapsukas, Zigmas Aleksa). Dar prieš suėmimą Z. Aleksa 1909 m. sausį dalyvavo LSDP VIII suvažiavime, kuris įvyko Vilniuje M. Biržiškos bute. Pavėlavusiai atvykti policijai teko tenkintis tik buto apžiūrėjimu. Septyniolikos žmonių suvažiavime vyravo Z. Aleksos ir Prano Eidukevičiaus pakviestieji neprityrę, veikloje nepasižymėję dalyviai. Jų balsais P. Eidukevičius buvo išrinktas į LSDP Centro komitetą ir šis suvažiavimų nebešaukė iki 1918 metų. Į CK taip pat išrinkti A. Janulaitis, S. Kairys, M. Biržiška ir Z. Aleksa[36]. Partijos nariams buvo pasiūlyta „dalyvauti visokiose nepartyvinėse kultūrinėse ir profesinėse darbininkų organizacijose", steigti ten, taip pat fabrikuose ir kitur socialdemokratines kuopeles. Suvažiavimo rezoliucijos negalėjo būti vykdomos, nes po 1909 m. tik du CK nariai – A. Janulaitis ir M. Biržiška buvo likę Lietuvoje. 1910 m. pradžioje pradėtas leisti jų redaguojamas socialistinės minties žurnalas lietuvių kalba „Visuomenė" (ėjo iki 1911 m. spalio). Neatsisakydami socialdemokratinės ideologijos, redaktoriai į visuomenės raidą žiūrėjo kaip į evoliucinį procesą, kėlė uždavinius ugdyti kultūrą, tautinę savimonę. Pirmajame numeryje buvo pabrėžiama, jog svarbiausias „Visuomenės" uždavinys yra ramus visuomeninis darbas, visuomenės gyvenimo aiškinimas, o ne kurstymas ar siundymas prieš

[35] Janulaitis A., Biržiška M., Šidlauskas D. Dėl Lietuviškos Enciklopedijos // Lietuvos žinios. 1912, liepos 7 (20), nr. 79.

[36] Vilčinskas J. Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl savo krašto nepriklausomybės. Istorinė apžvalga. London, 1985, p. 93.

vyriausybę ir kitas tautas[37]. Už šias nuostatas 1911 m. iš Amerikos grįžęs P. Eidukevičius, iš kalėjimų – Z. Aleksa ir V. Mickevičius-Kapsukas, pasitelkdami Rusijos bolševikų frazeologiją, „Visuomenę" kaltino siekimu likviduoti nelegalią partiją, redaktorius vadino oportunistais, eksrevoliucinieriais, socialpatriotais ir pan. Nežinodami visuomeninio ir politinio gyvenimo sąlygų, vadovaudamiesi klasių kovos ideologija, jie bijojo, kad atsiradę vadinamųjų visuomeniečių būreliai neišaugtų į konkuruojantį ar net priešingą partijai sąjūdį[38].

1912 metų gegužę, silpnėjant reakcijai ir bręstant naujiems streikams, Vilniuje įvyko LSDP XII konferencija. Joje tarp devynių delegatų buvo „Visuomenės" leidėjai ir bendradarbiai. Konferencija nutarė dalyvauti rinkimuose į IV Valstybės Dūmą su autonomiškos ir demokratinės respublikos šūkiu. M. Biržiška (kaip ir „visuomeniečiai" S. Kairys ir Juozas Paknys) buvo išrintas tik kandidatu į CK narius, o tai rodė, jog viršų ima radikalesnių nuostatų veikėjai. P. Eidukevičiui išvykus, M. Biržiška, anot V. Mickevičiaus-Kapsuko, „prie CK prisitraukė S. Kairį ir A. Janulaitį, ir jie po senovei laidojo LSDP revoliucinį veikimą, karpė jos sparnus, kliudė jai susijungti su revoliucine Rusijos socialdemokratija."[39] Taigi kairysis LSDP sparnas nepritarė vakarietiškai M. Biržiškos, S. Kairio, A. Janulaičio orientacijai – parlamentiniam, o ne revoliuciniam keliui į valdžią, tautinei, o ne internacionalinei orientacijai.

1913 metais M. Biržiška aktyviai vadovavo krikščionių darbininkų kovai dėl ligonių kasų. Apie savo veiklą 1913 m. birželio 11 d. jis rašė pranešimą LSDP Užsienio biurui: „Palaikau ryšius su draugais, dirbu draudimo kompanijoje, rengiu medžiagą „Skaitymo vadovėliui", „Giedros" kalendoriui, L.S.D. istorijai, važinėjau Šiaulių laikraščio reikalais ir t. t. ... įsiskolinau, turiu nesmagumų dėl to

[37] Dar žodelis // Visuomenė. 1910, nr. 1, p. 27.

[38] Biržiška M. Pranas Eidukevičius bolševikinamoje Lietuvos istorijoje ir tikrovėje // Keleivis. 1950, rugs. 13, nr. 37.

[39] Kapsukas V. Trumpa Lietuvos socialdemokratų partijos istorija // Kapsukas V. Raštai. T. 7. Vilnius, 1964, p. 648.

šeimoje. Rudenį būsiu priverstas ieškoti pašalinio uždarbio – dar labiau būsiu užimtas... Baisiai nuvargstu (po sekretu – vėl kraujais spjaunu ir dažnai nė valandos nemiegu)..." Pasirašė Rapolas II[40].

* * *

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, M. Biržiška drauge su socialdemokratais A. Janulaičiu, S. Kairiu ir kitais palaikė „vokiečių orientaciją", nes pastarųjų intervencija galėjo suteikti Lietuvai nepriklausomybę nuo Rusijos. Artėjant frontui į kariuomenę buvo mobilizuoti Vaclovas ir Viktoras Biržiškos, į Rusijos gilumą iš Žemaitijos pasitraukė tėvai. M. Biržiškos darbovietė – Vilniaus žemės bankas – vykdydamas valdžios nurodymus, susiruošė evakuotis, žadėdamas pasiimti ir Biržiškų šeimą. Nepasidavę nei viliojimams, nei panikai, Bronislava ir Mykolas svarstė: „kokia nauda bus Lietuvai iš mūsų išvažiavimo ir bene tik Vilniuje bus tas tikras, mūsų seniai lauktas ir neaiškiai, bet kažin kaip šviesiai svajojamas darbas"[41], taigi nutarė likti. Sužinojęs tai banko direktorius nustebo, supyko, kaltino nerimtumu, nesirūpinimu šeima. Tačiau sprendimas pasiteisino – pasilikę Vilniuje abu sutuoktiniai gavo darbą, kuris šeimai leido išgyventi sunkmečiu, įsitraukė į vilniečiams, o ir visai Lietuvai svarbią veiklą.

Kai po triuškinamų rusų armijos pralaimėjimų į Vilnių iš pafrontės plūstelėjo pabėgėliai, lietuvių visuomenės atstovai, matydami minias savo tautiečių be pastogės ir lėšų, 1914 m. lapkričio 21 d. (gruodžio 4 d.) įkūrė Lietuvių draugiją nukentėjusiems nuo karo šelpti (LDNKŠ). Kadangi draugija ketino siekti ir politinių tikslų, buvo svarbu, kokios jėgos jai vadovaus, kokių politinių nuostatų laikysis. Konservatyviosios srovės (besiorganizavę tautininkai ir krikščionys demokratai) atstovai savo rusofiline laikysena tikėjosi gauti

[40] L.S.D.P. prieš karę // Naujoji gadynė. 1916, nr. 2, p. 82–83.
[41] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 19.

Lietuvai nuolaidų po Rusijos pergalės. Radikalai (Lietuvos demokratai ir socialdemokratai, tarp jų ir M. Biržiška) siekė visiškos politinės autonomijos. Pastaroji politinė srovė sėkmę siejo su eventualia revoliucija Rusijoje, taip pat numatė Lietuvos savarankiškumo klausimą derinti su Lenkijos nepriklausomybe[42]. LDNKŠ steigiamajame susirinkime 1914 m. lapkričio 12 d. (gruodžio 4 d.) renkant Centro komitetą, tautininkai ir krikščionys demokratai laimėjo 12 iš 15 vietų. Tai paskatino radikalus pasitraukti iš LDNKŠ ir kaip atsvarą jai 1915 m. gegužę įsteigti Lietuvių draugiją nukentėjusiems dėl karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti. Į draugiją atėjo kai kurie žydai, gudai, lenkai. M. Biržiška sekretoriavo draugijos steigiamajame susirinkime, dalyvavo valdybos posėdžiuose, atliko kitus darbus[43].

Tuo metu lietuvių politikai suvokė, jog Lietuvos ateitis daug priklausys nuo tautybių, ypač lenkų ir lietuvių, santykių krašte. Tuo klausimu kilusioje diskusijoje konservatoriai tvirtino, kad Lietuvoje lenkams, tiksliau sulenkėjusiems lietuviams, gali priklausyti tik mažumos teisės. Lenkus tautinei mažumai Lietuvoje skyrė ir M. Biržiška, Felicija Bortkevičienė. Nežiūrint to, jiems abiems ir radikalams – J. Šauliui, J. Vileišiui bei A. Janulaičiui – buvo įteiktas Vilniaus lenkų atstovų (Mykolo Römerio, Aleksandro Zastavto, Vladislavo Studnickio, Mečislovo Niedzvilkovskio) pasiūlymas sudaryti demokratinių Lietuvos ir Lenkijos valstybių federaciją[44]. Iš pradžių lietuviai sutiko svarstyti tokį variantą, bet vėliau dėl įvairių priežasčių atsisakė veikti išvien su Varšuva.

1915 m. rugpjūčio 5 (18) d. vokiečių kariuomenė užėmė Kauną ir artėjo prie Vilniaus. M. Biržiška buvo tarp tų pasilikusių veikėjų, kurie ėmė formuoti tarpuvaldžiu turėjusią saugoti tvarką mieste

[42] Plačiau žr.: Lopata R. Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3. Lietuvos valstybės idėja, XIX–XX a. pradžia. Vilnius, 1991, p. 244–246.

[43] Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti susirinkimų, posėdžių, protokolų knyga // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, F. 225-2, lap. 3, 5, 6, 10.

[44] Lopata R. Lietuvių inteligentijos..., p. 46–47.

„piliečių miliciją". Socialdemokratas Andrius Domaševičius ėjo pirmosios nuovados (jo padėjėjais buvo M. Biržiška ir Antanas Čechavičius), S. Kairys – aštuntosios (Žvėryno) nuovados komisaro pareigas. Taip Vilniuje kūrėsi užuomazgos lietuviškos savivaldos, kurią retkarčiais pasitelkdavo vokiečių administracija (1916 m. vykdyto Vilniaus gyventojų surašymo metu M. Biržiška dirbo nuovados komisijoje).

Prieš pat vokiečių kariuomenei įžengiant į Vilnių, dalis LDNKŠ CK narių – Martynas Yčas, Konstantinas Olšauskas, Petras Leonas, Stasys Šilingas ir kiti – drauge su pabėgėliais pasitraukė į Rusiją. Todėl kaizeriniams kariniams daliniams įžengus į Vilnių (09 05 (18), lietuvių veikėjai priėmė kompromisinį sprendimą: kad LDNKŠ CK turėtų didesnę moralinę galią ir atstovautų platesniems gyventojų sluoksniams, kooptavo į jį socialdemokratus A. Janulaitį, S. Kairį, Peliksą Bugailiškį ir M. Biržišką. Nauju Centro komiteto pirmininku išrinktas A. Smetona, sekretoriumi – kunigas Povilas Dogelis.

Vokiečiams įžengus į Vilnių, pasirodė generolo Aleksejaus Pfeifelio atsišaukimas, kuriame Vilnius buvo pavadintas Lenkijos Karalystės perlu. Lietuvių politikai, norėdami ginti savo interesus, rugsėjo 23 d. priėmė dar vieną kompromisinį sprendimą – įsteigti slaptą, visas lietuvių politines grupuotes jungiančią atstovybę. Ja tapo „Inteligentų būrys Lietuvos reikalams svarstyti" (A. Smetona, J. Basanavičius, Aleksandras Stulginskis, P. Dogelis, J. Vileišis, S. Kairys, A. Janulaitis, Petras Klimas, kunigai Juozas Kukta, Juozas Stankevičius). Politinei situacijai pasikeitus ir paaiškėjus, jog reikia megzti kontaktus su vokiečių pareigūnais, „Inteligentų būrys" buvo performuotas į mažesnę Lietuvos diplomatijos grupę, kuriai priklausė ir M. Biržiška[45]. Jis dalyvavo rengiant memorandumus vokiečių valdžiai, 1916 m. pavasarį buvo tarp dvylikos Vilniaus visuomenės veikėjų, pasirašiusių raštą JAV prezidentui Tomui Vudrui Vilsonui dėl lietuvių teisės turėti savo nepriklausomą valstybę.

Aktyvia, vokiečių administracijos visaip trukdoma veikla buvo parengtos politinės sąlygos sušaukti lietuvių konferenciją Vilniuje.

[45] Lopata R. Lietuvių inteligentijos..., p. 93

Po ilgų ir atkaklių derybų su okupacine administracija 1917 m. rugpjūčio 1 d. susirinko organizacinis komitetas. Nors M. Biržiška tuo metu atostogavo, drauge su A. Smetona, J. Šauliu, J. Stankevičiumi ir P. Klimu buvo išrinktas į vykdomąjį (pildomąjį) biurą. Biuras sudarė konferencijos dalyvių sąrašus, išsiuntinėjo kvietimus, parengė darbotvarkę. Rugsėjo 18–22 d. Vilniuje, nedalyvaujant okupacinės valdžios atstovams, vykusi lietuvių konferencija pasisakė už Nepriklausomą Lietuvos valstybę. Šiam tikslui įgyvendinti, būtiniems reikalams tvarkyti iki Steigiamojo Seimo suvažiavimo slaptu balsavimu išrinkta Lietuvos Taryba. Iškeltas Bendrosios kuopos, Demokratijos ir Vykdomojo komiteto sąrašuose, M. Biržiška buvo išrinktas Tarybos nariu (iš 38 kandidatų buvo šeštas; 163 balsai – už, 39 – prieš). Daugelį metų M. Biržišką pažinojęs S. Kairys pabrėžė, jog Mykolas – aiškių, stropiai saugomų principų, aukštos moralės žmogus – lemiamais momentais „įtakojo įvykių eigą Lietuvoje ir padėjo Lietuvos nepriklausomybės aktą paskelbti tokį, koks jis yra dabar“[46]. Vokiečiai, ketinę vienokiu arba kitokiu būdu Lietuvą prijungti prie Vokietijos, reikalavo į numatomos skelbti nepriklausomybės aktą įrašyti, jog Lietuva sieks amžinų tvirtų ryšių su Vokietija, pagrįstų keturiomis konvencijomis: karine, susisiekimo, muitų ir pinigų. M. Biržiška dalyvavo diskusijose dėl konvencijų, jautė didžiulį spaudimą ir iš Tarybos narių, ir iš išorės. „Tą dieną, – rašo jis savo atsiminimuose, – kai reikėjo spręsti dėl konvencijų, mane sutikęs partijos vadovybės narys, pats buvęs pirmoje konferencijoje ir kalbėjęs, tik neatšokęs nuo bendros linijos, bet jau per tas kelias savaites aiškiai pakrypęs į bolševikų pusę, priminė: esi pasižadėjęs partijos klausyti ir išstoti iš Tarybos, jeigu partija pareiklaus. Štai partijos vadovybės vardu aš ir pareiškiu – arba išstok, arba būsi pašalintas iš partijos...“[47] Suprasdamas, kad socialdemokratų partijai duotą žodį laužo ne dėl asmeninių, o didelių, svarbių Lietuvos reikalų, M. Biržiška pasitraukė iš

[46] Kairys S. Mykolas Biržiška Valstybės Taryboje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 111.
[47] Biržiška M. Tautos įgaliojimai ir bendrasis tikslas // Santarvė. 1957, nr. 3, p. 104.

partijos, apie tai raštu pranešdamas tam pačiam bolševikuojančiam vadovybės nariui Pranui Eidukevičiui[48]. 1917 m. gruodžio 11 d. formaliai pasitraukęs iš LSDP, Mykolas Biržiška nenutraukė su ja organizacinių ir asmeninių saitų – iki pat gyvenimo pabaigos save vadino nepartiniu socialdemokratu[49]. Suvokdamas partijos ir tokių tvirtų idėjinių jos vadovų, koks buvo S. Kairys, vaidmenį, Taryboje palaikydavo socialdemokratinę taktiką. Anot P. Klimo, „padorumas (*honesty*) visada jam buvo didžiausias devizas, kaip bajoriška garbė. Todėl jis karštai, demonstratyviai protestuodavo prieš visokį sukčiavimą. Taikytis prie nenugalimų sąlygų atvirai negalėjo būti negarbė."[50]

Tarybos daugumai nusileidus vokiečių spaudimui ir rezoliuciją dėl Lietuvos nepriklausomybės susiejus su primestomis konvencijomis, balsavusieji prieš – M. Biržiška, S. Kairys, Stanislovas Narutavičius ir J. Vileišis – iš Tarybos pasitraukė. 1918 m. vasario 15 d. opozicija įteikė Tarybos daugumos komisijai pareiškimą, kuriame buvo nepriklausomybės akto projektas, ir sakėsi sutinkanti grįžti į Tarybą, jeigu dauguma priims tą formuluotę. Pagaliau Tarybos nariams sutarus priimti siūlymus, pasitraukusieji, padarę pareiškimą, vėl įsitraukė į Lietuvos Tarybos darbą. Vasario 16 d. „Lietuvos nepriklausomybės aktas, jau visų Tarybos narių šviesiomis akimis, džiaugsmingu gimties jausmu ir be jokių vokiečiams įsipareigojimų, buvo pasirašytas. Savo parašą, – vėliau prisiminė S. Kairys, – ant akto dėjau gretimai Mykolo Biržiškos su šviesiu jausmu, kad buvome dvejopai laimėję – prieš vokiečius ir savųjų tarpe."[51] M. Biržiškai tada buvo 36 metai.

Antrą kartą M. Biržiška ir kiti „kairieji" iš Lietuvos Tarybos pasitraukė tada, kai dauguma, M. Römerio žodžiais tariant, siekdama Lietuvos valstybės teisinę padėtį padaryti aiškesnę ir paskubinti prak-

[48] Biržiška M. Pranas Eidukevičius bolševikinėje Lietuvos istorijoje ir tikrovėje // Keleivis. 1950, rugs. 13, nr. 37.

[49] Prof. M. Biržiškos sukaktį švenčiant // Draugas. 1957, rugpj. 24, nr. 119.

[50] Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje. Vilnius, 1991, p. 7.

[51] Kairys S. Mykolas Biržiška... // Mūsų Vytis, 1963, nr. 4, p. 112.

tinį valstybės steigimą, 1918 m. liepos 11 d. priėmė sprendimą pasivadinti Lietuvos Valstybės Taryba ir išrinkti Viurtembergo hercogą Vilhelmą fon Urachą Lietuvos karaliumi[52]. Taip lietuvių politikai norėjo pasipriešinti vokiečių karinių sluoksnių pastangoms unijiniais ryšiais Lietuvą susaistyti su Prūsija arba Saksonija. Kadangi Vokietijos kaizerio 1918 m. balandžio 16 d. sprendimu Lenkijos karūna turėjo atitekti Viurtembergo valdančiajai dinastijai, giminyste susijusiai su Didžiosios Britanijos karaliene Marija, tarp viurtemburgiečių valdomų Lietuvos ir Lenkijos karalysčių būtų atsiradęs ryšys ir viltys pagerinti abiejų tautų komplikuotus santykius[53].

M. Biržiška. S. Kairys, J. Vileišis ir S. Narutavičius, 1917 m. gruodžio 8 d. balsavę už respubliką[54], dar kartą pasitraukė iš Tarybos. Į išėjusiųjų vietą buvo įtraukti šeši nauji nariai, tarp jų M. Yčas ir Augustinas Voldemaras. M. Biržiška į Valstybės Tarybą grįžo 1918 m. lapkričio 26 d., bet tik tada, kai dauguma panaikino savo nutarimą dėl Uracho kvietimo į Lietuvos karaliaus sostą. Tarybai padarytame pranešime M. Biržiška sakė sugrįžęs vienyti atsiskyrusius vienas nuo kito visuomenės sparnus, veiksiąs kaip privatus žmogus, nepriklausantis jokiai partijai. „Kad ne drausmė, kurios lietuviai ima klausyti, – rašė „Lietuvos aidas", – visa salė būtų prapliupusi katučių plojimais. Biržiškos žodžiuose jautei tiek šlovingumo, tiek pasišventimo tėvynei, kad net ramiau darėsi, turint tokių jos darbininkų."[55]

Lietuvai ir lietuvių tautai lemiamu momentu įsitraukęs į politinę veiklą, M. Biržiška arė plačią kultūrinės veiklos vagą. Prasidėjus kaizerinei okupacijai, vienas pačių svarbiausių reikalų buvo lietuviškoji mokykla. LDNKŠ Centro komitetas, manydamas, kad tik apsišvietusi tauta sugebės atsispirti svetimųjų užmačioms, nutarė atidaryti Vilniuje gimnaziją ir pedagogikos kursus. Nepaprastai sudėtingomis

[52] Römeris M. Lietuvos Konstitucinės teisės paskaitos. Kaunas, 1937. D. 1, p. 42.

[53] Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos.Vilnius, 1996, t. 9, p. 157.

[54] Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai (1917–1918) / Sudarė Alfonsas Eidintas ir Raimundas Lopata. Vilnius, 1991, p. 153.

[55] Valstybės Taryba. Lapkričio 26 d. vakaro posėdis // Lietuvos aidas. 1918, lapkr. 28, nr. 143.

sąlygomis, be jokio valdžios leidimo buvo įsteigtos „J. Basanavičiaus, M. Biržiškos ir P. Gaidelionio Vilniaus lietuvių gimnazijos kurso pamokos", kurių vedėju A. Smetonos siūlymu pakviestas M. Biržiška. Nors ir neturėjo tam darbui reikiamų žinių, patirties ir net polinkio, M. Biržiška ėmėsi naujos veiklos – suprato jos istorinę reikšmę. Anot A. Stulginskio, vadovavusio pedagogikos kursams, „M. Biržiška pasirodė neblogas organizatorius, labai taktingas ir kuklus. Kaip vietiniam gyventojui – vilniečiui, jam pavyko užtikti visai neblogas kažkokios buvusios gimnazijos patalpas..."[56] Buvusios Grečeninovos rusų gimnazijos patalpose 1915 m. spalio 9 d. įvyko pirmasis pedagogų tarybos posėdis (dalyvavo 15 žmonių), o pamokos 47 mokiniams (30 berniukų ir 17 mergaičių) prasidėjo 18 dieną. Po kelių mėnesių gimnaziją ėmė globoti Vilniaus lietuvių švietimo draugija „Rytas", ir nuo 1916 m. vasario 16 d. gimnazija imta vadinti „Ryto" draugijos Vilniaus lietuvių gimnazija (1921 m. rugpjūčio 22 d. pedagogų tarybos sprendimu buvo pavadinta Vytauto Didžiojo gimnazija). Sunku pervertinti tą reikšmę, kurią okupacijos, karo ir kitų negandų nualintai Lietuvai turėjo ši pirmoji vidurinio mokslo dėstomąja lietuvių kalba gimnazija. Nors ir buvo anksta, trūko vadovėlių, inventoriaus, darbas vyko sklandžiai, mokytojai kiek galėdami stengėsi pateikti mokiniams kuo daugiau žinių, ugdė juos patriotine dvasia. Eidamas Vilniaus lietuvių gimnazijos direktoriaus pareigas, M. Biržiška dirbo ir mokytoju – dėstė lietuvių literatūros istoriją, Lietuvos istoriją ir geografiją. Lietuvos istoriją ir geografiją M. Biržiška dėstė ir A. Stulginskio vadovaujamuose lietuvių pedagogikos kursuose, jo žmona Bronislava – pedagogiką. 1915 metų pabaigoje M. Biržiška Lietuvos istorijos paskaitas skaitė ir lenkų organizuotame Adomo Mickevičiaus liaudies universitete. Liaudies universitetu pavadintus kursus buvo įkūrę ir Vilniaus žydai. „Kairiųjų" lietuvių inteligentų būrelis, kuriame dalyvavo ir M. Biržiška, buvo paskelbęs ir apie lietuviško liaudies universiteto steigimą. Paskubomis steigiami tokie universitetai davė nedaug naudos (Vokietijos vyriausiojo kariuomenės vado

[56] Stulginskis A. Atsiminimai. Chicago, 1980, p. 154.

įsakymu 1916 m. vasario 16 d. jie buvo uždrausti)[57], tačiau sunkmečiu jie leido Vilniaus inteligentams užsidirbti, išlaikyti šeimas. Prieš Naujuosius 1916-uosius metus apsilankęs pas Biržiškas, P. Klimas savo dienoraštyje užrašė: „Pats B. stebisi, kad dabar bedirektoriaudamas, bemokytojaudamas su žmona ir t. t., turįs daugiau pelno nekaip kitados, ir apskritai imąs gyventi visai nešykščiai ... Vienintelė šeimyna, kur kažin kaip miela, jauku, liuosa, paprasta: ir pasišnekėti, ir padykauti. Kitur – vis ne."[58]

1915 m. gruodžio 18 d. LDNKŠ Centro komitetas išrinko Švietimo komisiją, į kurią įėjo M. Biržiška, A. Janulaitis, S. Kairys, A. Stulginskis, J. Kukta ir Jokūbas Šernas. Įpareigota rūpintis visais Vilniaus mokyklų reikalais, komisija surinko duomenis ir vokiečių administracijai įteikė mokyklų sąrašą. Buvo įtrauktas ir punktas apie universiteto įsteigimą Vilniuje[59]. Vienas iš opiausių švietimo dalykų buvo vadovėlių stygius. 1909 metais, kai lietuviškų mokyklų tinklas buvo labai retas, Lietuvių mokslo draugija buvo išrinkusi vadovėliams leisti komisiją, o vėliau šį darbą pavedė specialiai pedagogų sekcijai. 1915 metais jį perėmė naujos sudėties komisija, į kurią įėjo A. Smetona, M. Biržiška, P. Klimas, A. Janulaitis ir Kazys Bizauskas. Komisijos pirmininkas P. Klimas dėjo daug pastangų ieškodamas vadovėlių autorių, pats redagavo rankraščius. „Daug bėdos buvo, – rašė jis 1916 m. sausio 22 d. savo dienoraštyje, – ligi išspaudžiau iš Biržiškos rankraščius, o dar daugiau betaisant..."[60] Nemaža vargo būta ir su okupacinės valdžios cenzūra, slaptu vadovėlių gabenimu į provinciją. Valdžia uždraudė platinti ir pardavinėti P. Klimo „Skaitymų knygą" ir M. Biržiškos „Lietuvių dainas" (1916). 1917 metais pasirodė M. Biržiškos „Lietuvos geografija", sulaukusi palankaus vertinimo žurnaluose „Lietuvos mokykla" ir „Ateitis". P. Klimui 1918 m. pabai-

[57] Mūsų kultūros gyvenimas // Mūsų kalendorius 1917 metams. Vilnius, 1916, p. 16.

[58] Klimas P. Dienoraštis (1915.XII.1–1919.I.19), pradedamas P. Bugailiškio užrašais 1915.VIII.23(10)–X.13. Chicago, 1988, p. 67.

[59] Ten pat, p. 62.

[60] Ten pat, p. 77.

goje išvykus į Paryžių („išvažiuodamas iš Vilniaus, bemaž nesiklausęs, įbruko man Lietuvių Mokslo Draugijos vadovėlių leidimo komisijos reikalų vedimą, apie kurį aš neturėjau dar jokio supratimo“[61]), M. Biržiška ėmėsi daug vargo, bet ir džiaugsmo teikusio leidybos baro. „Švyturio“ bendrovės darbuotojo Stanislovo Jackevičiaus padedamas, jis išleido keliasdešimt mokomųjų knygų ir mokslinių tyrinėjimų. Lėšos leidybai buvo imamos iš prieškariu Amerikoje apsilankiusiems J. Basanavičiui ir M. Yčui suaukotų JAV lietuvių pinigų mūriniams Tautos namams statyti. Dalį jų, saugomų Vilniaus bankuose, pavyko sulaikyti, kad neišvežtų į Rusiją. Ir jie buvo panaudoti, anot M. Biržiškos, dvasiniams namams statyti. 1915–1922 metais Vilniuje išleisti per 100 vadovėlių „leido besikuriančiai Didžiojo karo ir pirmaisiais mūsų atėjusios valstybės nepriklausomybės metais mūsų mokyklai tvirtai atsistoti ant kojų ir atlikti be galo svarbų vaidmenį Lietuvos istorijoje.“[62]

Būdamas Lietuvos Tarybos nariu, M. Biržiška stropiai lankė posėdžius, dalyvavo diskusijose, komisijų darbe, ypač tų, kurios rūpinosi kultūros, švietimo reikalais. K. Bizauskui, Pranui Dovydaičiui ir M. Biržiškai buvo pavesta vokiečių okupacinei valdžiai parengti memorandumą apie mokyklų padėtį Lietuvoje (1917 10 08). Vėliau Vladui Mironui buvo patikėta rūpintis liaudies mokyklomis, M. Biržiškai – vidurinėmis ir aukštesniosiomis, K. Bizauskui – specialiosiomis (1918 01 15). M. Biržiškai, P. Klimui ir Alfonsui Petruliui pavesta steigti laikraštį lenkiškai kalbantiems lietuviams (1918 01 17). M. Biržiška tai pat buvo įtrauktas į Archyvų komisiją, kurioje jau darbavosi J. Basanavičius ir A. Petrulis (1918 04 27)[63].

1918 metų pavasarį Lietuvos Taryba pradėjo rūpintis Vilniaus universiteto atkūrimu, aiškintis okupacinės valdžios požiūrį į šį reikalą. Gegužės mėnesį jos delegacija lankėsi Oberosto būstinėje, susitiko su administracijos atstovais. Nusprendęs, kad jau laikas prak-

[61] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 42.
[62] Biržiška M. Ar vien tiktai „Atsiminimai“ // Ateitis. 1944, vas. 5, nr. 30.
[63] Lietuvos valstybės Tarybos protokolai..., p. 139, 182, 183, 242.

tiškai spręsti universiteto atkūrimo klausimą, Lietuvos Tarybos prezidiumas sudarė Universiteto komisiją: M. Yčas, 1917 m. Rusijos Laikinojoje vyriausybėje, vadovaujamoje Georgijaus Lvovo, dirbęs švietimo viceministru, – pirmininkas, nariai M. Biržiška, Augustinas Voldemaras ir Juozas Purickis. Šie kultūros veikėjai ruošė statuto projektą, numatė biudžetą, parengė memorandumą Rytų fronto kariuomenės vadui Pauliui von Hindenburgui. Nors vasaros pabaigoje buvo pranešta, kad vyriausioji vokiečių valdžia patvirtino universiteto planą ir biudžetą[64], reikalai nejudėjo į priekį. XII visuotinis Lietuvių mokslo draugijos susirinkimas (1918 10 02–04), baimindamasis, kad kas nors neužbėgtų už akių, nutarė steigti Vilniuje Aukštuosius mokslo kursus, kuriuose vidurines mokyklas baigę jaunuoliai galėtų toliau semtis žinių ir rengtis stoti į universitetą. LMD komitetas šiai mokymo institucijai įkurti išrinko komisiją, arba laikinąjį universiteto kuratoriumą (M. Biržiška, A. Janulaitis, Pranas Mašiotas, Vincas Čepinskis). Paruoštas kursų, arba Laisvojo universiteto statutas, dalykų programos, numatyti dėstytojai. Įsitikinus, kad Vilniuje tikrai bus atidarytas valstybinis universitetas, kursų programa pakoreguota, paskaitas numatyta rengti vakarais. Prelegentais nutarta kviesti M. Biržišką, V. Čepinskį, A. Janulaitį, Tadą Ivanauską, Antaną Purėną ir kitus. Pasikeitus politinei situacijai, LMD kursai buvo surengti vėliau, o jų rengėjų idėjos, sukaupta organizacinė patirtis pravertė bandant atkurti Vilniaus ir steigiant Kauno universitetą.

Paaiškėjus, kad Vokietija karą pralaimėjo, Valstybės Tarybai okupantai „leido“ sudaryti vykdomąją valdžią. Suformuoti pirmąjį nepriklausomos Lietuvos Ministrų kabinetą Tarybos prezidiumas pavedė prof. A. Voldemarui. Prasidėjus įvairių partijų ir grupių pasitarimams, siūlymams, Nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės sudarymo kuopa savo ministrų sąraše į švietimo ministro postą siūlė M. Biržišką. Po ilgų derybų lapkričio 13 d. pristatytoje

[64] Naujai steigiamosios ir atgaivinamosios mokyklos // Lietuvos mokykla. 1918, nr. 7–8, p. 220.

vyriausybėje Švietimo ministerijos valdytoju tapo Jonas Yčas. M. Biržiška buvo paskirtas švietimo ministro patarėju ir mokyklų vizitatoriumi. „Nors spaudoje buvo pranešta, jog aš esąs sutikęs dirbti švietimo ministerijoje, bet, tiesą pasakius, niekas manęs nė neklausė, – atsiminimuose rašė M. Biržiška, – ir net po to, kai dalyvaudamas keliuose pasitarimuose su J. Yču ir kitais tarėjais J. Jablonskio bute, savo čino nei pareigų nežinojau; patyriau apie tai tik XI.26 „Lietuvos aidui" paskelbus ministerio įsakymą."[65] Lapkričio 29 d. M. Biržiškai dar buvo pavesta rūpintis ministerijos skyriumi, kuriam priklausė eksperimentinė psichologija, pedagogika, didaktika, higiena, sanitarija, mokyklų statyba, mokslo ir mokymo priemonių laboratorija. Gruodžio pradžioje M. Biržiškai drauge su Aukštųjų mokyklų skyriaus vedėju V. Čepinskiu patikėti Vilniaus universiteto atkūrimo reikalai.

Lietuviškos aukštosios mokyklos įkūrimas Vilniuje buvo reikšmingas ne tik kultūrinis, bet ir politinis žingsnis, todėl M. Biržiška iš visų jam tekusių darbų labiausiai rūpinosi universiteto atgaivinimu. 1918 m. lapkričio 29 d., Valstybės Tarybos posėdyje, kuriam pirmininkavo A. Smetona, pradėtas svarstyti Vilniaus universiteto statuto projektas. Diskusijose kalbėjęs M. Biržiška pabrėžė, kad „ši – 29 lapkričio – diena bus į istorijos lapus įrašyta", atkirto tiems lietuvių inteligentams, kurie manė, kad tikrą lietuvišką universitetą galima įsteigti tik provincijoje – Kaune ar Šiauliuose. „Ne, – teigė M. Biržiška, – pirmas Lietuvos universitetas turi būti tiktai Vilniuje. Galbūt ateis laikai, kad universitetai bus steigiami ir Kaune, ir Šiauliuose, ir po visą Lietuvą. Bet čia mums svarbi istorijos tradicija."[66] Po beveik keturias valandas trukusių debatų Vilniaus universiteto statuto projektas pripažintas svarstytinu, išrinkta penkių žmonių komisija (M. Biržiška, V. Mironas, A. Stulginskis, J. P. Aleksa, Vaclovas Lastauskis) projektui tobulinti. Antrojo ir trečiojo skaitymo (gruodžio 2 ir 3 d.) metu M. Biržiška pateikė komisijos pastabas, pasiūlė pirmojo paragrafo

[65] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 35.

[66] Valstybės Taryba. Lapkričio 29 d. posėdis // Lietuvos aidas. 1918, gruod. 1, nr. 146.

formuluotę: „Vilniaus universitetas atgaivinamas nuo 1919 m. sausio 1 d. Jis yra mokslo ir mokymo įstaiga ir 1832 m. uždaryto Vilniaus universiteto turtų paveldėtojas."[67] Taip buvo tikimasi įgyti teisinį pagrindą išblaškytoms po Rusiją senojo universiteto vertybėms susigrąžinti. 1918 m. gruodžio 5 d. Valstybės Taryba trečiuoju skaitymu priėmė Vilniaus universiteto statutą. Parengiamasis atkūrimo darbas buvo pavestas švietimo ministro patarėjui M. Biržiškai ir Aukštųjų mokyklų skyriaus vedėjui V. Čepinskiui, kurie turėjo glaudžiai bendradarbiauti su Lietuvių mokslo draugijos universiteto komisija. Nedelsdami ėmęsi darbo, jie iš okupacinės valdžios perėmė senuosius Alma Mater rūmus, įvairias patalpas, sudarė dėstytojų sąrašą. Deja, pradėtą veiklą nutraukė agresyvių kaimynų užmačios.

1918 metų pabaigoje padėtis krašte komplikavosi – paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę slinko bolševikinės Rusijos Raudonoji armija. Vilniaus bolševikai rengėsi paimti valdžią – gruodžio 10 d. sudarė karinį revoliucinį komitetą, ruošėsi ginkluotam sukilimui, organizavo kovines draugoves, ieškojo ginklų, kūrė tarybas. Įtempti buvo ir lietuvių santykiai su lenkais. Dauguma lenkų politikų – pradedant Juzefo Pilsudskio „federalistais" ir baigiant Romano Dmovskio „aneksionistais" – planavo atkurti istorinę Lenkijos valstybę. Lietuvių politikų pastangas sukurti nacionalinę valstybę jie vertino skeptiškai, buvo linkę traktuoti kaip vokiečių ar bolševikų prieš Lenkiją nukreiptą intrigą, nepastebėjo stiprėjančios krašto gyventojų paramos jiems, ignoravo lietuvių nacionalizmą ir augantį kultūrinį pajėgumą[68].

1918 m. gruodžio 19 d. į Vilnių atvykęs Lenkijos užsienio reikalų ministerijos įgaliotinis Olgerdas Gurka pasiūlė Lenkijos karinę pagalbą Lietuvai prieš besiveržiančius į kraštą bolševikus[69]. Lenkijos vyriausybei vengiant pripažinti nepriklausomą Lietuvą su sostine Vilniumi, O. Gurkos pokalbiai su Lietuvos Tarybos vicepirmininku

[67] Valstybės Taryba. Gruodžio 2 d. posėdis // Lietuvos aidas. 1918, gruod. 5, nr. 149.
[68] Lossowski P. Konflikt polsko – litewski 1918–1920. Warszawa, 1996, s. 71.
[69] Lietuvos ir Lenkijos santykiai. 1917–1994. Dokumentų rinkinys / Sudarė Vytautas Petras Plečkaitis ir Janas Widackis. Vilnius, 1998. p. 20.

S. Šilingu tikėtinų rezultatų nedavė. Bijota, kad dar nesuformuotai Lietuvos kariuomenei „bendrai veikiant" prieš Raudonąją armiją su gerai pasirengusiais kovoti lenkų daliniais, Vilniaus kraštas ir visa Lietuva gali atsidurti Lenkijos rankose.

Šiuo sunkiu momentu Lietuva liko be vadovybės – gruodžio 20 dienos rytą traukiniu į Vokietiją išvyko A. Voldemaras ir finansų ministras M. Yčas. Kitą dieną paskui juos išvažiavo Valstybės Tarybos pirmininkas A. Smetona. Jais pasekė kiti pareigūnai. M. Biržiška vėliau prisiminė, kad gruodžio 21 d. J. Yčas, atbėgęs pas jį, „pasisakė turįs išvažiuoti, tam laikui paliekąs man savo portfelį palaikyti drauge su rakteliu ir pavedęs man prireikus jį pavaduoti. Portfelyje pasirodė tebuvęs raštas, kuriuo jis visus švietimo ministerijos reikalus man pavedęs..."[70] J. Yčui pažadėjęs rūpintis tik Vilniaus lietuvių mokyklų reikalais, bet netikėtai paskirtas viceministru, M. Biržiška raštu kreipėsi į Ministrų kabinetui vadovauti paliktą Petrą Leoną. Aiškino, jog įsakymas pasirodęs be jo žinios ir kertasi su politiniu nusistatymu – Valstybės Taryboje dirbti opozicinį darbą, o ne dalyvauti vykdomojoje valdžioje. „Neatsisakydamas nuo praktinio Vilniaus mokyklų reikalų globojimo, – rašė M. Biržiška, – negaliu dalyvauti Ministrų Kabineto darbe ir imtis už tą darbą atsakomybės prieš visuomenę, kuri žino mano ne kartą viešai pabrėžtą nusistatymą."[71]

Kritišku Lietuvai momentu krašto nepriklausomybę ėmėsi ginti 1918 m. gruodžio 19 d. naktį iš Rusijos grįžęs advokatas Mykolas Sleževičius. Gruodžio 26 d. Valstybės Tarybos prezidiumas priėmė A. Voldemaro vadovaujamos vyriausybės atsistatydinimą ir patvirtino antrąjį, koalicinį Ministrų kabinetą. Liaudininko M. Sleževičiaus kabinete M. Biržiškai teko švietimo ministro pareigos, kurias jis priėmė su vienintele sąlyga – pasilikti Vilniuje, jeigu vyriausybė kelsis į Kauną. M. Biržiška dalyvaudavo kabineto posėdžiuose, kurie vykdavo net du kartus per dieną, priimdavo lankytojus ministerijoje, įsi-

[70] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 42.

[71] Keli M. Biržiškos veiklos liudijimai. Parengė Irena Kasciuškevičiūtė // Lietuvos archyvai. T. 2. Vilnius, 1990, p. 124.

kūrusioje jo vadovaujamos gimnazijos kabinete, sveikino mokytojų konferencijos dalyvius.

Ministrų kabinetas ėmė leisti „Laikinosios vyriausybės žinias". Pirmajame numeryje paskelbtoje Laikinosios vyriausybės gruodžio 27 d. deklaracijoje į nepriklausomos demokratinės Lietuvos atkūrimo darbą kvietė visų tautų ir visų sluoksnių žmones.

Artėjantys bolševikų kariniai daliniai vertė M. Sleževičiaus vadovaujamą Ministrų kabinetą nedelsiant kurti kariuomenę. Gruodžio 29 d. išspausdintas atsišaukimas „Į Lietuvos piliečius" visus, kas trokšta laisvės ir pajėgia laikyti ginklą, ragino stoti į Lietuvos krašto apsaugą. Vilniaus lenkai, padedami Varšuvos vyriausybės atsiųstų žmonių, pasitraukus vokiečiams ruošėsi užimti Vilnių ir perimti jo gynybą. Tai matydama M. Sleževičiaus vyriausybė bandė derėtis su Vilniaus lenkų atstovais (Vitoldu Abramovičiumi, Liudviku Chominskiu, Zygmuntu Jundzilu, Janu Pilsudskiu ir Vitoldu Stanevičiumi) dėl bendradarbiavimo, dalyvavimo Lietuvos vyriausybėje ir bendros gynybos prieš bolševikinę agresiją. Gruodžio 30 d. J. Vileišio bute vykusiose derybose Lietuvos vyriausybei atstovavo M. Sleževičius, J. Vileišis ir M. Biržiška.

Vilniaus lenkų atstovams sutikus pripažinti Lietuvos nepriklausomybę, bet atsisakius priimti Lietuvos reikalavimus dėl Vilniaus, derybos nutrūko[72].

Bolševikams su V. Mickevičiumi-Kapsuku artėjant prie Vilniaus ir aiškėjant, kad vokiečiai miestą perduos lenkams, vakariniame 1919 m. sausio 1 d. posėdyje Ministrų kabinetas priėmė nutarimą keltis į Kauną. Nesutikęs vykti į Kauną švietimo ministras M. Biržiška (prie jo prisijungė laikinai einantis užsienio reikalų ministro pareigas A. Janulaitis, žydų reikalų ministras Jakovas Vygodskis ir dr. J. Basanavičius) buvo paskirtas generaliniu Laikinosios Vyriausybės įgaliotiniu Vilniuje. Jau sausio 1 dienos pavakare ginkluotas lenkų jaunimas užėmė Vilniaus gatves, o 2 dieną pasirodė generolo Adamo

[72] Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 2. Chicago, 1986, p. 306; Senn A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992, p. 57.

Mokrzeckio skelbimas, kad jis esąs Vilniaus komendantas, ir įvesta karo padėtis. Tą pačią dieną M. Biržiška lietuvių ir lenkų kalbomis parašė protesto raštą dėl kišimosi į Lietuvos reikalus ir įteikė jį lenkų kariuomenės vadui Vilniuje Vladislavui Veitko. Protestas dėl neteisėtų lenkų kariuomenės veiksmų Vilniuje buvo įteiktas ir gen. A. Mokrzeckiui[73]. Ant lenkų išklijuotų atsišaukimų pasirodęs lietuvių, gudų, rusų ir lenkų kalbomis parašytas atsišaukimas „Į visuomenę", pasirašytas M. Biržiškos – Lietuvos švietimo ministro ir generalinio Laikinosios Vyriausybės įgaliotinio Vilniuje, rodė, kad nebus taikstomasi su lietuvių persekiojimais, o Vilnius bus laikomas neatskiriama Lietuvos dalimi. M. Biržiškos veiksmams ir veiklos planui pritarė Vilniaus lietuvių susirinkimas (sausio 4 d.), kuriame dalyvavo apie 300 žmonių. Tos pačios dienos vakare Vyriausybės įgaliotiniui iš Kauno pinigų atvežęs tuometinės Vidaus reikalų ministerijos tarnautojas Stasys Lozoraitis vėliau prisiminė, kad M. Biržiška sudarė kontrastą slegiančiai pasmerktojo miesto atmosferai. „Jis priėmė mane visiškai ramus, lyg pavesta jam misija – pasilikti priešo okupuotoje sostinėje – būtų normalus kasdieninis dalykas. Neskubėdamas parašė laišką ministrui pirmininkui ir jį man padavė, palinkėdamas geros kelionės. Tą pačią naktį aš išvažiavau į Kauną, o sekančią dieną sovietai okupavo Vilnių."[74]

Raudonajai armijai 1919 m. sausio 5 d. užėmus Vilnių, sausio 6 d. apie 500 lietuvių visuomenės narių susirinko „Rūtos" klube ir pareiškė pasilieką „piliečiais jau apsisprendžiusios valstybės – Lietuvos Respublikos"[75]. Išrinkti delegatai bolševikų karo revoliuciniam komitetui pareiškė nesikišią į valdžios darbą, nekliudysią jokioms demokratinėms ir socialinėms reformoms, nes viską palieką Lietuvos liaudžiai spręsti. Nestojimas į konfrontaciją su bolševikine valdžia turėjo pristabdyti lenkų veikėjų siekius pasinaudoti susidariusiomis

[73] Keli M. Biržiškos... // Lietuvos archyvai. T. 2. Vilnius, 1990, p. 125–126.
[74] Lozoraitis S. Mykolo Biržiškos būdo bruožai // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 116.
[75] Tumas J. Vincentas Mickevičius // Nepriklausoma Lietuva. 1919, lapkr. 19, nr. 125.

sąlygomis ir sustiprinti savo pozicijas mieste. Delegacija (P. Gaidelionis, Pranas ir Jonas Mašiotai, J. Tumas-Vaižgantas) išklausė „dygliuotus Kapsuko aiškinimus"[76] apie perspektyvą Lietuvai sudaryti federaciją su Rusija, bet dar nežinojo, jog bolševikų vado įsakymu buvo suimti M. Biržiška, A. Janulaitis ir J. Vygodskis. Apkaltinti kontrrevoliucine veikla jie buvo tardomi revoliucinio tribunolo, įkalinti Lukiškėse, tačiau lietuvių bendruomenės atkakliu reikalavimu jau po poros dienų paleisti. Pagelbėjo ir brolio Vaclovo pažadas V. Mickevičiui-Kapsukui imtis vadovauti švietimo komisariatui, jei Mykolas bus išlaisvintas. Gavęs leidimą toliau vadovauti gimnazijai, M. Biržiška įsitraukė į mokslinį darbą, vadovėlių leidybą. Dalyvavo kuriant profesinę lietuvių mokytojų sąjungą, buvo išrinktas delegatu į steigiamą inteligentų sąjungą. Iš šalies stebėjo, kaip jo brolio Vaclovo vadovaujamas Švietimo komisariatas rengiasi atidaryti Vilniaus universitetą (po Antrojo pasaulinio karo rašė: „jei būtų Kapsukas sulaukęs mūsų laikų, kad ir koks siauragalvis, nebūtų sutikęs savęs pajuokti praminus Vilniaus universitetą kapsukiniu"[77]). Nepamiršę savo ankstesnių planų ir Vilniaus lietuviai ruošėsi tam laikui, kai susiklostys sąlygos atverti savojo universiteto duris. 1919 metų kovo 24 dieną Vilniaus 1-osios vyrų gimnazijos salėje M. Biržiška atidarė Lietuvių mokslo draugijos kursus, skaitė pirmąją lietuvių literatūros istorijos paskaitą. Vaclovas Bielskis, Ignas Jonynas, P. Mašiotas ir kiti iki gegužės 17 d. perskaitė apie 100 paskaitų, kurių klausė 117 žmonių. Iš vienuolikos kursų dėstytojų septyni vėliau dėstė Lietuvos universitete Kaune.

1919 metų pavasarį lenkų kariuomenė staigiu puolimu pralaužė bolševikų frontą ir visai nederindama savo veiksmų su besikuriančia Lietuvos kariuomene, balandžio 19 d. įsiveržė į Vilnių. Po įnirtingų mūšių balandžio 22 d. miestas atsidūrė lenkų rankose, jie pavojingai priartėjo prie Kauno. Antrajam M. Sleževičiaus vadovaujamam Ministrų kabinetui neapsisprendžiant, kaip reaguoti,

[76] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 80.
[77] Ten pat, p. 114.

J. Pilsudskis paskelbė atsišaukimą į buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojus, kuriame kvietė juos jungtis prie Lenkijos ir žadėjo laisvą apsisprendimą. Jam parengti numatė sudaryti laikinąją civilinę administraciją, jos kūrėju ir vadovu paskyrė Ježį Osmolovskį. Beje, J. Pilsudskis turėjo ir kitą planą, kaip sujungti Lietuvą su Lenkija, – prieš Lenkijos kariuomenei įsiveržiant į Vilnių suformuoti Lietuvos vyriausybę iš įvairių buvusiojoje LDK teritorijoje gyvenančių tautų veikėjų. Tarp jų turėję būti ir Lietuvos Tarybos opozicionieriai – M. Biržiška, S. Kairys, J. Vileišis, S. Narutavičius. Tuo klausimu M. Römeris kalbėjosi su kairiųjų partijų atstovais S. Kairiu ir J. Vileišiu, pritarusiais „anacionalinės" Lietuvos idėjai [78]. Apie šiuos J. Pilsudskio politinius žingsnius M. Biržiška sužinojo 1919 m. pabaigoje iš šią misiją vykdžiusio M. Römerio[79].

1919 m. balandžio 22 – ketvirtąją lenkų įsiveržimo dieną keli šimtai Vilniaus lietuvių susirinko aptarti padėties. M. Biržiška, oficialiai nebevykdęs Lietuvos vyriausybės generalinio įgaliotinio pareigų, bet matydamas, jog visuomenė į jį žiūri kaip į Lietuvos valdžios atstovą, savo kalboje išdėstė mintis, kurios tapo ilgalaikėmis vilniečių nuostatomis. Vėliau jos buvo išspausdintas 1919 m. balandžio 23 d. pradėjusiame eiti dienraštyje „Nepriklausomoji Lietuva" (redaktoriai J. Tumas-Vaižgantas ir Stasys Matjošaitis). Straipsnyje „Rimta valanda" M. Biržiška suformulavo tokias Vilniaus lietuvių darbo gaires: „1) likti Vilniuje, jei bent badas ar prievarta iš čia išvys; 2) kelti savo įstaigas; 3) stoti bendran kuriamajin visuomenės darban su kitomis Vilniaus tautomis, ypačiai atsirėmę jų demokratiniais sluoksniais; 4) kelti politinę ir kultūrinę plačiųjų minių sąmonę, padėdami jiems susiprasti ir pajausti Vilniaus reikalų bendrumą su visa Lietuva ir tos Lietuvos savybes."[80]

[78] Laurinavičius Č. Dėl lietuvių ir lenkų susitarimo galimybių 1919 m. balandžio-birželio mėnesiais // Lituanistica. 1993, nr. 3 (15), p. 18.

[79] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 160.

[80] Biržiška M. Rimta valanda // Nepriklausomoji Lietuva. 1919, geg. 7, nr. 10.

Savo reikalams ginti Vilniaus lietuviai slaptu balsavimu išrinko 12 žmonių tautinį komitetą, oficialiai pavadintą Laikinuoju Vilniaus lietuvių komitetu (LVLK). Pirmuoju šio komiteto pirmininku buvo išrinktas M. Biržiška, pavaduotoju – J. Tumas-Vaižgantas, sekretoriumi – I. Jonynas, kasininku – P. Mašiotas. LVLK sudarė du pakomitečius: laikraščiui lietuvių kalba leisti ir vykdomąjį. Į pastarąjį, turėjusį spręsti įvairius lietuvių reikalus, buvo įtraukta ir B. Biržiškienė (vėliau Sofijai Čiurlionienei, Onai Mašiotienei, P. Mašiotui, Antanui Žmuidzinavičiui ir kitiems išsikėlus į Kauną, veikė 7 žmonių komitetas: J. Basanavičius, M. Biržiška, B. Biržiškienė, I. Jonynas, kunigai Jonas Šepetys, J. Kukta, Vladas Jezukevičius). LVLK įsteigimą istorikas Česlovas Laurinavičius pagrįstai vertina kaip besikuriančių Lietuvos ir Lenkijos valstybių gairę susitarimo link[81].1919 m. balandžio 23 d. M. Biržiška susitiko su J. Osmolovskiu, kuris per trijų valandų pokalbį (M. Biržiška daugiau klausėsi nei kalbėjo) pasakė daug lietuviams palankių dalykų: Vilnius esanti Lietuvos ir lietuvių sostinė, lietuviai turi sveiką, darbščią, gabią ir energingą šviesuomenę, kurią kviečiąs į bendrą darbą. Žadėjo paremti lietuvių pastangas Vilniuje kurti savo universitetą[82]. Osmolovskis tikėjosi gauti lietuvių pritarimą dėl federacijos su Lenkija.

M. Biržiškai apie susitikimą pranešus LVLK posėdyje, buvo nutarta atsakymą J. Osmolovskiui duoti raštu memorandumo forma. Balandžio 27 d. trijų LVLK atstovų, tarp jų ir M. Biržiškos, įteiktas memorandumas lenkų kariuomenės įvykdytą Vilniaus užėmimą pavadino okupacija, lietuvių dalyvavimą atkuriamajame darbe grindė reikalavimais: visą valdžią, išskyrus fronto reikalus, perduoti vietos gyventojams, valdžios įstaigas kurti demokratiniais pagrindais, užtikrinti visų krašto tautų ir kalbų lygybę, garantuoti pilietines teises, nuginkluoti teroristines jaunimo ir savanorių gaujas, pašalinti visas kliūtis ekonominiam krašto atgijimui, saugoti Lietuvos turtus[83]. J. Osmolov-

[81] Laurinavičius Č. Dėl lietuvių ir lenkų ..., p. 17.
[82] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 162–164.
[83] Ten pat, p. 167–168.

skis, iš esmės sutikęs su reikalavimais, pažadėjo aptarti juos su Lenkijos vyriausybe ir gauti pritarimą. Tačiau grįžęs iš Varšuvos gegužės 20 d., noro susitikti su lietuvių atstovais nepareiškė.

1919 metų gegužės pabaigoje M. Biržiška pradėjo redaguoti LVLK leidžiamą dienraštį lenkų kalba „Glos Litwy" („Lietuvos balsas") (gruodžio mėn. lenkų apygardos teismo uždarytas ir pakeistas kitu – „Echo Litwy" („Lietuvos aidas"). Atsakydamas į laikraščio „Nasz Kraj" („Mūsų kraštas"), apie kurį telkėsi J. Pilsudskio šalininkai, mestus kaltinimus, kad lietuviai norį sukurti ne tautinę, o tautų valstybę, M. Biržiška pateikė modelį sociologizuotos visuomenės, kuri bus demokratinė, darbo liaudimi besidominti, ir tautinių ginčų joje nekils[84].

Įvairiausių problemų ir prieštaravimų slegiamoms Lietuvai ir Lenkijai susitarti nepavyko. Anot Česlovo Laurinavičiaus, „LVLK buvo pasiūlęs paritetinį sugyvenimo būdą Vilnijoje. Bet lenkai tokio varianto nepriėmė – pasirinko primityvesnį."[85] 1919 m. vasarą J. Pilsudskis ėmėsi Lietuvoje organizuoti POW (Polska Organizacija Wojskowa – Lenkų karinė organizacija) sąmokslą, kurio tikslas buvo nuversti M. Sleževičiaus Ministrų kabinetą ir sudaryti prolenkišką vyriausybę. Sąmokslą sužlugdė Lietuvos saugumo tarnyba.

Buvusio Lietuvos užsienio reikalų ministerijos atsakingo valdininko Broniaus Kazio Balučio nuomone, M. Biržiška buvo vienas geriausių Vilniaus krašto tautinių problemų žinovų. Kaip ir Vilniaus vyskupas Jurgis Matulaitis, jis laikėsi nuomonės, kad krašto gyventojų dauguma yra „iš kraujo ir kūno lietuviai". Dalis jų ilgainiui „apsamanojo", lenkišku žargonu kalba. Tačiau tos apnašos greitai išnyks, kai tiktai kraštas susilies su Nepriklausoma Lietuva. Todėl Lietuvos vyriausybė turinti būti jautri lenkiškai kalbantiems ne tik Vilniaus krašte, bet ir visoje Lietuvoje. Nepaisant lietuvių visuomenės nepasitikėjimo lenkiškai kalbančiais, Lietuvos vyriausybė vadovavosi

[84] „Nasz Kraj" podaje: „Litwini chcą niezależnej i suwerennej Litwy"... // Głos Litwy. 2 lipca 1919, no. 39. Parašas: Z.A.

[85] Laurinavičius Č. Dėl lietuvių ir lenkų ..., p. 25.

M. Biržiškos ir vyskupo J. Matulaičio požiūriu, vykdė tautinės tolerancijos politiką. Geriausias „lenkiškojo oro pranašas" M. Biržiška buvo neoficialus ryšininkas tarp Lietuvos vyriausybės ir lenkų Vilniaus krašte[86]. Juo bandydavo pasinaudoti ir Lenkijos vadovai. Antai J. Pilsudskis, 1919 m. rugpjūčio pradžioje susitarti su Lietuvos vyriausybe įpareigotam Lenkijos užsienio reikalų ministrui Leonui Vasilevskiui nurodė pirmiausia padėtį aptarti su Vilniaus lietuvių vadovu M. Biržiška. Pastarasis, laikydamasis LVLK nusistatymo nevesti savarankiškos politinės linijos, susitikimo metu kalbomis apie lietuvių dainų gražumą, savo mokinių darbštumą ir pan., išblaškė „politinį politiko ūpą"[87]. Tų pačių metų rugsėjo pabaigoje Vilniuje apsilankęs J. Pilsudskis tikėjosi, kad su juo norės pasikalbėti Lietuvos užsienio reikalų ministras A. Voldemaras. Patarajam neatvykus, J. Pilsudskis grįžo į Varšuvą. Po kelių dienų M. Biržišką aplankė federalistinės idėjos šalininkas rašytojas Juozas Albinas Herbačiauskas. Gavę lenkų valdžios leidimą, 1919 m. rugsėjo 23 d. abu išvyko į Kauną. Čia jie išdėstė reikalą M. Sleževičiui. Šis, nenorėdamas toliau komplikuoti lietuvių ir lenkų santykių, nusprendė duoti tam tikrą paaiškinimą lenkų valstybės vadui. M. Biržiška ir J. A. Herbačiauskas buvo komandiruoti į Varšuvą pasikalbėti su J. Pilsudskiu (jie buvo priimti spalio 3 d.). Sužinojęs, kad misija neturi kitų tikslų, kaip tik perduoti Lietuvos vyriausybės paaiškinimą, J. Pilsudskis išreiškė viltį dėl būsimo susitarimo su lietuviais[88]. M. Biržiška vėliau prisiminė, kad per vizitą J. A. Herbačiauskas ragino keisti Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, nes ikišiolinė tik stumianti lietuvius ieškoti sau kitų sąjungininkų[89].

1920 metų vasarą Vilniui vėl patekus į bolševikų rankas, o iš jų pagal Lietuvos ir Sovietų Rusijos 1920 m. liepos 12 d. sudarytą taikos sutartį miestą perimant Lietuvai, Kazio Griniaus vadovaujama

[86] Balutis B. K. Vienas paskutiniųjų mohikanų // Britanijos lietuvis. 1952, rugs. 11.
[87] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 162.
[88] Senn A. E. Lietuvos valstybės ..., p. 126.
[89] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 68.

vyriausybė liepos 12-ąją M. Biržišką paskyrė savo įgaliotiniu valdyti „Vilniaus sritis“ (nuo rugsėjo 1 d. juo tapo I. Jonynas). M. Biržiškai drauge su Vilniaus komendantu kapitonu Vladu Kurkausku ir I. Jonynu buvo pavesta atstovauti Lietuvai mišriame evakuacinės komisijos posėdyje. Lietuvių komisijos nariai pareikalavo iš sovietų atstovų tuojau perduoti Lietuvos valdžiai švietimo ir labdaros įstaigas, ligonines, netrukdyti organizuoti milicijos[90]. Tačiau Vilniaus kultūros ir kitokie turtai buvo negailestingai plėšiami bolševikų. Rugpjūčio 26 d. Raudonajai armijai pasitraukus iš nusiaubto Vilniaus, Lietuvos vyriausybė ėmė derėtis su lenkų atstovais dėl autonomijos suteikimo Vilniaus kraštui. Netrūkstant viešų pareiškimų, jog Vilniaus lenkai, gudai yra nutautėję lietuviai, ir neskubant jiems suteikti tautinės mažumos statuso su visomis iš jo išplaukiančiomis teisėmis, didėjo lenkų opozicija lietuvių valdymui. Ją įkvėpė Lenkijos karinė sėkmė kovojant su bolševikais ir karinių dalinių artėjimas prie Vilniaus. Teisus Raimundas Lopata, rašydamas, kad „abiems kaimynams žvelgiant į dalį savo piliečių kaip į atitinkamos valstybės tautines kolonijas, galima kalbėti tik apie permanentinę gynybą, o ne demokratiją.“[91]

1920 m. rugsėjo 22 d. lenkų kariuomenė pralaužė Suvalkų frontą, peržengė dar 1919 m. gruodžio 8 d. sąjungininkų nustatytą vadinamąją Kerzono liniją, persikėlė per Nemuną. Tai privertė Tautų Sąjungą priimti rezoliuciją, raginančią abi šalis nutraukti karo veiksmus, laikytis nustatytos demarkacinės linijos. Sudaryta Tarptautinė karinė kontrolės komisija karo įvykiams stebėti.

1920 m. rugsėjo 30 d. Suvalkuose prasidėjo tiesioginės Lietuvos ir Lenkijos derybos, kuriose dalyvavo anglų, amerikiečių ir prancūzų misijų bei Tarptautinės karinės kontrolės komisijos atstovai. Lietuvos vyriausybės delegaciją sudarė generolas leitenantas Maksimas Katche, majoras Aleksandras Šumskis, B. K. Balutis, Voldemaras Vytau-

[90] Čepėnas P. Naujųjų laikų..., p. 590.

[91] Lopata R. Demokratija Lietuvoje: vienas tautinės valstybės kūrimo etapas // Lietuvos rytas. 1996, saus. 3, nr. 1.

tas Čarneckis ir M. Biržiška. B. K. Balutis teigė: „aš negalėjau ir minties prileisti, kad tose derybose mes galėtume be Biržiškos apsieiti, nes jam lygaus žinovo Vilniaus Krašto reikalais nebuvo. Aš buvau įsitikinęs, kad jo asmenyje delegacija, it tas laivas, pakliuvęs į sūkurius, turės saugų inkarą, kurio jokios bangos nenutrauks. Tad nors spyrėsi Biržiška nenorįs į Suvalkus važiuoti, bet spyriausi ir aš nenorįs be jo važiuoti."[92] M. Biržiška pravertė lietuvių delegacijai kaip išmintingas ir patikimas patarėjas, Vilniaus krašto reikalų žinovas. Po atkaklių derybų spalio 7 d. pasirašyta už trijų dienų turėjusi įsigalioti Suvalkų sutartis dėl demarkacijos linijos, karo veiksmų sustabdymo ir belaisvių pasikeitimo, po 2 dienų buvo sulaužyta. Derybų atstovams dar neišsiskirsčius sužinota, kad generolas Liucjanas Želigovskis žygiuoja Vilniaus kryptimi, kad kelias atkirstas. Priverstas apsistoti Kaune M. Biržiška tik po pusantro mėnesio, kai Vilniuje buvo suimta jo žmona ir brolis Viktoras, Tautų Sąjungos komisijai skirtu traukiniu pateko į sostinę.

Dar 14 mėnesių gyvendamas Vilniuje, M. Biržiška vadovavo lietuvių gimnazijai ir joje dėstė, pirmininkavo Laikinajam Vilniaus lietuvių komitetui. Vadovavo rengiant antrąjį (1920 05 08–06 08) ir trečiąjį (1921 03 07–04 14) Lietuvių mokslo draugijos kursų ciklus, skaitė paskaitas. Retkarčiais nuvykdamas į Kauną, lietuvių ir lenkų kalbomis lietuvių lieratūros istorijos paskaitas skaitė ir Aukštuosiuose mokslo kursuose. Kiekvieną laisvą minutę skyrė darbui bibliotekose, archyvuose. Po 1919 m. pasirodžiusio „Lietuvos istorijos pradžiamokslio" 1920 m. išleido „Lietuvos geografiją", „Mūsų raštų istoriją", 1921 m. – „Lietuvių literatūrą Vilniaus universiteto metu".

Kuklus ir darbštus lietuvių literatūros ir dainų tyrinėtojas buvo „tikras vilniečių vadas, pareiškęs tiek takto ir tiek diplomatinio nusimanymo, kiek gana tikram diplomatui"[93]. Diplomatinėmis prie-

[92] Balutis B. K. Vienas paskutiniųjų... // Britanijos lietuvis. 1952, rugs. 11.
[93] Vaižgantas. Mykolas Biržiška..., p. 15.

monėmis ir aštria publicisto plunksna M. Biržiška dalyvavo Vilniaus lietuvių kovoje dėl savo tautinių teisių ir drauge su jais gynė Lietuvos teisę į savo sostinę Vilnių. Greta valdžios persekiojamų ir nuolat uždaromų dienraščių lenkų kalba „Glos Litwy" („Lietuvos balsas"), „Echo Litwy" („Lietuvos aidas"), „Dzwon Litwy" („Lietuvos varpas"), „Straż Litwy" („Lietuvos sargyba"), „Nowiny Wileńskie" („Vilniaus naujienos") drauge su broliu Vaclovu redagavo rusų kalba leidžiamą dienraštį „Litva" („Lietuva"), su broliu Viktoru – jo tęsinį „Vilenskij Kurjer" („Vilniaus kurjeris"). Lietuvių kalba redagavo „Vilnių" ir jį pakeitusį „Vilnietį". Negaudamas leidimo naujam dienraščiui leido vienadienius, vis konfiskuojamus leidinius: „Adam", „Ewa", „Jósef", „Piotr", „Zosia" ir kt. Kandus polemizuotojas M. Biržiška ne kartą buvo gąsdinamas, kratomas, baudžiamas piniginėmis baudomis, teisiamas. 1921 m. spalio 1 d. drauge su mokiniais jėga buvo išmestas iš lietuvių gimnazijos rūmų, kuriuose turėjo savo butą. LVLK boikotavus rinkimus į vadinamąjį Vilniaus seimą, buvo tikėtina sulaukti lenkų okupacinės valdžios represijų. Jų neteko ilgai laukti. 1922 m. sausio 20 d. buvo suimta ir į Lukiškių kalėjimą uždaryta lietuvių ir gudų veikėjų grupė. Tarp 33 asmenų (20 lietuvių ir 13 gudų) buvo M. Biržiška su broliu Viktoru. Apkaltintiems valstybės išdavimu grėsė mirties bausmė, bet įsikišus Tautų Sąjungai, po poros savaičių suimtieji buvo išsiųsti į Nepriklausomą Lietuvą. Baigėsi M. Biržiškos gyvenimo tarpsnis, kurį žinomas Vilniaus lietuvių veikėjas Danielius Alseika apibūdino taip: „Šitą laikotarpį Laikinajam Komitetui vadovavo profesorius M. Biržiška. Tiesa, tekdavo jam išvažiuoti, o 1922 metų pradžioj buvo ištremtas ir jau nebegrįžo, pavadavo jį kiti asmenys, bet idėjiniai visą šį laikotarpį jis vadovavo, jo nustatyta linkme ėjo veikimas."[94]

1919–1922 m. įvykių kronikos, išgyvenimai M. Biržiškos buvo sudėti į šešis tomelius „Na posterunku wileńskim" („Vilniaus poste") (1920–1922), į „Vilniaus Golgotą" (1930, pasirašyta slapyvar-

[94] Alseika D. Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 m. Vilnius, 1935, p. 65.

džiu B. Šėmis pagal žmonos vardą ir jos tėvo pavardę) ir plačius atsiminimus „Dėl mūsų sostinės". Pirmoji dalis, išspausdinta „Trimite" 1937–1938 m., atskiru leidiniu išėjo 1960 m., antroji, parašyta emigracijoje, – 1962 metais.

* * *

Ne savo valia 1922 m. pradžioje atsidūręs laikinojoje Lietuvos sostinėje, M. Biržiška netrukus paskiriamas redaguoti dienraštį „Lietuva" (redagavo 8 mėn.), pakviečiamas dirbti tais pačiais metais įsteigto Lietuvos (nuo 1930 m. Vytauto Didžiojo) universiteto Socialinių (vėliau – Humanitarinių) mokslų fakultete. Tapęs universiteto Lietuvių ir gimininguų tautų katedros vedėju, ordinariniu profesoriumi, M. Biržiška neturėjo universitetinio darbo stažo, mokslinio laipsnio. Tačiau fakulteto sudaryta komisija (prof. Eduardas Volteris, prof. Kazimieras Būga ir Vincas Mickevičius-Krėvė) pripažino, kad jis „tiek pasidarbavo šioje srityje ir taip joje pasižymėjo savo raštais, kad surasti tinkamesnį kandidatą vargu būtų galima."[95] Komisijai imponavo ir praktinis M. Biržiškos pasirengimas – jau 1919 m. Vilniaus lietuvių gimnazijoje veikė jo vadovaujami lietuvių literatūros istorijos seminarai, kuriuos lankė gabesnieji gimnazistai, mokytojų seminarijos klausytojai ir net paprasti vilniečiai, kurie domėjęsi šiais klausimais. Darbo stažo, profesoriavimo patirties stygių su kaupu kompensavo įgimtos, profesoriui būtinos savybės: atsidavimas mokslui, retas apsiskaitymas, nepaprastas darbštumas.

Greta darbo universitete M. Biržiška nuo 1922 m. rugsėjo 1 d. iki 1930 m. gruodžio 1 d. buvo Kauno pirmosios valstybinės (vėliau „Aušros") gimnazijos direktorius, dėstė Kauno profesinės mokytojų sąjungos suaugusiųjų vidurinėje mokykloje, Meno mokykloje ir kitur. Dalyvaudamas Lietuvių kalbos ir literatūros mokytojų sąjungos darbe, skai-

[95] E. Volteris, V. Krėvė-Mickevičius ir K. Būga apie Mykolo Biržiškos mokslinius darbus // Lietuvos archyvai. T. 4. Vilnius, 1992, p. 91.

tydamas paskaitas įvairiuose kursuose, gerai išmanė besikuriančios lietuvių švietimo sistemos problemas, suvokė mokytojų lūkesčius.

Lietuvos universitete prof. M. Biržiška dėstė senąją lietuvių literatūrą ir lietuvių tautosaką, lietuvių literatūros istoriją, bendrąją literatūrą, vedė lietuvių literatūros seminarą. Skaitė nemažai epizodinių kursų: Juzefo Ignaco Kraševskio, Adomo Mickevičiaus, Marijos Konopnickos, Elizos Ožeškienės, Simono Daukanto, Aleksandro Nekrasovo kūrybos, lietuvių pasakų, tautotyros, gudų, čekų literatūros istorijos, literatūros istorijos metodikos ir kt. Anot buvusio studento Salio Šemerio, profesorius „buvo didelis lietuvių literatūros istorijos žinovas, labai preciziškai ir tobulai dėstė mūsų raštijos praeitį ir mane įpratino tiksliai ir aiškiai mąstyti ir galvoti."[96] Kalbėjo lyg aksominiu balsu su nuoširdumo priegaide, „dažnai studentus po dvi valandas be pertraukos ir be sustojimo užberdamas vardais, datomis ir faktais – be jokių užrašų!"[97] M. Biržiška vadovavo universiteto profesorių viešųjų paskaitų ciklui (1923–1925), pats skaitė paskaitas Kauno ir provincijos liaudies universitetuose, Kauno radiofone. Viešuosiuose universiteto tarybos posėdžiuose pateikė pranešimus apie J. Basanavičių, prof. Augustą Robertą Niemį. Nuo 1930 m. M. Biržiška dirbo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Tautosakos komisijoje (pirmininkas prof. V. Krėvė-Mickevičius). Komisija rinko ir tvarkė tautosaką, leido „Mūsų tautosakos" darbus. Profesorius M. Biržiška buvo tarp keturiolikos (Maironis, V. Krėvė-Mickevičius, J. Tumas-Vaižgantas, Vincas Mykolaitis-Putinas ir kt.) 1927 m. vasario 28 d. įkurtos Humanitarinių mokslų ir literatūros draugijos steigėjų. Universiteto intelektualus vienijusi draugija turėjo literatūros, istorijos, filosofijos ir filologijos skyrius. Į literatūros skyrių tikraisiais nariais priimta 20 pasižymėjusių, nariais korespondentais – 30 mažiau žinomų literatų[98].

[96] Šemerys S. Žmonės mano gyvenime. Klaipėda, 1992, p. 25.

[97] Karazijienė A. Kad nebūtų lyg sudžiūvęs lapas // Atolas. Melbourn, 1954, p. 179.

[98] K. Prie Lietuvos Universiteto sumanyta... // Židinys. 1927, nr. 2, p. 142.

Kauno universitete prof. M. Biržiškai teko ir nemaža administracinio darbo našta: 1922 06–1925 09 ir 1937 12–1940 jis buvo Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas, 1925 09–1926 09 – universiteto prorektorius. 1926 metų birželį M. Biržiška metams buvo išrinktas Lietuvos universiteto rektoriumi. Inauguracijos iškilmėse (1926 09 15), perimdamas pareigas iš prof. Petro Avižonio, perskaitė pranešimą „Jokūbas Daukša". Iškilmingame universiteto penkerių veikimo metų proga surengtame tarybos posėdyje (1927 03 20), kuriame dalyvavo Lietuvos Respublikos prezidentas ir švietimo ministras, prof. M. Biržiška skaitė pranešimą apie universitetą, jo laimėjimus ir nuostolius, dėstytojus ir studentus. Rektorius pabrėžė, kad aukštoji mokykla, jos darbuotojai „ne kartą esti barami įvairių partijų spaudoje, dažnai žmonių, kurie neturi jokio supratimo apie universiteto darbą ir jo sąlygas", o daugelis profesorių kartais gauna „daugiau darbo paskirti valdžiai, įvairioms pašalinėms įstaigoms, kunigų, aukštesniųjų mokyklų mokytojų, gydytojų, inžinierių praktikai, negu universitetui"[99].

Jausdamas, kad „Lietuvai gresia pavojus atsilikti kultūros žangoje", prof. M. Biržiška universiteto senatui 1930-aisiais – Vytauto Didžiojo metais – įteikė motyvuotą memorandumą, kuriame siūlė įkurti Lietuvos kultūros akademiją. Senato sudaryta komisija parengė projektą akademijos, tiriančios šalies praeitį ir dabartį, remiančios ir koordinuojančios valstybinių, visuomeninių organizacijų, pavienių asmenų darbą. Spaudoje kilus aršioms diskusijoms suabejota, ar tuometėmis sąlygomis pavyktų įsteigti tokią instituciją. M. Biržiškos siūlymas taip ir liko neįtrauktas į universiteto tarybos darbotvarkę. 1933 metais grupė universiteto mokslininkų, tarp kurių buvo ir prof. M. Biržiška, parengė Lietuvos tyrimo instituto projektą. Tačiau ir jis dėl lėšų stygiaus nebuvo įgyvendintas. Tik po pakartotinių memorandumų vyriausybė patvirtino grupės mokslininkų pa-

[99] Lietuvos universitetas (Iš u-to rektoriaus ord. prof. Mykolo Biržiškos pranešimo) // Iliustruotoji Lietuva. 1927, birž. 18, nr. 24, p. 194.

siūlyto Lituanistikos instituto statutą ir leido šį institutą steigti. M. Biržiškos ir kitų šviesuolių lūkesčiai išsipildė, kai 1939 m. kovo 6 d. buvo atidarytas Antano Smetonos lituanistikos institutas, jungęs Lietuvių kalbos žodyno redakciją, Lietuvių tautosakos archyvą, Žemės vardyną ir kitas mokslo institucijas. Instituto pagrindą sudarė Vytauto Didžiojo universiteto vyresniojo ir jaunesniojo mokslo personalo nariai, tarp jų ir prof. M. Biržiška. Atidarymo iškilmių kalboje jis džiaugėsi, jog dabar bus galima atsidėti tiktai moksliniam darbui.

Pasinėręs į pedagoginę administracinę veiklą, M. Biržiška nepamiršo mokslinio darbo. Rapolo Mackonio tvirtinimu, retkarčiais atvykdamas į Vilnių, profesorius „ištisas dienas sėdėdavo Universiteto ir Vrublevskių bibliotekose, rausdavosi archyvuose ir rašė, rašė, rašė. Darbštaus būta žmogaus, kuris savo gyvenime turbūt veltui negaišo nė minutės."[100] Kasdienio kruopštaus darbo vaisius – gausios profesoriaus publikacijos. Bibliografas Izidorius Kisinas nustatė, jog per 35-erius savo veiklos metus (nuo 1903 m. iki 1938 m.) M. Biržiška paskelbė 8236 rašinius. 1924 metais išėjo jo „Barono gyvenimas ir raštai", 1927 metais – „Duonelaičio gyvenimo ir raštų" trečiasis leidimas, „Iš Adomo Mickevičiaus raštų" antrasis leidimas, „Rinktiniai mūsų senovės raštai". Atskirais atspaudais pasirodė ir įvairūs periodikoje, enciklopedijoje skelbti straipsniai. Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas išspausdino M. Biržiškos įvairiuose leidiniuose skelbtų straipsnių rinkinį „Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos" (kn. 1 – 1931 m., kn. 2 – 1938 m.).

Lietuvių literatūros istorijos tyrinėjimuose M. Biržiška laikėsi kultūrinės istorinės mokyklos nuostatų[101]. Literatūros procesą suvokė kaip realaus visuomeninio gyvenimo atspindį ir priežastinių evoliucinių ryšių siejamą grandinę. Rėmėsi pozityvistine metodologija, daug reikšmės skyrė faktografijai. Pasak Jono Aisčio, M. Biržiška „buvo

[100] Mackonis R. Mykolas Biržiška // Mackonis R. Senoji vilniečių karta. Vilnius, 1999, p. 48.

[101] Gineitis L. Lietuvių literatūros istoriografija. Ligi 1940 m. Vilnius, 1982, p. 250.

užsispyręs suregistruoti visus bent kiek lietuvių kalbai ar raštui nusipelniusius žmones, susekti lietuviško rašto tąsumą ir evoliuciją, žodžiu, sudaryti rimtais ir tvarkingais pagrindais mūsų kalbos paminklų, arba, kaip dabar daugiau tai linkstama vadinti, lietuvių literatūros tyrinėjimo ir istorijos mokslą."[102] Savo darbą M. Biržiška laikė tik priemone, pravarčia Lietuvos mokyklai, kol stinga tinkamų vadovėlių[103]. Neabejotinas M. Biržiškos poveikis Lietuvos mokyklos darbui ir lituanistų ugdymui[104].

Greta literatūros ir kultūros istorijos M. Biržiška paskelbė nemaža folkloristikos darbų. Dar 1919 m. išvertė olando R. Van der Meuleno studiją „Gamtos prilyginimai lietuvių dainose ir raudose", išleido „Lietuvių dainų literatūros istoriją", 1920 m. – „Dainų atsiminimus iš Lietuvos istorijos", vėliau – „Liudo Rėzos dainos" (d. 1 – 1935 m., d. 2 – 1937 m.). Balio Sruogos buvo pavadintas lietuvių dainologijos kūrėju.

1938 metais pasirodė M. Biržiškos knyga „Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)". Autorius pranešė, jog iš gautų pardavus atsiminimus pajamų (jeigu jų neužtektų – iš algos) skiriąs 1000 litų premiją fakulteto studentams už geriausią darbą iš lituanistikos srities. Sudarytai komisijai (V. Mykolaitis-Putinas, Pranas Skardžius ir Antanas Salys) visa suma turėjo būti įteikta ne vėliau kaip iki 1939 m. gruodžio 31 d.[105] Tačiau asmeninės ir kitos – nepriklausančios nuo žmogaus valios – aplinkybės sutrukdė gražiai pagerbti buvusius kolegas – J. Jablonskį, K. Būgą ir J. Tumą-Vaižgantą, kuriems ir turėjo būti skiriami studentų rašiniai. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje M. Biržiška sėkmingai įgyvendino kitą sumanymą. Vykdant 1920 m. žemės

[102] Aistis J. Mykolas Biržiška. 1882.VIII.24–1962.VIII.24 // Lituanistikos darbai. Lituanistikos instituto metraštis. T. 1. Čikaga, 1966, p. 122.

[103] Gineitis L. Lietuvių literatūros..., p. 253.

[104] Bukauskienė T. Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.). Vilnius, 1993, p. 32–33.

[105] Prof. M. Biržiškos 1000 litų premija humanitarams lituanistams // V. D. Universiteto žinios. 1938, nr. 5–6, p. 130.

reformą, žemės sklypai buvo skiriami savanoriams kūrėjams ir Vasario 16-osios akto signatarams. Tik du signatarai žeme nepasinaudojo. S. Kairys žemės atsisakė, o M. Biržiška ją paėmė, pardavė ir, pridėjęs savų lėšų (susidarė apie 40 000 litų), 1938 m. gimtuosiuose Viekšniuose pastatė ambulatoriją – „Daktaro Antano Biržiškos sveikatos namus". Profesorius rūpinosi ir naujos pradinės mokyklos statybos Viekšniuose reikalais.

Lietuvos universiteto pavestas prof. M. Biržiška ne kartą vyko į mokslines konferencijas užsienyje, mokslo ir studijų institucijų jubiliejus. Drauge su profesoriais Juozu Bagdonu ir Jonu Šimkumi 1925 m. rugsėjo 2–15 d. jis dalyvavo Rusijos mokslų akademijos 200 metų sukakties iškilmėse Maskvoje ir Leningrade (dabar – Sankt Peterburgas). 1926 metų lapkritį prof. M. Biržiška mokslinį pranešimą apie XVI–XVIII a. lietuvių literatūrą skaitė Baltarusijos SSR Kultūros instituto kongrese Minske. 1927 metais vadovavo Lietuvos universiteto delegacijai, vykstančiai į Rygą, Tartu,Taliną ir Helsinkį, 1927 m. kovą drauge su V. Krėve-Mickevičiumi Tilžėje Vydūną sveikino su 60-uoju gimtadieniu ir įteikė jam Lietuvos universiteto garbės daktaro diplomą. 1929 metais dalyvavo Latvijos universiteto 10 metų jubiliejaus šventėje, slavistų suvažiavime Prahoje, Brno ir Bratislavoje. 1933 metais prof. M. Biržiška buvo keturių Baltijos šalių folkloristų pasitarime Rygoje, vėliau susipažino su folkloristikos padėtimi Rygoje, Tartu ir Helsinkyje. Prof. M. Biržiškos moksliniai laimėjimai, indėlis į akademinio bendradarbiavimo plėtrą buvo deramai įvertinti – 1932 m. Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto taryba, o 1934 m. – Rygos universiteto Filologijos fakulteto taryba jam suteikė garbės daktaro vardą. Profesorius buvo apdovanotas Vytauto Didžiojo 3-iojo laipsnio (1935) ir Gedimino 1-ojo laipsnio (1938) ordinais. Bene aukščiausias M. Biržiškos akademinės veiklos įvertinimas – žodžiai, kuriuos J. Tumas-Vaižgantas pasakė dar 1928 m. minint profesoriaus literatūrinės, mokslinės ir visuomeninės veiklos 25-metį: „Ir sutapo prof. Mykolas Biržiška su lietuvių tauta, pirma

tik potencialia jos kultūra, su snaudžiančia tauta; pakirdo drauge su ja, atliko drauge su ja visus žygius į nepriklausomybę ir dabar, štai, apgaubtas meile ir pagarba, toliau dirba pagrindinį tautos ir valstybės darbą – pedagogikos ir mokslo srityse."[106]

Gyvendamas Kaune prof. M. Biržiška nebuvo vien tik užsisklendęs kabinete mokslininkas – mokslinę veiklą derino su opiausiais visuomeniniais reikalais. Neatsisakydavo savo, kaip Nepriklausomybės akto signataro, mokslininko, autoritetu paremti kitų reikšmingus sumanymus, kai reikėjo, pats imdavosi iniciatyvos. Visuotinio suvažiavimo (1922 06 29–07 03) buvo išrinktas į Lietuvos šaulių sąjungos valdybą, skyrių vadų ir instruktorių konferencijoje skaitė paskaitą apie šaulių ideologiją. 1924 metų vasarą Šiauliuose vykusių mokytojų pedagogikos kursų dalyvių prašomas, sudarė komitetą rūpintis Simono Daukanto paminklo statybos reikalais, jam pirmininkavo. Už nedidelę sumą iš visuomenės surinktų aukų (mokytojai paminklui skyrė po vieną procentą algos) paminklą sukurti apsiėmė neseniai iš studijų užsienyje grįžęs skulptorius Vincas Grybas. 1930 m. rugsėjo 21 d. Papilės turgaus aikštėje buvo atidengtas paminklas lietuviškojo mokslo „vargo pelei". Iškilmėse dalyvavo profesoriai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, A. Janulaitis, švietimo ministras Konstantinas Šakenis ir daug kitų. Ne toks sėkmingas buvo profesoriaus dalyvavimas komitete, kuris rūpinosi Motiejaus Valančiaus paminklo statyba (pirmininkas vyskupas Juozapas Skvireckas). 1925 metų balandį sudarytas komitetas kaupė lėšas, parinko vietą, surengė pasiūlymų konkursą. Mirus iždininkui J. Tumui-Vaižgantui ir stingant lėšų, komiteto veikla sunyko[107]. Dalyvauta ir 1925 m. susibūrusioje, bet savo darbo nesugebėjusioje išplėtoti Lietuvos kraštotyros draugijoje (formaliai egzistavusi užsidarė 1938 m.), antrajame Lietuvos kultūros

[106] Vaižgantas. Mykolas Biržiška... // Vaižgantas. Raštai. T. XIV. Kaunas, 1929, p. 20.

[107] Merkys V. Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo. Vilnius, 1999, p. 772.

kongrese Kaune (1926 08 22–24) skaitytas pranešimas apie kraštotyros reikšmę tautiniam ir politiniam ugdymui[108].

Gyvendamas Lietuvos laikinojoje sostinėje prof. M. Biržiška nesiliovė rūpinęsis Vilniaus reikalais, kaip jis pats yra sakęs – niekada „nesukaunėjo". Anot Zigmo Kuzminskio, ištremtas iš Vilniaus, „išsivežė iš ten širdyje gilią žaizdą: jis, kultūrininkas, ne demagogas, ne koks agitatorius, pasijuto įžeistas lenkų. Vilnius Biržiškai yra skaudamoji opa, ir jis šioje srityje yra Lietuvai pasiryžęs apaštalas."[109] Lenkų administracijos iš Vilniaus 1922 m. pradžioje išsiųstieji 33 visuomenininkai Kaune sudarė Vilniaus tremtinių komitetą, vadintą „33-jų komitetu". Jo priešakyje buvo M. Biržiška, Pranas Augustaitis ir buvęs Vilniaus gudų tautinio komiteto pirmininkas J. Krakovskis. Netrukus tapęs komitetu Vilniaus lietuviams remti, rūpinosi švietimo darbu Vilnijoje. 1925 metais iš JAV į Lietuvą grįžęs kunigas Fabijonas Kemėšis atsivežė idėją kurti masinę organizaciją Vilniaus vadavimo idėjoms skleisti, užgrobto krašto tautiečiams moraliai ir materialiai remti. Balandžio 26 d. įvykusiame steigiamajame susirinkime buvo nutarta įkurti nepartinę ir visas tautos pajėgas vienijančią sąjungą, nuo 1930 m. vadinamą Vilniui vaduoti sąjunga (VVS). Renkant sąjungos Centro komitetą, visų žvilgsniai krypo į prof. M. Biržišką, kuris buvo labiausiai nusipelnęs Vilniaus kraštui. Iš pradžių atsisakęs dalyvauti, profesorius pakluso susirinkusiųjų norui, tapo nuolat perrenkamu Centro komiteto pirmininku. Pirmajame VVS CK dirbo F. Kemėšis (vicepirmininkas), Andrius Rondomanskis (sekretorius), prof. Zigmas Žemaitis (iždininkas), nariai: prof. Mečislovas Reinys, Vladas Putvinskis, A. Žmuidzinavičius, studentai Marcelė Kubiliūtė ir Juozas Čiburas[110].

[108] Antrojo Kultūros Kongreso, įvykusio Kaune 1926 m. rugpjūčio mėn. 22–24 d., protokolas // Kultūra. 1926, nr. 10, p. 367.

[109] Kuzminskis Z. Prof. M. Biržiška – pedagogas (Jo 25 m. literatūrinio jubiliejaus proga) // Švietimo darbas. 1928, nr. 11, p. 144–1445. Parašas: Zg. Kzm.

[110] Kairiūkštytė N. Vilniaus vadavimo sąjunga 1925 04 26–1938 11 25. Istorinė apybraiža. Vilnius, 2001, p. 23.

Vilniui vaduoti sąjungos Centro komiteto būstine tapo pirmininko prof. M. Biržiškos butas Kaune, Laisvės alėjoje. Čia ištisą dešimtmetį kasdien po 1–2 val. buvo priiminėjami lankytojai Vilniaus klausimais. Čia buvo rašomi atsišaukimai į visuomenę, istoriniai, poleminiai straipsniai ir kronika „Okupuotoje Lietuvoje" į 1928 m. įsteigtą „Mūsų Vilnių". 1930 metais prof. M. Biržiška drauge su kunigu F. Kemėšiu buvo išrinktas sąjungos garbės nariu. Aktyvi VVS veikėja buvo ir B. Biržiškienė – trečiosios kadencijos (1927 10–1928 10 10) CK narė ir prie jo 1932 m. rugsėjį įsikūrusios Moterų sekcijos pirmininkė. Pranešimus apie Vilniaus bylą prof. M. Biržiška skaitė Lietuvių-latvių vienybės kongresuose (1925 06 22; 1927 07 16), užsienio lietuvių studentų konferencijose, Kauno radiofone, provincijoje. Paskaitinis darbas buvo siejamas su kitais agitaciniais ir propagandiniais renginiais: Vilniaus dienomis, Vilniaus diskusijomis, Vilniaus užgrobimo diena – spalio 9-aja, visuomeniniais teismais, vaidinimais, rinkliavomis, Vilniaus pasų, ženklelių platinimu. 1931 metais Vilniaus reikalu nuvykęs į JAV, M. Biržiška per tris mėnesius aplankė 40 lietuvių kolonijų, perskaitė 60 paskaitų ir pranešimų, kuriuos išklausė per 27 000 žmonių. Kelionės įspūdžiai, atlikti darbai 1931–1932 m. paskelbti „Mūsų Vilniuje", aprašyti knygoje „Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje". Tai buvo pirmoji knyga, kurią dar spaustuvėje 1940 m. vasarą sunaikino bolševikų valdžia. Iš anksto pabrėžęs, kad į JAV vyksta ne dolerių rinkti (tai jau yra įgrisę Amerikos lietuviams), bet pažinti savo tautiečius, išaiškinti jiems Vilniaus vadavimo svarbą, M. Biržiška sutiko platų pritarimą. „Profesoriaus atsilankymas, – rašoma atsiliepime apie vizitą, – išardė daugelį neapykantos ir partijinių skirtumų barjerų tarp skirtingų nuomonių tautiečių, sujungdamas juos į bendresnį darbą visiems lietuviams aktualiais klausimais; suartino jis Amerikos lietuvius su ukrainiečiais, užmegzdamas tarp jų artimus ir tamprius santykius; sužadino merdintį lietuvybės jausmą čia gimusioj ir augusioj jaunuomenėj, padėdamas, ypač studentijai,

užmegzti artimesnius ryšius su užjūrio jaunąja dvasia. Ir svarbiausia, įskiepijo į visus tą didelį savo optimizmą, pasitikėjimą ateitimi ir savimi, kurio padedami visi galės daug lengviau atsiekti tikslus, kurio kupini visi galės ramiomis akimis žiūrėti į Lietuvą, jos vystymąsi, jos miglose dar pasislėpusią ateitį."[111] Tik komunistinė „Laisvė" ir, anot M. Biržiškos, pseudosocialdemokratinė „Kova" visaip menkino kelionės rezultatus, Vilniui vaduoti sąjungos veiklą.

Jėga išvarytas iš Vilniaus, M. Biržiška ilgokai neturėjo galimybės jame apsilankyti. Pirmoji proga pasitaikė švenčiant J. Basanavičiaus 75-ąsias gimimo ir 50-ąsias literatūrinio darbo sukaktuves. Į 1926 metų lapkritį Vilniuje surengtą iškilmingą Lietuvių mokslo draugijos posėdį iš Lietuvos per Eitkūnus buvo leista atvykti sveikintojams. Tarp devyniolikos Lietuvos universiteto profesorių buvo Mykolas ir Vaclovas Biržiškos[112].

Kitų metų vasario 16 d. mirus J. Basanavičiui, nutarta paspartinti nuo metų pradžios vykstančias Lietuvos ir Lenkijos derybas. Buvo atidaryta iki tol iš abiejų pusių blokuojama demarkacinė linija, lietuvių visuomeninių organizacijų delegacijai skirtas specialus traukinys. Delegacijoje buvo J. Basanavičiui artimi, Lietuvos gyvenime svarbų vaidmenį atlikę žmonės: Lietuvos universiteto rektorius M. Biržiška, buvęs Seimo vicepirmininkas S. Kairys, Kauno miesto burmistras J. Vileišis, J. Tumas-Vaižgantas, Z. Žemaitis ir kiti. Keturi vilniečiai ir keturi kauniečiai, tarp jų M. Biržiška, nešė mirusiojo karstą. „Tėve, palaimink mus iš ano pasaulio, o mes eisim tavo darbų pėdomis, semdami iš jų pavyzdį", – prie kapo duobės tarė M. Biržiška – vienas iš penkiolikos kalbėtojų[113].

1928 m. pradžioje prof. M. Biržiška, ministro pirmininko A. Voldemaro pasiųstas kaip Lietuvos spaudos atstovas, atliko savo „didžią-

[111] Vaivada A. Prof. M. Biržišką išlydėjus // Mūsų Vilnius. 1931, geg. 20, nr. 14, p. 317.

[112] Vilniaus Golgota. Okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 m. dienoraštis B. Šėmio iš laikraščių surinktas. Kaunas, 1930, p. 410.

[113] Ten pat, p. 438.

ją“ kelionę į Vilnių ir Lenkiją. Kelionės tikslas – prasidedant Lietuvos ir Lenkijos deryboms, išsiaiškinti tikrą lenkų visuomenės nusistatymą Vilniaus ir Lietuvos atžvilgiu. Per Rygą į Vilnių atvykęs sausio 25 d., manė buvus privalu susitikti su lietuvių visuomenės atstovais ir išaiškinti jiems, kad nėra Lietuvos vyriausybės įgaliotinis ir neturi Varšuvoje jokių ypatingų, „tamsių“ misijų. Vilniaus lietuvių laikinojo komiteto nariai D. Alseika, Konstantinas Stašys, kunigas Petras Kraujalis ir kiti, nuraminti, kad važiuojama tik informacijos, o ne politikos žygių, suvokė, „jog sausam išeiti iš tokios kelionės mūsų sąlygose negalima, bet vis dėlto davę man kiek patarimų, žadėjo ramiai laukti.“[114]

Varšuvoje prof. M. Biržiška susitiko su Lenkijos užsienio reikalų ministru Augustu Zaleskiu, pateikė jam šešis klausimus, iš kurių keturi buvo suformuluoti A. Voldemaro. Patirta, jog Lenkijos valdžia skiria ypatingą reikšmę būsimiems abiejų valstybių santykiams, pasiryžusi nedaryti kliūčių bendradarbiauti mokslo, meno, literatūros srityse[115]. Pokalbiuose su Lenkijos švietimo ministru G. Dobruckiu buvo aiškintasi valdžios požiūris į lietuviškų mokyklų uždarymą, mokytojų suėmimus ir pan. Susitikta su Varšuvos, Krokuvos, Lvovo universitetų profesūra, visuomenės atstovais, skaitytos paskaitos. Apie savo kelionę M. Biržiška vasario 11 d. plačiai pasakojo išplėstiniame Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto posėdyje, gimnazijos moksleiviams „Atžalos“ kuopos susirinkime. Prieš išvykdamas į Kauną dar spėjo sureguliuoti tarp dviejų Vilniaus lietuvių grupuočių kilusius nesutarimus dėl įtakos LVLK. Apie kelionę profesorius rašė „Lietuvos aide“ ir 1939 m. savo lėšomis išleistoje knygoje „Per Vilnių į lenkus. 1928 m.“

1929 metus Mykolas ir Bronislava Biržiškos sutiko Vilniaus lietuvių klube drauge su miesto ir krašto veikėjų šeimomis. 1929 me-

[114] Biržiška M. Per Vilnių į lenkus. 1928 m. Kaunas, 1939, p. 9.

[115] E. Prof. M. Biržiškos pasikalbėjimas su Zaleskiu // Lietuvos aidas. 1928, vas. 6, nr. 5.

tais Mykolas ir Vaclovas Biržiškos darė pranešimus XXI Lietuvių mokslo draugijos visuotiniame susirinkime. Dėl nepalankių žemės ūkiui sąlygų Vilniaus krašte kilus badui, M. Biržiškai pavyko patekti į bado apimtas lietuvių gyvenamas vietoves. Jo iniciatyva įkurtas Vyriausiasis komitetas Vilniaus krašto badaujantiems šelpti (jo garbės vicepirmininkė – B. Biržiškienė). Kasmet po vieną du kartus atvykęs į Vilnių, profesorius aplankydavo lietuvių įstaigas, pabendraudavo su lietuvių ir kitų tautybių visuomenės veikėjais, paprastais miestiečiais – taip jautė miesto ir krašto gyvenimo pulsą, matė požiūrio į Lietuvą ir lietuvius kaitą. Savo pastabas, nuomonę teikė vyriausybei[116], skelbė spaudoje[117].

Lietuvoje ir JAV prof. M. Biržiška ieškojo būdų, kaip į bendrą su lietuviais visuomeninį ir politinį darbą demokratiniais principais įtraukti įvairių tautybių gyventojus. Jo manymu, nepriklausomos valstybės nuo Baltijos iki Juodosios jūros turėjo būti sujungtos į atgaivintą Vytauto tautų frontą. Palaikydamas Vakarų kultūros plėtotę Rytuose, jis laiduotų stabilią ir taikią santvarką Vidurio ir Rytų Europos regione. Dar Vilniuje užmezgęs draugiškus santykius su gudų, ukrainiečių, žydų (Pirmojo pasaulinio karo metais pramoko jidiš), atstovais, Vilniaus darbo šakomis laikė savo veiklą Lietuvių-ukrainiečių draugijoje (1928–1937), Lietuvių ir žydų susiartinimo ir kultūrinio bendradarbiavimo draugijoje (1929–1931). Pasiekė, kad VVS buvo įsteigta žydų sekcija, atsirado keletas skyrių. 1931 m. lapkričio 19 d. M. Biržiška drauge su Juozu Purėnu, Izaoku Rubinšteinu, Leiba Garfunkeliu, Mendeliu Sudarskiu, I. Krivošejevu kalbėjo Kau-

[116] Vilniečių sąjungos pirmininko Z. Žemaičio, Vilniui vaduoti sąjungos pirmininko M. Biržiškos ir Lietuvos šaulių sąjungos pirmininko R. Skipičio raštas ministrui pirmininkui dėl oficialaus organo Vilniaus krašto reikalams spręsti įsteigimo prie Lietuvos Ministrų Kabineto // Lietuvos archyvai. T. 2. Vilnius, 1990, p. 129–130.

[117] Biržiška M. Vilniuje apsilankius // Mūsų Vilnius. 1934, nr. 3, p. 32–33; nr. 4, p. 51–52. Parašas: M. B-ka.

no Rotušės aikštėje draugijos sušauktame dideliame susirinkime. Kalbėtojai smerkė Vilniuje vykdomus žydų pogromus, reiškė užuojautą žydams, pabrėžė, kad lietuviams ir žydams kartu reikia siekti Vilniaus išsivadavimo[118].

Prahos lietuvių ir ukrainiečių studentų draugija M. Biržišką buvo išrinkusi garbės nariu. Palaikydamas šią jaunimo veiklą profesorius tikėjo, jog Lietuvos ir Lenkijos santykiai iš mirties taško pajudės tada, kai bus sujungtos lietuvių ir ukrainiečių jėgos. „Abiejų tautų bendradarbiavimas turi vieną tikslą – atgauti laisvę. Mes tvirtai tikime, kad ateis laikas, kad Lietuvos sostinėje Vilniuje – Gedimino kalne ir Lvovo bokštuose suplevėsuos Lietuvos trispalvė ir Ukrainos mėlynai geltona vėliavos", – 1933 m. naujametiniame sveikinime rašė Lietuvių-ukrainiečių draugijos valdybos pirmininkas M. Biržiška, sekretorius Vincas Daudžvardis, nariai Juozas Purickis, Liudas Vailionis ir J. Bartavičius[119].

Patyręs spaudos darbuotojas prof. M. Biržiška buvo Lietuvos žurnalistų sąjungos narys, vienu metu – jos valdybos vicepirmininkas. Sudarius Vytauto Didžiojo 500-ųjų mirties metinių Vyriausiąjį komitetą, buvo įtrauktas į jo Spaudos sekcijos darbą[120]. Dalyvavo Draugijos užsienio lietuviams remti (įsteigta 1932 vasario 27 d.) Akademinio skyriaus veikloje, dikusijose išeivijos klausimu kėlė sunkų, bet svarbų uždavinį – suartinti Lietuvos ir išeivijos jaunimą[121]. 1931–1936 m. M. Biržiška priklausė XXVII Knygos mėgėjų draugijai. Jo kolekcijoje buvo daug knygų tautosakos, literatūros, Lietuvos istorijos klausimais, lietuviškų elementorių, kalendorių.

Prieštaringų vertinimų sulaukė prof. M. Biržiškos veikla 1929 m. gruodį įsteigtoje Lietuvių draugijoje SSRS tautų kultūrai pažinti.

[118] Gaigalaitė A., Žemaitienė J. Juozas Purickis-Vygandas. Vilnius, 2004, p. 79.
[119] Lietuvių-ukrainiečių draugijos žinios. 1932, nr. 7, p. 1.
[120] Vyt. Didžiojo 500 metų mirties jubiliejaus Vyriausias komitetas // Mūsų Vilnius. 1930, nr. 1, p. 30.
[121] Trumpa V. Diskusija išeivijos klausimu // Naujoji Romuva. 1936, nr. 6, p. 145.

Tautiečiai, kuriems teko kovoti su įnirtingai į Lietuvą besiveržiančia Raudonąja armija, kaltino draugijos valdybą (pirmininkas M. Biržiška, vicepirmininkas V. Krėvė-Mickevičius, sekretorius I. Jonynas, iždininkas P. Augustaitis, bibliotekininkas Vaclovas Biržiška), jos narius bolševikinės propagandos platinimu, „kultūrbolševizmu", „socialbolševizmu". Sovietmečiu šios draugijos veiklai negailėta liaupsių. Įsikūrus ir sėkmingai veikiant įvairioms lietuvių ir kitų tautų bendradarbiavimo draugijoms, nebebuvo galima ignoruoti sovietų atstovybės ir VOKS (Visasąjunginės kultūrinių ryšių su užsieniu draugijos) atkaklių siūlymų greta prekybinių santykių plėtoti gyvesnius kultūrinius ryšius. M. Biržiškai pranešus Ministrų kabineto pirmininkui ir užsienio reikalų ministrui A. Voldemarui apie savo apsilankymą SSRS 1925 m. ir 1926 m., buvo gautas pavedimas įsteigti Lietuvių-sovietų draugiją. Tikėdamasis SSRS palaikymo Vilniaus klausimu, M. Biržiška be didelio uolumo ėmėsi veiklos. Vėliau apie tą metą rašė: „Nelengva man buvo prikalbinti minėtus draugus iš viso stoti draugijon ir dar leistis valdybon patekti, o dar apsidrausti nuo per didelio jaunųjų stojimo draugijon ir išlaikyti kiek galima akademiškesnį jos pobūdį. Nedaryti jokių žygių be Užsienio reikalų ministerijos žinios..."[122] Lietuvos vyriausybė palankiai vertino tokią draugijos veiklą, nedarė kliūčių Maskvos inicijuotai profesorių Mykolo ir Vaclovo Biržiškų, I. Jonyno, V. Krėvės-Mickevičiaus ir Balio Sruogos kelionei 1935 m. vasarą į Sovietų Sąjungą. Aplankyta Maskva, Minskas, Leningradas, o draugijos pirmininkas M. Biržiška ir vicepirmininkas V. Krėvė-Mickevičius pabuvo dar ir Kijeve. Iki 1935 m. draugijos valdybai neperrenkamas pirmininkavo prof. M. Biržiška. Anot Liudviko Šmulkščio, veiklumu šioje draugijoje nepasižymėjo (užsiėmęs universitete, dar buvo ir šešių kultūrinių bei politinių organizacijų valdybų pirmininkas, vicepirmininkas ar narys)[123].

[122] Biržiška M. Dėl vienos „paraštės" // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79.

[123] Šmulkštys L. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos valstybiniai ir kultūriniai ryšiai 1920–1940 metais // Sėja, 1945, nr. 4, p. 21.

Draugijos steigėjų įsitikinimu, buvo užkirstas kelias Lietuvoje atsirasti tokiai bolševikinės propagandos organizacijai, kokios Maskva norėjo[124]. M. Biržiškai 1935 m. vasarą pasitraukus iš valdybos pirmininko pareigų ir aktyvių narių, draugijos veikloje ryškėjo prosovietinės tendencijos. Į draugiją įstojo Justas Paleckis, Petras Cvirka, Antanas Venclova, Liudas Gira, Kostas Korsakas ir kiti. Pirmininku buvo renkamas V. Krėvė-Mickevičius (tik nuo 1938 metų rudens iki 1939 metų birželio jį pavadavo vicepirmininkas I. Jonynas). 1939 metų birželio mėnesį draugijos vicepirmininku tapo J. Paleckis, valdybos nariais – L. Gira, P. Cvirka, Vincas Ruzgas. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, Lietuvių draugija SSSR tautų kultūrai pažinti savo veiklą nutraukė.

Įtemptai dirbdamas universitete, Vilniaus vadavimo sąjungoje, „Mūsų Vilniuje", važinėdamas su paskaitomis, čia puolamas, čia pats puldamas, prof. M. Biržiška išseko ir dvasiškai, ir fiziškai. 1935 m. balandžio 8 d. jis atsisakė VVS Centro komiteto pirmininko pareigų, o kitą dieną išstojo ir iš VVS. Kartu pareiškė paliekąs ir kitas visuomenines organizacijas, nes norįs atsidėti mokslo ir literatūros darbui[125]. Kai kas šią žinią sutiko kaip Vilniaus politikos gairių keitimą, „Vilniaus fronto lūžimą" ar net šeimyninių problemų signalą. Tačiau artimiausieji bendražygiai puikiai žinojo, kad M. Biržiška niekada neskelbė tokių minčių, kurios nederėtų su tiesa. „Kam teko matyti jo didį darbingumą iš arti, kam teko matyti jo nemiegotas naktis darbo kabinete ir justi jautriai virpančią, neramią, išvargusią širdį prie naujo darbo dienos metu, tas negalėjo nepatarti jam mesti visas pareigas ir leisti pailsėti širdžiai, sustiprinti jėgas", – rašė „Mūsų Vilniaus" vedamasis straipsnis[126]. Po dešimties metų laiške Alfredui Erikui Sennui prof. M. Biržiška aiškino tada jautęsis ne tik gerokai pavargęs, bet ir tikėjęsis vilnietišką veiklą pagyvinti užleisdamas

[124] Kai istorija kalba... // Keleivis. 1979, saus. 8, nr. 2.

[125] Biržiška M. Prof. Myk. Biržiškos pareiškimas // Mūsų Vilnius. 1935, nr. 8, p. 114.

[126] Prof. Mykolui Biržiškai pasitraukus // Mūsų Vilnius. 1935, nr. 8, p. 1.

savo vietą – niekieno nespiriamas – jaunesniems, kurie galėsią įnešti naujos iniciatyvos[127]. Profesoriaus vietą užėmė jo buvęs Vilniaus lietuvių gimnazijos mokinys, Kultūros departamento direktorius Antanas Juška. O pats M. Biržiška su žmona, gavęs lenkų valdžios leidimą, pusmečiui apsigyveno Vilniuje. Rengė spaudai savo „Rėzos dainų" antrąją dalį, rinko medžiagą „Lietuviškajai enciklopedijai". Kaip žinoma, dar 1931 m. Spaudos fondas, susitaręs su Lietuvių katalikų mokslo akademija, ėmėsi įgyvendinti M. Biržiškos ir kitų šviesuolių seniai puoselėjamą svajonę. Vyriausiuoju redaktoriumi tapo Vaclovas, jo padėjėju – Mykolas Biržiška, Pranas Dovydaitis, V. Krėvė-Mickevičius ir kiti. Pirmuose trijuose leidinio tomuose (1933–1935) prof. M. Biržiška paskelbė apie 3,5 tūkst. didesnių ir mažesnių straipsnių. 1936 metų sausį M. Biržiška su žmona grįžo į Kauną, kur tęsė darbą Vytauto Didžiojo universitete, rengė medžiagą naujiems enciklopedijos tomams (pastaroji veikla nutrūko nacių okupacijos metais, išleidus 9-ąjį tomą).

Nacistinei Vokietijai pradėjus aktyvinti savo užsienio politiką, iškilo gyvas reikalas padidinti Lietuvos tarptautinį autoritetą ir krašto saugumą. Tai sustiprino tuometinio Lietuvos užsienio reikalų ministro Stasio Lozoraičio nusistatymą ieškoti kontaktų su Lenkija – vieninteliu kaimynu, kuriam irgi grasino Vokietija. 1937 m. prasidėjo nevieši pasitarimai su Lenkijos politikos vadovais. Lietuvai atstovavo neoficialūs vyriausybės atstovai kunigas V. Mironas ir M. Biržiška, Lenkijai – Stanislovas Tiškevičius (dalyvavo ir jo tėvas Alfredas Tiškevičius). Derybos vyko Dancige ir Rygoje dalyvaujant Lenkijos pasiuntiniui Františekui Charvatui[128]. Neoficialias pastangas pradėti tiesiogines Lietuvos ir Lenkijos derybas nutraukė Respublikos prezidento A. Smetonos ir jam pritariančių valdininkų kategoriška pozicija Lenkijos at-

[127] Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 73.

[128] Gaigalaitė A. Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo (1934 06 12–1938 12 05) // Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940. Kaunas, 1999, p. 322.

žvilgiu. M. Biržiška skausmingai išgyveno Lenkijos 1938 metų kovo 17 dienos ultimatumą Lietuvai, diplomatinių santykių užmezgimą nebekeliant Vilniaus klausimo, Vilniui vaduoti sąjungos uždarymą, Klaipėdos netektį. Susikirtęs su kai kuriais užsienio reikalų ministerijos pareigūnais dėl lenkams daromų nuolaidų, pradėtas ignoruoti, vadinti „Vilniaus maniaku"[129].

Tautos ir valstybės nesėkmės, motinos ir kitų artimų žmonių netektys palaužė M. Biržiškos sveikatą. 1938 m. sausio 20 d. jis patyrė pavojingą širdies priepuolį, šešias savaites išgulėjo lovoje. Paskui gydytojų patartas du rudens sezonus (1938 m. ir 1939 m.) širdį stiprino Prancūzijos kurorte Royat, netoli Clermont Ferrand. Net ir čia negalėjo nedirbti – spaudai parengė knygelę „Apie lietuviškus Vilniaus gatvėvardžius". Visų miesto gatvių vardus ne tik išvertė į lietuvių kalbą, bet ir pasiūlė nemaža naujų, susijusių su lietuviškąja Vilniaus istorija. Dėl to sulaukta Lenkijos atstovo Lietuvoje F. Charvato protesto. Protestavusiajam net į galvą negalėjo šauti, kad netrukus M. Biržiškos siūlomi gatvėvardžiai pakeis daugelį primestųjų.

Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas Mykolą ir Bronislavą Biržiškas užklupo Prancūzijoje. „Politinių įvykių esu atskirtas nuo Lietuvos, – rašė profesorius VDU rektoriui Stasiui Šalkauskiui, – tenka laukti, kol dalykai paaiškės, atsivers keliai į Lietuvą. Ne dėl tuščio daužymos po užsienius, bet dėl nesveikatos gavau taip įklimpti."[130] Vargais negalais traukiniais ir lėktuvais per Belgiją, Olandiją, Švediją ir Latviją Biržiškoms pavyko pasiekti namus.

* * *

[129] Mykolo Biržiškos laiškai ..., p. 74.

[130] Biržiška M. Laiškas VDU rektoriui prof. S. Šalkauskiui (1939 08 29) // Lietuvos centrinis valstybės archyvas. F. R-856, ap. 1, b. 597, lap. 53.

Tapęs Vilniaus universiteto rektoriumi, prof. M. Biržiška – senojo universiteto istorijos tyrinėtojas, vienas jo atgaivinimo iniciatorių, nepriklausomos Lietuvos aukštojo mokslo pradininkų – jau turėjo sukaupęs nemažą administratoriaus ir pedagogo patirtį. Vadovavo be reikalo nesikišdamas į fakultetų darbą, kiek leido to meto sąlygos, pasitikėdamas kolegomis, dėstytojais ir universiteto tarnautojais. „Nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro jį buvo galima rasti jo rektoriaus kabinete, prie rašomo stalo, beruošiant mokslinę studiją apie senosios Vilniaus akademijos studentiją. Žiemą paprastai kailiniu apsiaustu apsisupęs, sustingusiais pirštais išrašus iš senųjų Vilniaus akademijos studentų imatrikuliacijos knygų kantriai darydamas, nes anglims pritaikyta krosnis, dabar malkom kūrenama, jo kabineto niekad pakankamai prišildyti nepajėgė."[131]

Didžiausias rektoriaus rūpestis buvo tas, kad Vilniaus universitetas taptų visaverčiu, europinį lygį atitinkančiu lietuviškuoju universitetu, Vilniaus krašto kultūros židiniu, kuris padėtų Vilniaus kraštui ir jo žmonėms natūraliai susilieti su Lietuva ir lietuvių tauta. „Gaires jo ateičiai nustatys iš senojo universiteto perimtosios tradicijos: drąsiai naudotis kitų tautų mokslo laimėjimais ir taikinti juos Lietuvos reikalams", – sakė M. Biržiška paskaitoje „Vilniaus universitetas Lietuvos istorijoje", kuria 1940 m. pavasarį buvo pradėtas viešųjų paskaitų Vilniaus visuomenei ciklas[132]. Šis ir kiti renginiai turėjo populiarinti universitetą visuomenėje, padėti vykdyti jo šviečiamąją misiją. Dalyvaudamas valstybinės literatūros premijos vertinimo komisijoje, prof. M. Biržiška pasiūlė, kad premijos (ją laimėjo Bernardas Brazdžionis už rinkinį „Kunigaikščių miestas") įteikimo iškilmės vyktų universitete. 1940 metų kovo 3 dieną Sniadeckių (dabar Teatro) salėje įvyko literatūros vakaras, kuriame dalyvavę aštuoni lietuvių rašytojai (kauniečiai V. Mykolaitis-Putinas, Juozas Paukštelis, P. Cvirka,

[131] Žymantas S. Mykolas Biržiška Vilniaus universiteto rektorius okupacijų metais // Dirva. 1972, lapkr. 3, nr. 85.

[132] Vilniaus universitetas // Vilniaus balsas. 1940, kovo 10, nr. 58.

Kazys Boruta, A. Venclova, Jonas Marcinkevičius, Kazys Inčiūra ir vilniečiai Ona Maciūtė, Albinas Žukauskas) skaitė savo naujausius kūrinius. Kovo 4 d., gausiai susirinkus vilniečiams, universiteto studentams, vyko iškilmingas premijos įteikimo aktas. Kalbėjęs M. Biržiška to meto literatūros procesus prasmingai susiejo su senojo Vilniaus universiteto tradicijomis; jo kalbą ir visą šventę transliavo Lietuvos radijas, plačiai nušvietė periodinė spauda.[133] Universiteto reikšmei Lietuvoje aiškinti, šviesuomenei apie šią aukštąją mokyklą telkti buvo įsteigta Vilniaus universiteto bičiulių draugija. Valdybos pirmininku išrinktas rektorius prof. M. Biržiška, vicepirmininku – prorektorius P. Šalčius, sekretoriumi – Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas prof. V. Mykolaitis-Putinas, iždininku – Vilniaus apygardos teismo pirmininkas Jonas Mičiulis, valdybos nariu – universiteto bibliotekos direktorius prof. Vaclovas Biržiška.[134] Drauge su Jonu Puzinu, kunigu Antanu Viskanta, prof. Albinu Rimka, teisėju Vytautu Valiukevičiumi ir kitais M. Biržiška buvo išrinktas ir į atgaivintos bei pertvarkytos Lietuvių mokslo draugijos valdybą. Užsimota jos veiklą išplėsti visoje Lietuvoje, derinti su Lituanistikos institutu.

Reikšminga mokslo ir studijų institucija Vilniaus universitetas galėjo tapti tik turėdamas daugiau fakultetų. Todėl rektoriui, senato nariams teko svarstyti, derinti, kada ir kaip perkelti iš Kauno į Vilnių Gamtos-matematikos fakultetą, ar steigti Meno fakultetą, ar pasitenkinti meno skyriumi Humanitarinių mokslų fakultete. Dėl Gudų kalbos katedros įsteigimo lėšų kreiptasi į vyriausybę, dėl siūlomos steigti Semitologijos katedros išlaikymo tartasi su Vilniaus žydų visuomenės atstovais. Prof. M. Biržiškos tuo metu norėta, kad kai kurie studentai pramoktų jidiš arba hebrajų kalbos ir susipažintų su vienintelio pasaulyje Žydų mokslo instituto (JIVO) saugoma vertinga

[133] Literatūros šventė Vilniuje // Lietuvos aidas. 1940, kovo 5, nr. 106; Vilnietiškomis temomis. Literatūros vakaro ir literatūros iškilmių atgarsiai // Vilniaus balsas. 1940, kovo 10, nr. 58.

[134] Vilniaus universiteto bičiulių d-jos valdyba // Studentų dienos. 1940, bal. 23, nr. 6.

mokslo medžiaga.[135] Vilniaus ir visos Lietuvos žydų visuomenę sujaudino universiteto rektoriaus kalba per Vilniaus radiją (1940 04 29) minint 25-ąsias žymaus žydų rašytojo klasiko Jehudos Leibos Pereco mirties metines. „Šiuo metu, kai daugelio šalių įvairūs autoritetai niekina ir mindo žmogaus teises, kai žydas net nelaikomas žmogumi, o šiais pavyzdžiais seka ir kitos šalys, – kalbėjo M. Biržiška, – Pereco kūrinių, kurie anaiptol nepaseno, skaitymas stiprina žydų tautinį orumą ir jų moralinį atsparumą, taurina nežydų jausmus ir žadina žmoniškumą."[136]

Prof. M. Biržiška nuogąstavo, jog dauguma imatrikuliuotų buvusio Stepono Batoro universiteto studentų yra ne lenkai. „Universitetas lenkams, – aiškino jisai, – durų neuždaro ir nežiūri nei tautybės, nei tikybos skirtumų (...). Aš ir pats galėčiau skaityti lenkiškai paskaitas apie Lietuvos literatūrą, kiti profesoriai taip pat skaitytų. Bet kadangi lenkai studentai nestoja, tai tas reikalas atpuola."[137] 1940 m. pavasario semestre profesoriui teko skaityti Lietuvių literatūros istoriją ir dar 1929 m. Lietuvos universitete skaitytą kursą „Senasis Vilniaus universitetas 1579–1842 m. Vardų ir raštų atranka". Senatui nutarus nerengti universiteto atidarymo iškilmių, nuspręsta pastarąjį kursą išleisti atskira knygele ir išsiuntinėti įvairioms mokslo įstaigoms kartu su pranešimu apie lietuviškojo Vilniaus universiteto atgaivinimą.

Universiteto vadovybei, rektoriui rūpėjo studentų bendrabučių, ligonių kasos, medicinos pagalbos teikimo, organizacijų ir draugijų reikalai. Su studentų atstovybe bendradarbiauta pačiais įvairiausiais klausimais. Antai 1940 m. balandžio 24 d. įvykusiame susirinkime svarstytas Šveicarijoje ir kituose kraštuose populiarių vasaros darbo stovyklų klausimas. Plačiai nušvietęs fizinio darbo reikšmę, prof. M. Biržiška pabrėžė, kad jo vengiantys lietuviai inteligentai „greičiau ir senstą,

[135] Matjošaitis S. Rektorius prof. M. Biržiška apie aktualiuosius Vilniaus universiteto reikalus // Vilniaus balsas. 1940, vas. 3, nr. 28. Parašas: St. M.

[136] Zeifas E. Dar apie Mykolą Biržišką // Švyturys. 1990, nr. 9, p. 9.

[137] Matjošaitis S. Rektorius prof. M. Biržiška... // Vilniaus balsas. 1940, vas. 3, nr. 28.

kaip kitų kraštų". Ypač naudingas esąs savanoriškas darbas, kurio reikia imtis su lietuvišku rimtumu ir žemaitišku atkaklumu.[138] Darbo stovyklų idėją parėmus vyriausybei ir universiteto vadovybei, nuspręsta dirbti tiesiant plentą tarp Varėnos ir Valkininkų (gyvenant Pirčiupių, Dargužių, Čižiūnų kaimuose). Kartu su universiteto studentais į birželio 20 d. prasidėsiančią stovyklą rašėsi Vilniaus, Šiaulių lietuvių, net lenkų ir rusų gimnazijų moksleiviai.[139] Gegužės pabaigoje surengta pirmoji universiteto studentų pavasario šventė. Katedros aikštėje kariuomenei įteikta studentų dovana – ginklai, Gedimino kalne, kur duota priesaika Vilniui ir Tėvynei, kalbą pasakė rektorius M. Biržiška. Po poros savaičių, birželio 15 d., baigėsi pirmasis lietuviškojo Vilniaus universiteto semestras. Dviejuose fakultetuose būta 1005 studentų, iš jų 437 humanitarai ir 568 teisininkai; 198 teisininkai buvo laisvieji klausytojai, 3 – hospitantai[140].

Pirmojo lietuviškojo Vilniaus universiteto semestro pabaiga sutapo su Lietuvos sovietinės okupacijos pradžia. Anot prof. M. Biržiškos, „prasidėjo toks laikotarpis, kuris pakelti reikėjo ir dabar tebereikia tautai nežmoniškų jėgų, o ir man asmeniškai – nesuprantu, iš kur jos imasi tiek pakelti, kiek man tada buvo."[141] Antroje 1940-ųjų metų pusėje imta intensyviai sovietizuoti Vilniaus universitetą ir kitas Lietuvos aukštąsias mokyklas. Liepos 29 d. švietimo generalinis sekretorius Juozas Žiugžda į ministeriją pakviestiems Vilniaus universiteto ir Vytauto Didžiojo universiteto vadovams nurodė kuo skubiausiai pasirūpinti, kad iki naujųjų mokslo metų pradžios abi mokyklos „visiškai atitiktų naujuosius Lietuvos Tarybų socialistinės respublikos kūrybinio darbo reikalavimus"[142], t. y. būtų sovietizuotos. Visuose fakultetuose turėjo būti įvestas privalomas maksizmo-

[138] Susirinkimas darbo stovyklų klausimu // Studentų dienos. 1940, geg. 10, nr. 7.
[139] Į VU darbo stovyklą // Studentų dienos. 1940, birž. 15, nr. 9.
[140] Sostinės naujienos // Lietuvos aidas. 1940, birž. 11, nr. 271.
[141] Mykolo Biržiškos laiškai... // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 74.
[142] Naujos gairės mūsų universitetams // Darbo Lietuva. 1940, liep. 31, nr. 27.

leninizmo dėstymas, humanitarinės disciplinos „grindžiamos ne vidurinių amžių mistikos, bet dialektinio materializmo pagrindu, (...) didžiaisiais pedagoginiais laimėjimais SSRS mokykloje ir švietime iš viso". Turėjo būti įvestas rusų kalbos, SSRS istorijos ir literatūros dėstymas, pareikalauta aiškinti Stalino konstituciją, „liaudies seimo" nutarimus ir kt. Universitetuose neturėjo likti vietos jokiam „reakcijos židiniui", o „reakcija" buvo siejama su studentų korporacijų veikla[143]. Vykdant šiuos reikalavimus, nurodymais iš viršaus pradėta atleisti profesorius, įvestas privalomas marksizmo-leninizmo kursas. Jam dėstyti iš Maskvos atsiųsti lietuvių kalbos nemokantys dėstytojai. Uždarytos studentų korporacijos ir organizacijos, studentų atstovybė. Vietoje jų įsteigtam komjaunimo komitetui pavesta ugdyti studentus marksistinės-lenininės ideologijos dvasia, kontroliuoti, kad dėstytojų ir studentų gyvenimas nenukryptų nuo partijos nustatytos linijos. Profesoriai privalėjo keisti savo dėstymo turinį ir formas, prisitaikyti prie partinių reikalavimų. Pradėtas intensyvus studentų politinis ir klasinis supriešinimas, imta žaisti „lenkų korta"[144]. Sovietinimui paspartinti į Maskvos aukštąsias mokyklas buvo pasiųsta švietimo liaudies komisaru tapusio J. Žiugždos vadovaujama delegacija, kurią sudarė profesoriai M. Biržiška, Vytautas Jurgutis, P. Augustaitis, docentas Stasys Žymantas-Žakevičius ir kiti.

M. Biržiška, matydamas, kur krypsta reikalai, jau pačioje sovietinės okupacijos pradžioje kreipėsi į švietimo ministrą A. Venclovą su prašymu atleisti iš rektoriaus pareigų. Prof. M. Biržiška gavo atsakymą, kad juo pasitikima, nes yra buvęs SSRS tautų kultūrai pažinti draugijos ir Lietuvių bei žydų kultūrinio bendradarbiavimo draugijos pirmininku. Negana to, pasiūlyta vietoje atleisto K. Masiliūno vadovauti į Vilnių perkeliamam Lituanistikos institutui. Manydamas,

[143] Naujos gairės mūsų universitetams // Darbo Lietuva. 1940, liep. 31, nr. 27.
[144] Plačiau žr.: Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 250–256.

kad taip geriau galės pasitarnauti Lietuvos mokslui, profesorius sutiko ir tapo jo direktoriumi (1940 07 01–09 01). M. Biržiškos, V. Krėvės-Mickevičiaus ir kitų inteligentų pastangomis vietoje instituto 1941 m. sausio 16 d. buvo įsteigta LSSR mokslų akademija. Akademijos statutas turėjo nemaža senųjų prof. M. Biržiškos projektų bruožų. 1941 m. balandį buvo patvirtinti akademijos Humanitarinių mokslų skyriaus nariai. Jų sąraše buvo Vilniaus universiteto rektorius prof. M. Biržiška ir prof. Vaclovas Biržiška. Akademikas M. Biržiška buvo išrinktas Humanitarinių mokslų skyriaus generaliniu sekretoriumi.

Įtarumo, nepasitikėjimo sąlygomis prof. M. Biržiškai teko sunki užduotis – išsaugoti universitetą kaip tautinio atsparumo ir mokslo židinį. 1940 metų vėlyvą rudenį universiteto Kolonų salėje (dabar Mažoji aula) buvo surengtas poeto A. Mickevičiaus mirties 85-ųjų metų minėjimas. Paskaitą apie savo dar jaunystėje pamėgtą poetą skaitė neretai vadintas „mickevičininku“, „mickologu“ M. Biržiška. „Ano meto sąlygomis, – vėliau prisiminė S. Žymantas-Žakevičius, – tai buvo jautrus, giliai išmąstytas, prasmingas ir drąsus rektoriaus žodis. Kalbėdamas apie Adomą Mickevičių, jo gyvenimą ir kūrybą, jo kovotą laisvės kovą, jo išgyvenimus ir dvasines kančias, M. Biržiška tarytum nejučiomis anuos laikus lygino su dabartiniais ir anos praeities patirtimi atsirėmęs mėgino aiškinti lietuviams jų uždavinius naujoje Lietuvos nelaimėje ir nutiesti gaires jų teisingai laikysenai, darbui ir veiklai sovietų okupacijoje.“[145] Turėdamas tvirtą charakterį ir nemažą konspiracinio darbo patirtį, M. Biržiška nujautė tas ribas, kurias reikėjo išlaikyti ir kurių nederėjo peržengti santykiuose su okupacine valdžia, nenusižengus tautinei savigarbai. Nors partija ir komjaunimas kišosi į universiteto darbą, o pačiame universitete viešai įsikūręs veikė NKVD atstovas, čia išliko tautinė, nepriklausomybės dvasia. Dėl to universitetui grėsė didžiuliai pertvarkymai, į NKVD sudarinėjamus tremiamų profesorių ir studentų sąrašus (jie rasti bol-

[145] Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 3, nr. 85.

ševikams pasitraukus) įtraukta visa Biržiškų šeima, išskyrus brolio Vaclovo žmoną ir pas brolį tuomet gyvenusią jaunesniąją Mykolo dukterį Oną. Kaip prisimena S. Žymantas-Žakevičius, „LAF vardu slaptai painformuotas apie greit įvyksiantį karą, apytikrią jo datą ir lietuvių pogrindžio ruošiamą sukilimą, M. Biržiška, paprastai visad labai santūrus, nebeišlaikė ir nelauktai pakartotinai iškeldamas rankas į viršų ir jas nuleisdamas sušuko: „bombos, bombos, kad tik greičiau, greičiau...“.[146]

1940 m. birželio 22 d. kilo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas, o birželio 23 d. prasidėjo lietuvių tautos Birželio sukilimas. Birželio 24 d. vokiečių kariuomenei įžengus į Vilnių, prasidėjo nacių okupacija. Vilniaus sukilėlių štabas, kuriam vadovavo docentas S. Žymantas-Žakevičius, įsikūrė Vilniaus universiteto Teisės fakulteto dekanate. Kaune suformuota Lietuvos laikinoji vyriausybė nedelsdama deklaravo valstybingumo atkūrimą – norėta pasinaudoti dviejų agresorių susidūrimu – ir ėmėsi svarbiausių gyvenimo sričių desovietizacijos. Grąžinta Vilniaus universiteto teisinė padėtis, buvusi iki 1940 m. birželio 15 d., vėl pradėta dirbti pagal VDU statutą. Iš darbo atleisti visi pabėgę, sovietizacijoje aktyviai dalyvavę Vilniaus universiteto darbuotojai, vokiečių nurodymu – visi žydai. Prof. M. Biržiška bandė padėti prof. Noachui Priluckiui, bet jis drauge su doc. Vladimiru Lazersonu, Chaimu Nachmanu Šapira ir kitais buvo nužudytas. Pakeisti visų fakultetų dekanai, tarp jų ir prof. Vaclovas Biržiška, sudarytas naujas Senatas. Iš visų buvusių universiteto vadovybės narių liko vienas rektorius prof. M. Biržiška, nes jis vienintelis į šias pareigas buvo išrinktas Lietuvos Respublikos laikais[147]. 1941 metų lapkričio mėnesį visuotinis Lietuvos mokslų akademijos susirinkimas M. Biržišką išrinko pirmininku. Tačiau švietimo generaliniam tarėjui jo nepatvirtinus ir paprašius pasirinkti, profesorius pasirinko Vilniaus universitetą. Toliau vadovavo Mokslų akademijos Humanita-

[146] Ten pat, lapkr. 10, nr. 87.

[147] Vilniaus universiteto istorija..., p. 258.

rinių mokslų skyriui, daug rūpinosi, kad nebūtų grobstomi, išvežami į Vokietiją akademijos institutų, muziejų turtai, knygos, organizavo tolesnį lietuvių kalbos žodyno rengimą, medžiagos kaupimą ir kt.

Nacių okupacijos metais Vilniaus universitetas dirbo labai sunkiomis sąlygomis: trūko patalpų, dėstytojų, sumažėjo klausytojų. Vokiečių okupacinė civilinė administracija nuolat ieškojo būdų, kaip suvaržyti ir uždaryti okupuotame krašte veikiantį lietuvišką universitetą. Tarp jos ir Lietuvos universitetų prasidėjo „žaidimas kaip katės su pele, kuris truko iki pat nacių okupacijos pabaigos"[148]. Lemtingame „žaidime" dėl tautos ateities, švietimo tinklo, jaunimo išsaugojimo politikos ėmėsi ir okupacinės administracijos pagalbinio aparato atstovas, švietimo generalinis tarėjas Pranas Germantas-Meškauskas. Kai vokiečių pareigūnai grėsmingai sumažino universiteto sąmatą – algas, etatus, tarnautojų kategorijas, praradimas buvo kompensuotas iš vadinamojo dr. Germanto fondo, sudaryto įstaigų, įmonių tarnautojams savo noru skiriant algų procentą švietimo reikalams. Su tarėjo pagalba pavyko atremti bandymą universitetus paversti specializuotomis akademijomis – tai būtų reiškę faktinį šių aukštųjų mokyklų uždarymą. Okupantų reikalavimas, kad norintys stoti į aukštąsias mokyklas jaunuoliai privalo atlikti Reicho darbo tarnybos vienerių metų prievolę, su tarėjo P. Germanto-Meškausko pritarimu buvo apeitas abiturientus priimant hospitantais. Svarstymuose, pasitarimuose rektorius M. Biržiška dėstydavo argumentus už Vilniaus universiteto, lietuviškojo jaunimo išsaugojimą. P. Germantą-Meškauską, kurio veiklą iš pradžių vertino santūriai, vėliau profesorius vadino vienu įdomiausių ir reikšmingiausių jo gyvenime sutiktų žmonių[149].

Sunkiomis karo ir okupacijos sąlygomis prof. M. Biržiška toliau dirbo mokslinį ir pedagoginį darbą. 1942 m. pasirodė jo veikalas „Senasis Vilniaus universitetas, 1579–1842 m. Vardų ir raštų atranka". Stengdamasis apeiti nacių cenzūrą, M. Biržiška antraštiniame

[148] Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 15, nr. 88.

[149] Biržiška M. Dr. Germantas. Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų // Žiburiai. 1946, geg. 18, nr. 20.

lape pažymėjo 1940-uosius metus. Taigi pirmasis reikšmingas veikalas lietuvių kalba apie Vilniaus universitetą yra kontrafakcija. Profesorius, nuo pat mažumės nepasižymėjęs sveikata, galėdavo „žiemomis nekūrentuose ir įšalusiuose Vilniaus universiteto mūruose ramiausiai išskaityti visą dviejų valandų paskaitą be apsiausto, megztinio ar pirštinių, kada aštuoniolikamečiai–dvidešimtmečiai studentai auditorijose spietėsi prie apydrungnės krosnies, apsimuturioję kailiniais ar net įgudę paskaitas užsirašinėti su kumštinėmis pirštinėmis."[150]

1943 metų pradžioje vokiečiams okupantams paskelbus lietuvių SS legiono sudarymą, žlugo nacių viltys Lietuvos vyrus paversti Trečiojo reicho patrankų mėsa. Keršydami už lietuvių tautos pastangas ignoruoti vokiečių okupacinę valdžią, naciai ėmėsi represijų prieš žymius lietuvių veikėjus. 1943 m. kovo 16 d. naktį Vilniuje jie suėmė universiteto profesorius B. Sruogą, V. Jurgutį, universitetinės Šv. Jonų bažnyčios pamokslininką kunigą Alfonsą Lipniūną, švietimo generalinį tarėją dr. P. Germantą-Meškauską ir kitus. Per dvi dienas įvairiose Lietuvos vietose suimtus 46 inteligentus naciai išsiuntė į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kovo 17 d. okupantai jėga uždarė visas aukštąsias Lietuvos mokyklas ir Mokslų akademiją. Tarnautojų įspėtas, anksti rytą atvykęs rektorius M. Biržiška rado universiteto duris išlaužtas, iškabą su Vyčiu sudaužytą, prie durų pastatytą sargybą. Vandalizmo sukrėstas M. Biržiška „kumščiais puolė vokiečių sargybinius ir smarkiai susikirto su vokiečių policijos pareigūnu, reikalaudamas, kad jis pasitrauktų iš universiteto arba jį, rektorių, suimtų."[151] Universiteto tarnautojams pavyko rektorių kiek apraminti. Pasak S. Žymanto-Žakevičiaus, nesuimtas įkaitu M. Biržiška jautėsi lyg ir morališkai nuskriaustas, netekęs galimybės drauge su kitais aukotis dėl Lietuvos, universiteto[152].

[150] Karazijienė A. Kad nebūtų... // Atolas. 1954, p. 171–172.
[151] Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 17, nr. 89.
[152] Ten pat.

Tautiniam lietuvių pasipriešinimui sprendžiant dilemą, ar stoti į ginkluotą kovą su okupantais, ar balansavimo būdu bandyti išgauti tam tikrų nuolaidų, M. Biržiška rinkosi antrąjį kelią. Per radiją išgirdęs, kad jo pavardė parašyta po Kaune paskelbtu lietuvių visuomenės atstovų atsišaukimu, jis parengė pogrindinei spaudai pareiškimą, jog atsišaukimo nepasirašęs. Tačiau, anot S. Žymanto-Žakevičiaus, „ne tik universiteto profesoriai ir studentų komitetas, bet ir pogrindžio atstovai kreipėsi į rektorių, prašydami jį, atsirėmus savo autoritetu ir senu patyrimu, mėginti ieškoti išeities iš susidariusios pavojingos būklės, nes lietuvių pogrindis masinėms nacių represijoms sutikti buvo nepasiruošęs."[153] Lietuvių tautos svarbiausiu priešu laikydamas bolševizmą ir turėdamas tam tikrų vilčių, jog gali pasikartoti 1917 metų rudens situacija Vilniuje, M. Biržiška sutiko dalyvauti ir pirmininkauti konferencijai, į kurią 1943 m. balandžio 5 d. susirinko kviestiniai atstovai. Išlaisvinimo iš Vakarų laukiančiame krašte konferencija nebuvo populiari, ją kritiškai vertino kovoti nusiteikę pogrindininkai. Užslėpta forma konferencijos rezoliucijos deklaravo pagrindinus siekius – laisvės troškimą, solidarumą su Vakarų Europa, Lietuvos karinių dalinių, kuriems vadovautų lietuviai karininkai, steigimą. Toks konferencijos nusistatymas naciams nebuvo priimtinas. Pirmojo generalinio tarėjo Petro Kubiliūno Patariamosios tarybos pirmininku išrinktam M. Biržiškai pasitarimuose su vokiečių okupacinės valdžios atstovais teko derėtis kai kuriais skaudžiais klausimais. Universitetų veiklos sustabdymas nebuvo atšauktas, tačiau jų personalas galėjo tęsti mokslo tyrimo, slaptai – pedagoginį darbą. Rektorius drauge su kitais profesoriais vadovavo studentų seminarinėms studijoms, egzaminavo, o rezultatus įrašydavo į studijų knygeles atgaline data. Universiteto raštinė be nacių žinios buvusiems studentams išduodavo įvairias pažymas ir net diplomus. Likę gyvi Štuthofo įkaitai, kad ir kaip stengėsi lietuvių visuomenė, toliau gyveno už

[153] Žymantas S. Banguojančiu tautos keliu // Mūsų Vytis, 1963, nr. 4, p. 127.

spygliuotų vielų, nors ir buvo perkelti į „garbės kalinių kategoriją"; sustabdytos jaunimo gaudynės, represijos prieš inteligentiją. 1944 m. vasario 16 d. paskelbta, jog kuriama vietinė rinktinė. M. Biržiškai ir daugeliui kitų tai buvo žingsnis į lietuviškų karinių dalinių sudarymą, be kurio neįmanoma nei krašto nepriklausomybė, nei Vilniaus išlaikymas lietuvių rankose[154]. Deja, po trijų mėnesių nacių okupacinė valdžia likvidavo generolo Povilo Plechavičiaus vadovaujamą vietinę rinktinę. Už visą šią veiklą okupacinė sovietinė valdžia prof. M. Biržišką apkaltino bendradarbiavimu su vokiečių okupantais, tėvynės išdavimu, įtraukė į vadinamųjų liaudies priešų sąrašus. LSSR liaudies komisarų tarybos 1946 m. sausio 18 d. nutarimu prof. M. Biržiška pašalintas iš Mokslų akademijos. Vėliau, peržiūrėjus archyvinius dokumentus, neaptikta įrodymų apie kokius nors nusikaltimus lietuvių liaudžiai[155].

* * *

Minsko pusėje aidint patrankų gausmui, 1944 m. birželio 24 d. Biržiškos savo jaunesniąją dukrą Oną ištekino už lituanisto Kazio Barausko. Liepos 3 dieną nuo artėjančios sovietinės kariuomenės ir reokupacijos pasitraukė iš Vilniaus, o 13 dieną – iš Lietuvos. Lietuvoje prof. M. Biržiška paliko didžiausią savo turtą – 10 000 tomų biblioteką, pasiėmė tik keletą jos knygų ir pluoštą rankraščių. Taip pasielgė ir nemaža dalis Lietuvos aukštųjų mokyklų profesūros, studentijos, bijojusios vėl pakliūti į sovietinio okupacinio režimo represijas.

Prasidėjo karo pabėgėlių klajonės po vis siaurėjančią žlungančio Trečiojo reicho teritoriją, nuolat bombarduojant sąjungininkų aviacijai: Viena, Bad Reinercas Silezijoje, Heiligendammas Meklenburgo pajūryje, universitetinis Greifsvaldo miestas. 1945 m. vasario 15 d. atsiduria Melbeko kaimelyje, ir jį balandžio mėnesį užima anglai.

[154] Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva, 1972, lapkr. 17, nr. 89.

[155] Liekis A. Po 45-erių nutylėjimo metų... // Mokslas ir technika. 1989, nr. 1, p. 3.

Nuolat važinėdama šeima išsiblaškė. Prof. M. Biržiška su žmona pateko į pabėgėlių stovyklą Uchtėje, o 1946 m. kovą persikėlė į Hamburgą. Čia, britų okupcinėje zonoje, miesto istorijos muziejaus rūmuose buvo leista atidaryti trijų tautų – lietuvių, latvių, estų – universitetą, vadintą Pabaltijo universitetu. Studentai ir dėstytojai buvo apgyvendinti vadinamajame *zoolageryje* – karo metais pastatytuose mediniuose barakuose. Biržiškos iš pradžių gyveno bendrame barake, vėliau gavo „cementinį dvikambarį", kuriame vėl pajuto šeimos židinio šilumą. Didelė atgaiva buvo ir tai, kad universitete vienas kitą paremdami dirbo visi broliai Biržiškos. „Nuostabus buvo brolių solidarumas. Netark nieko kritiško – net ir švelniausiai – vieno akivaizdoje apie kitą, – bus bėdos. Vienas už visus, visi už vieną."[156]

Neturėdamas reikalingos literatūros, profesorius iš atminties ruošdavosi lietuvių literatūros istorijos paskaitoms. Dvidešimčiai lietuvių klausytojų jas skaitė „pustyliu balsu, monotoniškai, periodiškais sakiniais, įtarpų įtarpais, nukrypimais į pašalius ir į tolimiausias lankas jis tarsi vijo kažkokią ilgiausią nesibaigiančią virvę, kurią dažniausiai tegalėdavo nutraukti tiktai kitas tolesnės paskaitos profesorius, jau neiškentęs veržtamasis pro duris į auditoriją."[157] Dirbta buvo be algų, gyvenant pusbadžiu, dovanai gaunant tik sriubos lėkštę, kas kelios savaitės patiriant „screeningus" – politinio patikimumo patikrinimus, girdint gandus apie perkėlimą į kitą stovyklą. „Nuo Vilniaus baroko iki Hamburgo barakų" – taip Pabaltijo universiteto rotaprintiniame leidinyje „Scientibus et Atribus" profesorius apibūdino tuometinę būklę. „Deja, visas šitas mūsų darbas, – rašė 1946 m. gruodį A. E. Sennui, – palocius ant smėlio statomas."[158]

1947 metų sausį Pabaltijo universitetas buvo perkeltas į netoli nuo Hamburgo esantį Pinnebergą. Buvusių kareivinių teritorijoje įsikūrusiame uždarame universitetiniame miestelyje darbo ir gyveni-

[156] Ostrauskas K. Trys broliai // Ostrauskas K. Žodžiai ir žmonės: Straipsniai. Atsiminimai. Laiškai. Vilnius, 1997, p. 171.

[157] Ten pat, p. 153.

[158] Mykolo Biržiškos laiškai... // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 75.

mo sąlygos buvo geresnės. Prof. M. Biržiška toliau tęsė dar Melbeke pieštuku pradėtus rašyti „Galvojimus apie savo tautą ir jos kalbą", lietuvių rašytojų leidinyje „Tremties metai" paskelbė straipsnį apie Mykolą Römerį, rašinėjo į įvarius pabėgėlių leidinius. 1948 m. buvo išleista M. Biržiškos 61 puslapio atsiminimų knyga „Vilniaus universitetas 1940–1941" – „Minties" laikraštyje paskelbto rašinio atspaudas. Daug rašantį prof. M. Biržišką pagerbė Lietuvos žurnalistų sąjungos nariai. 1947 m. rugpjūčio 30 d. Vokietijoje susirinkę į savo antrąjį metinį suvažiavimą Schweinfurte, jie profesorių išrinko sąjungos garbės nariu. Savo garbės nariu M. Biržišką išrinko ir į Rotenbrugą suvažiavę Lietuvių-latvių vienybės draugijos atkūrėjai.

Slegiamas sunkių minčių apie Lietuvos ir lietuvių tautos likimą, žmonos ir dukterų ateitį (sklido gandai, kad Pabaltijo universitetas bus uždarytas), prof. M. Biržiška 1949 m. vasario pradžioje patyrė sunkų širdies priepuolį. Pasveikęs užbaigė semestro paskaitas, o kitą semestrą ėmėsi atmintinai skaityti senosios lenkų literatūros kursą. 1949 m. rugsėjo 30 d. Pabaltijo universitetas buvo uždarytas. Skelbiant šį liūdną aktą, „salė buvo perpildyta, studentų veiduose nesimatė nei šypsenos, nei vilties liepsnelių, visi tartum girdėdami paskutinius laidotuvių maršo garsus pergyveno dar kartą sunkios benamio dalios valandas."[159]

Atėjo metas emigruoti. Broliai Biržiškos, nors ir ne kartu, išvyko į JAV. 1949 m. rugsėjo 18 d. iš Vokietijos laivu „General Mc Rae" išplaukė M. Biržiška su žmona ir po dešimties dienų pasiekė Ameriką. „Draugas" pranešė, kad JAV yra nemaža žymių asmenų (K. Grinius, Stasys Raštikis, M. Biržiška, Juozas Audėnas, Jonas Černius, Povilas Žadeikis ir kiti), kurie jungiasi į bendrą laisvinimo darbą[160]. Tačiau pritapti Amerikoje Biržiškoms buvo labai sunku. 1949 m.

[159] Kazlas A. Baltijos universitetas baigė savo dienas // Draugas. 1949, spalio 26, nr. 251.

[160] Bendrąjį Tautos Frontą stiprinant. Žymūs Lietuvos vyrai mūsų tarpe // Draugas. 1949, spalio 21, nr. 247.

spalio pabaigoje Mykolas ir Vaclovas Biržiškos apsigyveno Alenos ir Mykolo Devenių ūkyje, netoli Vaterberio miesto, Konektikuto valstijoje. Geraširdžių šeimininkų dėka ūkis buvo tapęs ramiu prieglobsčiu ne vienam karo baisumus ir stovyklų sunkumus išgyvenusiam tautiečiui.[161] Kad ir nuoširdžiai Devenių globojamas, M. Biržiška bandė aiškintis, kaip galėtų įsikurti ir būti naudingas lietuviškajai veiklai. Tačiau, anot Bronio Railos, „Amerikos Lietuvoje" ir jos veiksnių veiksnelių atomizuotoje sąrangoje niekur negalėjo įtilpti, niekur nebuvo reikalingas, niekam neatrodė kviestinas ir įtrauktinas į bendrą lietuvišką darbą, kuris jam garantuotų bent minimalų materialinį išlaikymą."[162] Beliko tiktai keltis į Kaliforniją ir prieblogsčio ieškoti dukters O. Barauskienės šeimoje. 1950 m. kovo pradžioje Biržiškos atvyko į Los Andželą, apsigyveno Barauskų nuomojamame ankštame bute. Gyventa sunkiai – namuose trys maži vaikai, o vienintelis maitintojas – K. Barauskas, nes jam pavyko įsidarbinti metalurgijos fabrike.

Negalėdamas gauti jokio darbo, – o tai labai slėgė moraliai ir materialiai, – M. Biržiška ilgėjosi Lietuvos, Vilniaus, akademinės veiklos. Kasdieną nemažai valandų praleisdavo Los Andželo centrinėje bibliotekoje ieškodamas lituanistinės medžiagos. Redagavo ir spaudai ruošė iš Vokietijos atsivežtų savo „Galvojimų..." rankraštį. Jį pavadinimu „Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą" išleido žurnalas „Lietuvių dienos" (t. 1, 1952; t. 2, 1953). Dvitomyje apmąstoma lietuvių tautos ir jos kultūros istorija, pabrėžiamas vakarietiškų pradmenų vyravimas, aiškinama lietuvių literatūros, tautosakos, dailės vertė. Gyvendamas, anot Bronio Railos, palmių pavėsyje, prof. M. Biržiška nepamiršo Vilniaus universiteto. „Santarvėje" (1954, nr. 8, 9) paskelbtą straipsnį „Sueįjus 375 metams nuo Vilniaus universiteto

[161] Plačiau žr.: Aničas J. Alena ir Mykolas Deveniai. Visuomeninė politinė veikla Tėvynėje ir išeivijoje. Vilnius, 1997, p. 260–284.

[162] Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 130.

įsteigimo" pasirašė: „Mykolas Biržiška, Vilniaus universiteto rektorius (*in exilio*)". Nidos knygų klubas Londone 1955 m. išleido profesoriaus knygos „Senasis Vilniaus universitetas. Vardų ir veikalų atranka" antrąjį leidimą.

Nei amžius, nei naujos gyvenimo sąlygos neužgožė M. Biržiškos visuomeniškumo. Profesorius įsitraukė į Los Andželo lietuvių gyvenimą, lankė lietuviškų draugijų ir organizacijų susirinkimus, pobūvius, tapo šv. Kazimiero parapijos praktikuojančiu kataliku. Nuo 1952 m. buvo Lituanistikos instituto Čikagoje narys, brolio Vaclovo redaguojamos „Lietuvių enciklopedijos" redaktorių kolegijos narys. Mielai dalyvavo Dailiųjų menų klubo veikloje. Profesorius be svyravimų pasirašė po Lietuvių rezistencinės santarvės (šį pavadinimą jis ir sugalvojo) steigiamuoju aktu, vadovavo jos Los Andželo skyriui. Lietuvos rezistencinės santarvės žurnale „Santarvė" paskelbė ne vieną reikšmingą straipsnį. Susirinkimuose kėlė Lietuvos atkūrimo problemas, aiškino, jog čia pagrindinį vaidmenį turės atlikti okupuoto krašto žmonės. „Herojus liko namuose", – iškalbingai skambėjo svarbiausioji M. Biržiškos mintis[163]. Ji negalėjo patikti tiems veikėjams, kurie save laikė vieninteliais kovotojais už tautos išlaisvinimą.

M. Biržiškos kuklumas, paprastumas, darbingumas, pasirengimas prireikus tarti žodį ar pasakyti ilgesnę kalbą tirpdė tautiečių abejingumą. Lietuvių organizacijos, jų vadovai suprato, jog reikia moraliai ir materialiai palaikyti vargstantį Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarą ir jo šeimą. Los Andželo šv. Kazimiero parapijos klebono Jono Kučinsko-Kučingio iniciatyva buvo sudarytas Jono Užda-vinio vadovaujamas komitetas M. Biržiškai materialiai paremti. Didžiausią dalį aukojus Los Andželo lietuviams, prisidėjus kitoms JAV ir Kanados bendruomenėms, per beveik metus surinkta per 4,5 tūkst. dolerių. Iškilmingai įteikta suma sustiprino Biržiškų materialinę padėtį, bet ypač brangi buvo, pasak M. Biržiškos, „parodydama malonius mūsų

[163] Prof. M. Biržiška Lietuvos atstatymo klausimais // Akiračiai. 1998, nr. 5, p. 7.

atžvilgiu aukotojų jausmus ir iš viso dar kartą išreikšdama lietuviškąjį geraširdiškumą."[164] Prie suaukotos sumos pridėjus žentui, abi šeimos 1955 m. pavasarį Los Andžele nusipirko nedidelį namą. Profesoriui teko atskiras „kabinetas", kuriame buvo galima susikaupti moksliniam darbui. Tačiau neilgai teko džiaugtis ta laime. 1955 m. rugsėjo 15 d. tragiškai žuvo B. Biržiškienė. Kokia tai buvo netektis, galime suprasti bent iš šių profesoriaus per savo 70-metį pasakytų žodžių: „(...) tik dalį atliktų darbų tebūčiau pajėgęs įvykdyti, jei ne didžioji mano talkininkė per 45-erius metus – žmona, kuri – pati visuomenininkė – bemaž visą namotvarką ir šeimyninius rūpesčius savo žinion pasiėmusi, tuo pat leido man visam pasiskirti visuomeninei ir kultūrinei veiklai."[165] Tų pačių metų lapkričio 24 d. staiga mirė sunkaus darbo išsekintas šeštadieninės mokyklos vedėjas ir mokytojas K. Barauskas. Nepakėlusi likimo smūgio sunkiai susirgo duktė Ona Barauskienė ir 73-ejų metų profesorius liko vienas su mažamečiais vaikaičiais Danute, Venta ir Vytautu. Tik A. ir M. Devenių bei kitų tautiečių moralinė ir materialinė parama padėjo išgyventi. Vos atsigavus, likimas kirto dar vieną smūgį – 1956 m. sausio 3 d., viešėdamas pas Devenius, mirė Vaclovas Biržiška. Mylimo brolio ir bendradarbio netektis sunkiai prislėgė prof. M. Biržišką. Bet jis, anot B. Railos, visas šias mylimų artimųjų netektis pakėlė su neįtikėtina stiprybe, gal „tik išoriniu atžvilgiu buvo galima pastebėti kai kuriuos pasikeitimus: jo barzda dar daugiau pražilo, visame veide atsirado dar daugiau raukšlių, fiziškai atrodė daugiau sumenkęs ir liesutis, kad, rodos, kiek stipresnis vėjas tokį papūtęs lengvai pakeltų į orą... Jis pats dabar ne kartą pasiskųsdavo, kad širdis piktai maištaujanti, kad rašymas jam pasidaręs labai sunkus. Vis tenka daugiau ilsėtis, o tai esąs 'labai nenaudingas laiko eikvojimas...'"[166]

Nors būdamas senyvas, prof. M. Biržiška domėjosi tarptautine politika, sekė įvykių raidą Sovietų Sąjungoje ir jos pajungtose šalyse.

[164] Prof. Mykolo Biržiškos padėkos žodis // Sandara. 1955, bal. 1, nr. 13.
[165] Valandėlė su prof. M. Biržiška // Draugas. 1952, rugpj. 9, nr. 189.
[166] Raila B. Dešimtmetis... // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 137.

Iš Lietuvos traukėsi neblogai pažinęs bolševikinę sistemą, todėl buvo pasirengęs ne trumpesnei kaip 20 metų emigracijai. Dabar, vertindamas Stalino kulto „nuvertimą", chruščiovinį „atšilimą", sulaukęs savo 75-erių metų jubiliejaus, nė kiek neabejojo, jog „nebe už kalnų bus toks Lietuvos gyvenimo sąlygų pasikeitimas, kai ne tik aš, bet ir daugelis kitų politinių mūsų išeivių laisvai galės sugrįžti."[167] Sukakties paminėti į Los Andželo šv. Kazimiero parapijos salę susirinkusiems tautiečiams profesorius pasakė kalbą, kuri, anot B. Railos, buvo „pati gražiausia dvasiškai ir stilistiškai jo bet kada girdėta prakalba."[168] Kalbėjo ne tiek apie save, kiek apie savo tėvus, apie išeivijai gresiančius nutautėjimo pavojus – jiems tvirčiausia atsvara galinti būti lietuviška šeima ir broliška tautiečių draugystė. Kaip ir visada, mažiausiai rūpindamasis savimi, M. Biržiška atidėjo į šalį savuosius rankraščius ir likusius gyvenimo metus paskyrė savo brolių darbams išleisti. Parašęs įvadą ir pridėjęs savo pastabą, rūpinosi brolio Vaclovo Biržiškos straipsnių rinkinio „Praeities pabiros" leidyba (išėjo 1960 m.). M. Biržiška nusprendė savo atsiminimų apie veiklą Vilniuje 1920–1922 metais – knygos „Dėl mūsų sostinės" trečiosios dalies – neberašyti, o vietoje jų kaip trečiąją dalį išleisti pataisytą ir papildytą brolio Viktoro atsiminimų „Neužgijusios žaizdos" (Kaunas, 1936) antrą laidą. Prieš duodamas broliui Viktorui papildyti atsiminimus, pats juos savo ranka ištisai nurašė. 1962 m. sauso 20 d. patyręs širdies smūgį ir šiek tiek atsigavęs, darbą baigė (knygą 1967 m. išleido Viktoro Biržiškos palikimo tvarkymo komisija: Vanda Sruogienė, Stasys Dirmantas ir Martynas Gudelis)[169].

Ketverius paskutiniuosius savo gyvenimo metus prof. M. Biržiška paskyrė brolio Vaclovo veikalui, 1943 m. Kaune mirusios žmonos Aleksandros garbei pavadintam „Aleksandrynu". Tai – senųjų, iki spaudos draudimo kūrusių lietuvių rašytojų biografijos, jų darbų, doku-

[167] Prof. M. Biržiškos sukaktį švenčiant // Draugas. 1957, rugpj. 24, nr. 199.

[168] Raila B. Dešimtmetis... // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 143.

[169] Biržiškaitė-Žymantienė M. Post mortem // Biržiška Vikt. Dėl mūsų sostinės. Neužgijusios žaizdos. Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m. 2-oji laida. London, 1967, p. 5–8.

mentų ir literatūros apie juos veikalas, beveik 50 metų darbo vaisius, kurį Vaclovas Biržiška iki mirties buvo jau beveik užbaigęs. M. Biržiška užsibrėžė sau tikslą – brolio darbą galutinai parengti ir išspausdinti. Kiek turėdamas jėgų redagavo, parašė įžanginius „paaiškinimus", keletą biografijų, pildė ir tikslino faktus. Kaip ir kasdien, 1962 m. rugpjūčio 23-iąją – savo 80-ojo gimtadienio išvakarėse – dirbo prie antrojo tomo korektūros. „Prieš 12 valandą vėl įėjau į kambarį, – prisiminė duktė Marija Žymantienė. – Jis sėdėjo fotelyje ir taisė brolio Vaclovo Biržiškos spaudai ruošiamo „Aleksandryno" korektūrą. Atrodė, kad jam sunku išlaikyti rankoje raudoną kotelį. Jis tarytum prisnausdavo ir griuvinėjo. Pasakiau, kad atidėtų korektūros taisymą ir prigultų, nes nėra dar po turėto gripo visai pasveikęs. Pasiskundė, kad kojos jo silpnos. Sakė man, kad šiandien turi baigti korektūros taisymą, nes antraip ir vėl atsidės spausdinimas visam mėnesiui. Pasakiau – tegu, tu jos laukei 5 metus."[170] „Aleksandryno" leidimo darbą teko baigti trečiajam broliui Viktorui – Mykolas 1962 m. rugpjūčio 24 d. paleido plunksną iš rankos, kuri per gyvenimą parašė daugiau kaip 8000 įvairių straipsnių ir per 40 knygų. To paties komiteto, kuris rūpinosi paminėti M. Biržiškos 80-metį, pastangomis buvo nupirkta brangi ir graži vieta Los Andželo Kalvarijų kapinių mauzoliejuje. Čia amžinojo poilsio vietą rado Mykolo ir iš kitur atkelti Bronislavos Biržiškų palaikai. Anot Jono Aisčio, pasitraukia visa epocha...

Žemaičių bajorų Biržiškų šeima išugdė tris iškilias asmenybes, pasižymėjusias išskirtiniu pasišventimu savo tautai, nepaprasta erudicija ir darbštumu. Tai – unikalus atvejis Lietuvos kultūros istorijoje. Septyniasdešimt šeštasis Vilniaus universiteto rektorius profesorius Mykolas Biržiška visuomeninėje, politinėje, mokslo ir kultūros veikloje atskleidė gražiausius savo šeimos bruožus, paliko neišdildomus pėdsakus senosios Alma Matris istorijoje. Jo gyvenimas ir veikla galėtų būti kelrodžiu nūdienos jaunajai kartai.

[170] Žymantienė M. Pageltę dienoraščio lapai // Mūsų Vytis. 1993, nr. 3, p. 10.

Mykolas Biržiška

Vilniaus universitetas 1940–1944 metais. Atsiminimai

I. Vilniaus universitetas 1940–1941 m.

Prakalba

Šį rašinį buvau parengęs svetimiems ir net ne lietuvių kalba. Lietuviškai jį išvertė malonus tautietis B-tis iš Uchtės stovyklos, kurio vertimą negavau pilnai įtikslinti ir net stilistiškai išlyginti, įsavinti. Svetimiems rašydamas, kitus dalykus įrašiau tokius, kurie visiems mums yra žinomi, bet jų iš vertimo nebebraukiau ir nebeperdirbinėjau. Iš viso spausdinu savo darbelį iš reikalo, visuomeniškai jį tesuprasdamas ir nesistatydamas sau kokių literatūrinių tikslų. Rašydamas iš galvos, iš atminties ir tik kai kuo atsirėmęs anksčiau sau pasižymėta (tremtyje tebeturėjau su savim kai kurių savo prakalbų ir pasikalbėjimų turinį), neguldysiu savo galvos dėl kiekvieno mažmožio; berods, jų ir vengiau, besitenkindamas tik reikšmingesniais, būdingesniais.

Pinneberge (prie Hamburgo),
1947 11 03

Stepono Batoro universitetas Vilniuje 1919–1939 m.

Vilniaus universiteto įsteigimo data reikia laikyti 1578–1579[1] metus, kai jezuitai Vilniuje įsteigė Akademiją. Universitetas veikė daugiau kaip 250 metų, tai yra iki 1832 metų, kai rusai jį uždarė caro Mikalojaus I-jo[2] įsakymu. Svarbiausia uždarymo priežastimi buvo plačiai paplitęs universiteto garsas aukštai pastatytu mokslu, o ypač XIX amžiaus mokslininkais, kaip Groddeck[3], Jundzilos[4], Sniadeckiai[5], Frankai[6], Lelevelis[7], Danilavičius[8], Onacevičius[9], Jaroševičius[10] ir kiti žymūs profesoriai. Šalia savo profesorių universitetas taip pat buvo pasižymėjęs tokiais savo auklėtiniais kaip Balinskis[11], Daukantas[12], Valančius[13], Jucevičius[14], Bušinskas[15], Gadonai[16], Domeika[17], Kavaliauskis[18] ir kiti, tokiais poetais kaip Valiūnas[19] ir Stanevičius[20], o ypatingai Mickevičius[21] ir Slovackis[22], apysakininkai Chodzka[23] ir Krašiauskis[24] ir daug kitų Lietuvoje visuomenės ir kultūros dirvoje užsitarnavusių darbuotojų, kurie per ilgus metus buvo minimi kaip žymūs „Vilniaus universiteto mokiniai". Universitetas paliko gyvus prisiminimus, susijusius su didžia jam lietuvių tautos pagarba nevienos kartos atmintyje. Taip, pavyzdžiui, šešiasdešimt metų po universiteto uždarymo, devyniasdešimtaisiais metais Jungtinėse Amerikos Valstybėse lietuviškoji valstiečių-darbininkų išeivija, kuriai inteligentai tik mažą nuošimtį tedavė, savo nutarimuose primena reikalingumą atstatyti Gedimino sostinėje šią aukštojo mokslo įstaigą. Garsiaisiais 1905-aisiais rusų revoliucijos metais Didysis lietuvių Seimas Vilniuje, kuriame dalyvavo 2000 lietuvių tautos atstovų, iškelia reikalavimą atidaryti tą patį universitetą. Tad savaime suprantama, jog 1918 metų vasario mėn. 16 d. aktu paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, laikinoji lietuvių tautos atstovybė – Lietuvos Taryba Vilniuje tų pačių metų lapkričio mėn. nutarė atkurti Vilniaus universitetą, kartu priimdama universiteto statutą, o Lietuvos švietimo ministerija darė parengiamuosius žygius šiam tikslui realizuoti.

1919 m. sausio mėn. įsistiprinusi Vilniuje revoliucinė Lietuvos valstiečių-darbininkų vyriausybė tęsia tą darbą toliau, nežiūrint, kad jį apsunkino iš tuo metu gyvenusių Vilniuje įvairių tautų keliami reikalavimai, kad universitete visi dalykai būtų dėstomi jų gimtomis kalbomis, kaip tai: lietuvių, lenkų, žydų, gudų ir rusų. Vilniaus socialistų tarpe buvo net kilusi mintis, sekant jezuitų (!) pavyzdžiu universitete dalykus dėstyti „bendra" kalba, būtent: lotynų. Suprantama, ta mintis negalėjo būti įgyvendinta. Prie Lietuvių mokslo draugijos Vilniuje buvo įsteigti lietuvių Aukštųjų mokslų kursai, lyg kokia universiteto pamokyklė, kuri turėjo tikslą išaiškinti ir išryškinti dėstymo galimumus Vilniuje esančių mokslinių pajėgų. Tie kursai veikė Vilniuje per tris dėstymo sezonus, 1919, 1920 ir 1921 m. Kiek vėliau už vilniškius buvo įsteigti lietuvių Mokslo kursai Kaune, kurie veikė 1920–1922 m. su didesniu negu Vilniuje dėstytojų ir klausytojų skaičium.

1919 m. balandžio mėn. Juozo Pilsudskio[25] lenkų kariuomenė užėmė Vilnių. Lenkų administracija beveik visiškai išstūmė lietuvius iš Vilniaus ir 1922 m. prijungė jį su visu Vilniaus kraštu prie Lenkijos. Dar 1919 m. rudenį Pilsudskis atidarė Vilniuje lenkišką „Stepono Batoro universitetą", visiškai nustumdamas lietuvius nuo aktyvaus dalyvavimo jame ir paversdamas jį lenkiškąja tvirtove, kuriai priešingai svajojančio apie lenkų-lietuvių-ukrainiečių federaciją (žinoma, lenkams vadovaujant) savo didybės manjako maršalo norams, viešpataujanti Vilniaus lenkų miesčionių tarpe nacionalistinė vadinamųjų endekų[26] dvasia sudarė atžagareivišką – reakcinį charakterį, agresingą Lietuvai ir lietuviams. Nacionalistiškai nusistatęs Stepono Batoro universitetas, dėstymo darbą pavedė labiausiai Varšuvos atsiųstiems „galileušams" – Mažosios Lenkijos atėjūnams. Pastarieji, aktyviai dalyvaudami visuomeniniame Vilniaus gyvenime už universiteto sienų, skiepijo ne tik universitete akademinio lenkų jaunimo tarpe, bet ir miesto visuomenėje svetimus Lietuvos tradicijoms aštriai šovinistinius polinkius, neapykantą kitų tautų atžvilgiu, ypatingai prieš žydus, ir bendrai auklėjo Vilniaus visuomenę, o ypač akademinį jaunimą nacionalistinėje dvasioje. Tad nieko stebėtina, jog šis jaunimas, persiėmęs šia kryptimi,

savo išsišokimuose nekartą pralenkdavo universitetinės vadovybės norus, kuri jau negalėjo suvaldyti įsikarščiavusio jaunimo, kai šis, pavyzdžiui, sudarė „akademinį getą“ (vertė savo draugus žydus paskaitų metu užimti jiems specialiai „skirtus“ suolus), aktyviai dalyvavo žydus mušant, uždarant jų krautuves, neprileidžiant prie žydiškų krautuvių pirkėjų, organizuojant įvairias smogiamąsias grupes ir dalyvaujant jų „žygiuose“ prieš priešingo lagerio asmenis tuos pat lenkus, daužant jiems langus ir juos pačius, kiršinant mases prieš Lietuvą ir lietuvius („Eime ant Kauno“, 1938 m. reikalavo jaunimas per administracinės valdžios suorganizuotą priešlietuvišką demonstraciją, kurios metu buvo daužomi lietuviškų įstaigų langai ir iškabos, arba dar anksčiau, 1936 m., reikalavo uždaryti lietuviškas mokyklas, draugijas, laikraščius, suimti lietuvių veikėjus ir t. t.). Kilnus laikymasis didžios pilietinės drąsos prof. Marijono Zdziechovskio[27] arba tylaus humanisto prof. Stanislovo Koscialkovskio[28], „vietinių žmonių“, ne atvežtinių „galileušų“, negalėjo paveikti ir sulaikyti pasileidusio akademinio jaunimo nuo šitokių jo „idėjinių“ išsišokimų.

1939 m. pabaigoje Vokietijos–Lenkijos karo metu, Tarybų Sąjunga užėmė visą Vilniaus kraštą su Vilniumi. Po pusantro mėnesio okupacijos Tarybų Sąjunga, remdamasi 1920 m. liepos mėn. 12 d. pasirašyta Maskvoje Lietuvos–Tarybų Sąjungos taikos sutartimi, susitarusi su Lietuvos vyriausybe, perleido Vilnių Lietuvai. Tarp kitų uždavinių, susijusių su Vilniaus perėmimu, kilo taip pat reikalas perreformuoti Vilniaus universitetą į Lietuvos Respublikos aukštojo mokslo įstaigą, kuri aprūpintų ne lenkų, tik lietuvių tautos reikalus. Lietuvos vyriausybė negalėjo čia remtis paties Stepono Batoro universiteto pajėgomis dėl daugelio to universiteto profesorių ir Vilniaus lenkų akademinio jaunimo daugiametės agresingos laikysenos. Tačiau, kai kurių paskirų jo profesorių bendradarbiavimas nebuvo atmestas, lygiai kaip nebuvo paneigta Vilniaus lenkų jaunimo teisė toliau studijuoti perreformuotame universitete, kaip to reikalavo Lietuvos aukštojo mokslo įstaigų statutas, pagal kurio nuostatus Vytauto Didžiojo universitete, Kaune, šalia lietuviško jaunimo studijavo taip pat žydai, lenkai ir kitų tautų jaunimas.

Vytauto Didžiojo universitetas Kaune nuo 1922 m.

Kauno universitetas buvo perreformuotas 1922 m. iš Mokslo kursų ir atidarytas Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo sukaktuvių dieną, 1922 m. vasario mėn. 16 d. Pat pradžioje universitetas veikė pagal Lietuvos Tarybos 1918 m. priimtą Vilniaus universiteto statutą, numatant, atgavus Vilnių, perkelti universitetą iš Kauno į Vilnių.

1930 m., minint Lietuvoje Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto 500 metų mirties sukaktuves, Kauno universitetas buvo pavadintas Vytauto Didžiojo universitetu. Per dvidešimt metų universitetas pajėgė išsivystyti į šiuos fakultetus: Teologijos-filosofijos, Humanitarinių mokslų, Teisių, Gamtos-matematikos, Medicinos ir Technikos bei statybos. Universiteto mokomojo personalo sąstate buvo per 100 profesorių, per 150 jaunesniojo mokslo personalo ir 3000–4000 studentų. Universitete viskas dėstoma lietuvių kalba, išskiriant tuos dalykus, kuriuos dėstė iš užsienio pakviesti profesoriai, kuriems suteikiama teisė per dvejus metus dėstyti svetima kalba, iki jie išmoks lietuvių kalbos. Lankiusių universitetą studentų tarpe apie 80% sudarė lietuviai, kurių daugumas buvo sodiečių vaikai, toliau sekė žydai, lenkai, gudai ir kt. Prieš II-ąjį pasaulinį karą paskutiniaisiais metais Vytauto Didžiojo universitete buvo galima rasti studijuojančių Amerikos lietuvių, kurie tokiu būdu suartindavo lietuviškąją išeiviją su tėvyne. Be Amerikos lietuvių, universitetą taip pat lankė Prūsų lietuviai, kurie čia ruošėsi, kad grįžę Prūsų Lietuvon galėtų kiečiau ir sėkmingiau priešintis kultūrtrėgeriškam prūsokų ėdrumui. Neaplenkė universiteto nei vilniečiai lietuviai, nei kiti, kurie čion atbėgo nuo lenkų valdžios kiršinimų ir persekiojimų, arba tie, kurie čia studijuodami, papildė vilniškes studijas lituanistinėmis ir kitomis studijomis. Labai trumpu laiku Vytauto Didžiojo universitetas pasidarė ne tiktai mokslinio gyvenimo centru, bet lygiai taip pat ir žymiu, svariu kultūros, literatūros, visuomenės, iš dalies net ir

politinio gyvenimo veiksniu. Nebuvo Lietuvoje tokios vyriausybės, kurioje nebūtų buvę ministerių arba įtakingų patarėjų Vytauto Didžiojo universiteto profesorių. Ilgametis Lietuvos Respublikos Prezidentas Antanas Smetona[29], 1944 m. miręs emigracijoje – Jungtinėse Amerikos Valstybėse – Cleveland'e buvo Vytauto Didžiojo universiteto filosofijos docentas. Bet kuri veikla, visuomeninė ar literatūros, meno ar kitose srityse ne tiktai gaudavo universitete pritarimo ir paramos, bet dažnai iš jo išplaukdavo ir buvo visuomenės priimama. Ilgamečiai universiteto rektoriai, savo draugų pakartotinai kviesti toms reikšmingoms pareigoms, vienas – žymus mokslininkas ir socialdemokratas, fizikos profesorius Vincas Čepinskis[30] ir kitas – radikalus visuomenininkas ir Tarptautinio tribunolo Hagoje narys, valstybinės teisės profesorius Mykolas Römeris[31], buvo populiarūs universiteto bendruomenėje ir taip pat nepaprastai gerbiami platesnių visuomenės sluoksnių, ne tiktai lietuvių, bet ir lenkų ir kitų tautybių.

Administraciniame aparate, mokyklose, laisvose profesijose, spaudoje, operoje, teatre, literatūros gyvenime, ekonominėse ir kitokiose organizacijose, aplamai visame Lietuvos gyvenime, kaip viešame, visuomeniniame, taip ir privačiame, kiekviename žingsnyje buvo sutinkami Vytauto Didžiojo universiteto auklėtiniai. Ne kartą galima buvo sutikti užsieniuose lietuvius, baigusius studijas Vytauto Didžiojo universitete, kurie su dideliu užsidegimu ir užsispyrimu gilino savas žinias, kad būtų naudingi atstatant Lietuvos valstybinį ir visuomeninį gyvenimą.

Lietuvos valstybės ir tautos dvidešimtmetinėje kovoje dėl Vilniaus nei universiteto profesūra (prof. Mykolas Biržiška per dešimt metų vadovavo Vilniui vaduoti sąjungos veikimui ir net ta tema 1931 m. padarė šimtą pranešimų lietuviškose kolonijose Jungtinėse Amerikos Valstybėse), nei studentija nepasiliko nuošaliai. Kauno studentija, ypač karštai reaguojanti į įvairias Vilniaus lenkų administracijos represijas bei Vilniaus lenkų jaunimo išsišokomus lietuvių atžvilgiu, retai kada atsakydavo savo lenkams tuo pačiu būdu. Tačiau, jei ir atsakydavo, tai už tokius nesuderinamus su lietuvio studento vardu veiksmus universiteto vadovybės buvo baudžiami.

Vytauto Didžiojo universiteto dalies perkėlimas į Vilnių 1940 m.

Sovietai, 1939 m. kelias savaites valdydami Vilnių, išvežė iš jo lenkų vyriausybės turtą, daug valdininkų ir veikėjų (lenkų, taip pat ir ne lenkų), pagrobė Vilniaus universitetui priklausančius daiktus, dalinai aptuštino labai svarbų Lietuvos istorijai valstybinį archyvą ir pašalino iš krašto nemažai profesorių ir studentų.

Perėmus iš sovietų Vilnių, Lietuvos vyriausybė, kad ir tokioms aplinkybėms esant, vis tik davė universitetui galimybės pabaigti semestrą, egzaminus ir įskaitas, išmokėjo profesūrai ir kitiems universiteto tarnautojams algas, nežiūrint, kad jie jau buvo gavę kelių mėnesių avansus iš lenkų vyriausybės, ir sustabdė lenkiško universiteto veikimą. Jo vieton 1940 m. sausio mėn. buvo perkelta iš Kauno Vytauto Didžiojo universiteto du fakultetai, būtent: Humanitarinių mokslų ir Teisių, paliekant rudeniui Gamtos-matematikos fakulteto perkėlimą ir tolimesnį Vilniaus universiteto išplėtimą. Buvusio lenkų Stepono Batoro universiteto studentams buvo suteikta teisė toliau tęsti studijas tiek šiuose perkeltuose iš Kauno, tiek ir Kaune likusiuose (Medicinos, Gamtos-matematikos ir Technikos) fakultetuose. Profesūra turėjo atsižvelgti į tų studentų lietuvių kalbos nemokėjimą, kurią šie vėliau privalėjo išmokti.

Lietuvos vyriausybės padarytą žygį uždarant[32] buvusį Stepono Batoro universitetą daugelis lenkų profesorių, suprasdami susidariusią padėtį, priėmė garbingai, ir jų pažangioji dalis, susitaikiusi su Vilniaus perleidimo Lietuvai faktu, išvažiavo užsienin. Tačiau daugumas profesorių, daugiausiai vyriausybininkai ir tautininkai, kiti dargi kilę iš Lietuvos, pasiliko vietoje, laukdami tolimesnių karo eigoje galimų politinių pasikeitimų ir Vilniaus grįžimo Lenkijai. Tais sumetimais pasilikusieji lenkų profesoriai nutarė nepriimti siūlymų dirbti lietuviškame universitete, jei šitokie pasiūlymai bus jiems daromi. Jaunesnysis mokslo personalas priėmė visuotiną protestą dėl

Stepono Batoro universiteto uždarymo, pranešdamas apie tai užsienio universitetams ir kartu nutardamas boikotuoti lietuviškojo universiteto darbus. Akademinis lenkų jaunimas, į kurio tarpą įsiliejo daug lenkų kariškių, pasislėpusių čia nuo bolševikų išvežimų Rusijon, prisidėjo prie priešlietuviško streiko vidurinėse lenkų mokyklose ir jam vadovavo, pasižymėjo kaip chuliganiškų išsišokimų prieš lietuvišką policiją vadai ir inspiratoriai, taip pat nutarė susilaikyti nuo įstojimo į lietuvišką universitetą Vilniuje. Dalis lenkiško jaunimo įstojo į Medicinos ir Gamtos-matematikos fakultetus Kaune, tuo pačiu pabrėždami Vilniaus universiteto boikoto politinį charakterį kaip protestą prieš Lietuvą, Vilnių užėmusią. Susidarius tokiai padėčiai, iš buv. lenkiško Stepono Batoro universiteto į Vilniaus lietuviškąjį universitetą persikėlė tik lietuviai, bent kiek žydų, gudų ir pora nepriklausomų lenkų, kurie nesisolidarizavo su politinių grupių akademinei bendruomenei primesta laikysena.

Lietuviškasis universitetas Vilniuje prieš sovietų kariuomenei užimant Lietuvą

1940 m. sausio mėn. 15 d. (rektoriaus rinkimais) pradėtas ir tų pačių metų birželio mėn. 15 d. baigtas lietuviškojo Vilniaus universiteto semestras su dviem fakultetais buvo labai sunkai išgyventas. Daugumas lektorių turėdavo atvažinėti iš Kauno, nes dėl butų stokos ne visi galėjo apsigyventi Vilniuje. Studentų dalis turėjo tarnybas Kaune ir tuo pačiu negalėjo nutraukti santykių su Kaunu. Ypatingai sunkino darbą ir gyvenimo sąlygas bolševikų sunaikintame, badaujančiame ir didelių šalčių varginamame Vilniuje buvusių varšuviškės vyriausybės tarnautojų kiršinimai prieš lietuvius. Teko dirbti buvusiųjų Stepono Batoro universiteto darbuotojų ir studentų vis įtarinė-

jamiems ir provokuojamiems skleidžiamų keisčiausių gandų atmosferoje, o iš kitos pusės, per dvidešimt metų lenkų persekiojamiems Vilniaus lietuviams tebesant ypatingai jautriems dėl lenkiškų provokacijų, gaunant neramiai dairytis į sovietus, kurie jau išreikalavo keletą kariškių bazių Lietuvoje (taip pat Latvijoje ir Estijoje), aiškiai organizavo ir rėmė slaptų komunistinių organizacijų destruktyvinį darbą, provokuodavo Lietuvos visuomenę ir vis daugiau siekė galutinės krašto okupacijos. Nežiūrint tokių sunkių aplinkybių, darbas universitete nenutrūko nė vienai minutei. Buvo dirbama šaltose, beveik visai nekūrenamose auditorijose ir seminaruose, nes visas kuras buvo atiduodamas laboratorijoms apšildyti, kurias norėta būtinai išlaikyti normaliame stovyje, turint galvoje, kad rudenį turėjo būti perkeltas iš Kauno Gamtos-matematikos fakultetas. Iš Kauno buvo perkelti Humanitarinių ir Teisių mokslų fakultetų leidiniai ir seminarų bibliotekos. Tuo būdu Vilniaus universiteto biblioteka buvo papildyta, perorganizuota ir pritaikyta perkeltų iš Kauno fakultetų ir lietuviško mokslo reikalams. Buvo priimta į darbą dalis buv. Stepono Batoro universiteto lenkų tarnautojų ir kai kurie to universiteto profesoriai buvo pakviesti dėstyti rudens semestre, k. a.: Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas klasikas prof. Oko[33], žymus lenkų lingvistas prof. Otrembski[34] ir kiti. Pakviestieji mokslininkai sutiko dirbti bendrai su lietuviais mokslininkais, nežiūrint lenkų profesūros boikoto Lietuvos aukštojo mokslo įstaigai. Lenkų kalba ir lenkų literatūra buvo dėstoma toliaus, kaip anksčiau bėgyje dvidešimties metų buvo dėstoma Kaune; dėstė žymus Lietuvos rašytojas Vincas Krėvė-Mickevičius[35] ir lenkė lektorė Šveikovska[36]. Gudų kalbos lektūra buvo pavesta gudų lingvistui, Stepono Batoro universiteto lektoriui dr. Jonui Stankevičiui[37], numatant ateityje įsteigti gudų kalbos ir literatūros katedrą. Hebrajų kalbą toliau dėstė Kauno mokslininkas doc. Šapira[38] ir, be to, dar buvo numatyta nuo rudens semestro dėstyti žydų jidiš kalbą ir literatūrą. Šiam dalykui dėstyti lektorius Priluckis[39] buvo surastas ir buvo daromi žygiai jį priimti.

Daug darbo ir nemalonumų turėjo universiteto vyriausybė ir profesūra, sulaikydama lietuvišką akademinį jaunimą nuo jaunuoliško reagavimo prieš provokacinį laikymąsi artimų Varšuvos vyriausybei grupių ir veikėjų, kurie vadovaujant Vilniaus arkivyskupui Jalbrzykovskiui[40], trukdė lietuvių kalbos įvedimą į Vilniaus šventoves.

Tokia arkivyskupo laikysena neišvengiamai privedė prie susidūrimo su lietuviais, kuris pasireiškė sauvališku giedojimu bažnyčiose lietuviškų bažnytinių giesmių ir Tautos himno (šis paprotys, Lietuvoje anksčiau nežinomas, buvo lenkų Vilniuje įvestas) ir prie viešų demonstracijų prieš arkivyskupą. Taip pat buvo viešai keliami reikalavimai, kad šalia lenkiškų dainų teatruose ir kavinėse būtų lietuviškos dainos. Šitose demonstracijose ypač karštai dalyvavo akademinis lietuvių jaunimas. Keli profesoriai kartu su pora lietuvių literatų savo atsiliepimuose Vilniaus spaudoje sudraudė juos, kas, žinoma, labai nepatiko įsikarščiavusiam jaunimui. Universiteto rektorius įspėdavo jaunimą nesikišti į tuos reikalus, kuriuos turi spręsti valdžios organai. Tas raminančiai paveikė jaunimą, kurio dėmesį pavyko nukreipti į labiau aktualius dalykus kaip įskaitos, egzaminai ir produktyvus darbas, būtent: vasaros metu akademinio jaunimo su sodiečiais bendradarbiavimo organizavimas, iš kurių studentų daugumas buvo kilę, o ir tai mažumai, kuri buvo kilusi iš miesto, tas darbas sudarė taip pat sveiką ir naudingą programą.

Vilniaus universiteto senato iniciatyva buvo įsteigta Vilniaus universiteto bičiulių draugija, be to, buvo ruošiamos viešos paskaitos vilniečiams lietuvių ir lenkų kalbomis. Senatui pavedus, rektorius paruošė rudens pabaigoje išleistą istorinį rašinį „Senasis Vilniaus universitetas“ kartu su jo profesorių ir mokinių darbų apžvalga, nušviesdamas universiteto vaidmenį Lietuvos kultūros istorijoje. Semestriniai darbai pasibaigė birželio mėn. 15 d. ir kaip tik tą dieną sovietų kariuomenė užėmė Vilnių, o paskiau visą Lietuvą. Tą pačią dieną buvo užimtos Latvija ir Estija.

1940–1941 m. bolševikinis marksizmas Lietuvoje savo naujoje lietuviškojo paleckizmo formoje

Universiteto vasaros atostogų metu, nuo birželio mėn. 15 d. iki rugsėjo mėn. 15 d., Lietuvos politiniame ir valstybiniame gyvenime įvyko tokių pasikeitimų, kurie, kaip tiktai, ypatingai turėjo atsiliepti universiteto darbui.

Pirmiausiai sovietai, spaudžiant sovietų pasiuntiniui Pozdniakovui[41] ir atsiųstam iš Maskvos Dekanozovui[42] (TSRS užsienio reikalų vicekomisarui), kurie rėmėsi įvesta Lietuvon Raudonąja armija, Lietuvos Respubliką paskelbė Lietuvos Liaudies Respublika ir priešaky pastatė savo agentą, rėksnį ir bulvarinį žurnalistą Paleckį[43] (iš Rygos) ir mišrų kairiųjų ir komunistų, komunistų partijos vadovaujamą ministerių kabinetą. Buvęs Lietuvos Respublikos prezidentas Antanas Smetona, sovietams okupuojant Lietuvą, iš pradžių pasitraukė Vokietijon, o paskiau į Jungtines Amerikos Valstybes. Sudariusi Lietuvoje sau klusnią vyriausybę, LTSR komunistų partija[44] surengė rinkimus į vadinamąjį Liaudies seimą. Prieš rinkimus įvairių Lietuvos partijų lyderiai buvo suimti, patriotinės organizacijos paleistos, Respublikos konstitucija pakeista ir rinkimams išstatytas vienas kandidatų sąrašas, kurio daugumą sudarė visiškai nežinomi Lietuvos visuomenei komunistai ir keliolika simpatizuojančių komunistams literatų, profesorių, artistų. Visoms kitoms partijoms nebuvo leista sudaryti ir išstatyti savo kandidatų sąrašų ir buvo paskelbta, kad tie, kurie nebalsuos pagal tą vienintelį sąrašą, bus laikomi „liaudies priešais". Rinkiminis aparatas buvo monopolizuotas kompartijos, kuri neskaitlingą atiduotą už tą sąrašą balsų kiekį (apie 15%) papildė iki 99%, 100% ir net daugiau 100%. Tokių rinkimų ir politinės situacijos akivaizdoje rinkėjų daugumas pasirinko pasyvaus pasipriešinimo laikyseną, atiduodami tuščias balsavimo korteles, arba vieton tų kortelių įdėdami iškirptą iš laikraščių visuomenėje populiarią Melchijoro Putelės karikatūrą.

Tokiu būdu išrinktas Liaudies seimas susirinko atidarymui Kaune, Valstybės teatro rūmuose. Liaudies seimo atstovai buvo išskirstyti tarp komjaunuolių, teatro galerijose buvo išstatyti kulkosvaidžiai[45]. Prie tokių sąlygų Seimo atstovai buvo priversti priimti partijos suredaguotą nutarimą ir Sovietų Sąjungai adresuotą prašymą priimti jon Lietuvą.

Po iškilmingo įjungimo į TSRS per vieną dieną keturių tarybinių naujų respublikų, trijų Pabaltijo respublikų ir Moldavų Respublikos, Lietuvos Liaudies Respublikos ministeriai buvo pakeisti Lietuvos Tarybinės Socialistinės Respublikos liaudies komisarais ir palaipsniui pradėtas Lietuvos visuomeninės ir politinės santvarkos tarybinimas. Vieton miestų ir valsčių savivaldybių buvo įvestos darbininkų tarybos. Pagal paskubomis sudarytas normas buvo atimta iš savininkų namai ir žemė per 30 ha ploto, dažnai ir visa žemė. Prieš dvidešimt metų įvykdytoji žemės reforma, pateisinusi savo gyvenimą nepaprastai teigiamais padariniais žemdirbių ir visos visuomenės atžvilgiu – vienu plunksnos brūkštelėjimu buvo panaikinta. Atimti namai buvo nacionalizuoti, o žemė išdalinta bežemiams ir mažažemiams, ne kartą tokiems miestelio amatininkams, kurie nieko bendro neturėjo su žemdirbyste. Dvarų centrai buvo palikti būsimiems kolektyviniams žemės ūkiams (bendrūkiams, kolchozams), įkurdinant kai kuriuose tokiuose centruose atvežtuosius neužilgo iš TSRS maskolius. Taip pat buvo nacionalizuotos krautuvės, fabrikai ir dirbtuvės. Buvo sukonfiskuota medžiaginės vertybės, depozitai, viešiems reikalams skirti fondai, taip pat ir privačių asmenų taupmenos taupomosiose kasose, nežiūrint į tai, kad dažnai tai buvo darbštaus darbininko, smulkaus amatininko ir tarnaitės viso gyvenimo taupmenos. Litas buvo nuvertintas ir jo vieton įvestas rusų rublis. Per visą metų eilę paruošta ir sutvarkyta policija pakeista tarybine milicija, Lietuvos tautinės spalvos pakeistos tarybine raudona spalva, valstybės Tautos himnas Internacionalu[46], Prezidento Smetonos portretas Stalino[47] portretu, Laisvės alėja arba Gedimino gatvė Lenino[48] ar Stalino prospektais. Dominikonų ar Švento Kryžiaus gatvės – Markso[49]

ar Engelso[50] gatvėmis. Visa kas Nepriklausomosios Lietuvos per 20 metų buvo sukurta, jos didelė ekonominė ir kultūrinė pažanga, buvo išbraukta be jokio varžymosi. Buvo nutraukti visi Lietuvos santykiai su Vakarais ir visa tauta atgręžta į Rytus, kurių ji ligi šiolei kratėsi. Lietuvos kariuomenė, kaip karinis vienetas, panaikintas, pulkams atimti patronuojančių juos didvyriškų Lietuvos kunigaikščių pavadinimai ir į jų vietas pulkams buvo duoti eiliniai sovietinių pulkų numeriai. Atimta pulkų vėliavos, daug karininkų patriotų paleista, nemažai suimta, lietuviški pulkai paskirstyti tarp maskoliškų-sovietinių pulkų. Į lietuviškus pulkus paskirta iš Raudonosios armijos partiniai komisarai ir instruktoriai, kurie patriotiškai nusiteikusių kareivių atžvilgiu taikydavo sunkias drausmės pabaudas. Mokykloms, taip pat kaip ir pulkams, atimti tautiniai pavadinimai. Vidurinėse mokyklose sumaišytos mergaitės su berniukais, kas iki šiol lietuviškose mokyklose buvo vengiama. Vieton panaikintos lotynų kalbos buvo įvestas privalomas mokymasis rusų kalbos, kurią Lietuvoje visi privalėjo išmokti. Sovietų gi atsiųstiems kariškiams ir instruktoriams, vadinamiesiems „specams", buvo patariama mokytis lietuvių kalbos, tačiau į šį patarimą niekas rimtai nežiūrėjo. Patriotinės, ypatingai populiarios mūsų dainiaus Maironio[51] dainos buvo uždraustos, jų vieton liepta mokytis sovietiškų arba raudonarmietiškų dainų vertime ar originale. Lietuvos istorija buvo nustumiama į šalį, jos vietą turėjo užimti TSRS istorija. Priešsovietinių laikų, carų Rusijos istorija, turėjo būti dėstoma taip, kaip buvo dėstoma caro laikais. Mokyklų programos buvo patikrintos; po to dalis Lietuvos klasikų buvo pašalinta. Iš viešų ir mokyklinių bibliotekų pašalinta daugumas knygų, o ypač religinio ar patriotinio turinio. Keletas leidinių buvo visiškai sunaikinta, sudeginta, panašiai kaip carų laikais darė maskolių policija su lietuviškais leidiniais, arba perdirbta popieriaus fabrikuose į popieriaus masę (lietuvio filosofo Stasio Šalkauskio[52] veikalai, Mykolo Biržiškos „Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje" ir kitos). Atėjūnai iš Maskvos dažnai skųsdavosi ir net piktinosi jiems nepažįstamomis lotyniškomis lietuviškų leidinių raidėmis, jų nepaskaitomais gat-

vių, įstaigų, įmonių pavadinimais ir pan. Iš maskolių dažnai buvo girdėti patarimų ir net įspėjimų, kad neužilgo lotyniškos raidės lietuviškuose spausdiniuose būsiančios pakeistos rusiškomis „visasąjunginėmis". Keturiasdešimtmetinė lietuvių kova dėl išsaugojimo savo spaudiniuose lotyniškų raidžių prieš caro vyriausybės primetamą maskolišką „graždanką" maskvinių tebuvo traktuojama kaip nekultūringas „nacionaldemokratinis" prietaras, kuris buvo užsilikęs tiktai dėl klerikalinių buržuazinių grupių reakcinės įtakos tamsioms lietuvių žemdirbių masėms. Vyriausybės komisariatų ir kai kada net kitų įstaigų potvarkiai, teatrų, parodų ir kt. kvietimai paprastai jau buvo spausdinami dviem kalbom – rusų ir lietuvių. Posėdžiai, kuriuose dalyvavo atsiųsti iš Maskvos TSRS tarybiniai darbuotojai ir instruktoriai, buvo pravedami rusų kalba. Ne tik žinomi Lietuvos patriotai, bet ir iš viso lietuviai, kiek jie dar nebuvo įsikabinę į tarybines komisariškas ar partines valdžias, buvo traktuojami „smetonininkais", kuo žinoma, tebuvo populiarinamas pats A. Smetona, apie kurį jaunimas jau ėmė dainuoti: „raudona, žalia, geltona, tai Lietuvos vėliava, sugrįš Antanas Smetona, ir Lietuva vėl bus laisva". Vis daugiau lietuvių patekdavo į NKVD (Narodnyj Komisarjat Vnutrennich Diel)[53] požemius, iš kur retai kas sugrįždavo. Taip pat „smetonininkais" buvo laikomi visi tie, kurie pasiremdami sovietų konstitucija ir sovietiniais potvarkiais Lietuvoje, reikalavo vykdyti garantuotas lietuvių kalbos teises. Neretai lietuviams buvo priešpastatomi vietiniai maskoliai, kurie čia dar caro valdžios buvo kolonizuoti atimtuose iš vietos žmonių ūkiuose ir kurių tarpe dažni buvo girtuokliai, galvažudžiai, arkliavagiai. Nors jie nieko bendro neturėjo nei su komunizmu nei su partija, tačiau į pasikeitusią politinę padėtį žiūrėjo kaip į „teisėtą grįžimą Rusijai priklausančių kraštų"ir spaudė iš to visą galimą jiems naudą. Naujai atgabenti maskoliai rėmė juos kaip bendradarbius, kuriais galėjo remtis prieš nepasiduodančius sovietizacijai lietuvius.

Tačiau didesnę reikšmę sovietams turėjo ne vietiniai „burliokai" ir „starovierai", bet žydai savo skaitlingumu ir didesniu artumumu partijai. Miesčioniškai amatininkiškas žydų darbininkų „Bundas" (są-

junga)[54], kuris prieš 1917 metų revoliuciją, o net ir po revoliucijos bolševikų atžvilgiu buvo priešingai nusistatęs ir buvo artimas rusų menševikams-socialdemokratams, po revoliucijos liko apleistas savo masių, kurios perėjo į tarybines ir partines įstaigas ir užėmė jose įtakingą padėtį, patraukdamos su savimi ir kitus savo tautiečius. Daugelis dabar atsiųstų Lietuvon tarybinių partiečių, enkavadiečių[55] ir instruktorių buvo surusintomis pavardėmis žydai. Dvidešimties metų pogrindžiuose veikusi Lietuvos komunistų partija dėl savo svetimos lietuvių tautai ideologijos pritraukė mažai lietuvių ir savo slegiančią daugumą susidarė iš žydų[56], kurie paprastai, nors ir ne visados, mokėjo lietuvių kalbą, o dabar dirbdami tarybinėse įstaigose partijai ir Maskvai labiausiai buvo atsidavę. Drauge betgi tie partijos patikimieji tarnautojai savo nepartinėms ir visuomenine savo kilme net labai įtartinoms (pirkliams, fabrikantams, bankininkams ir bendrai „eksploatatoriams") giminėms ir pažįstamiems padėdavo gauti tarybiniame aparate tarnybas ir iš viso iš pasikeitusių visuomeninių ir politinių sąlygų sumedžioti sau naudos. Žydai Lietuvos patriotai, žydai sionistai[57] ar šiaip laisvi idealistai žiūrėjo su baime į beatodairišką savo tautiečių spraudimąsi prie tarybinės valdžios, kaip nakties drugelių prie ugnies, ir sekė kylantį lietuvių visuomenėje pasipiktinimą, kitiems virstantį antisemitizmu[58]. Lietuvių visuomenė, matydama vis didėjantį lietuvių stūmimą iš tarybinio aparato ir jų pakeitimą žydais, gyvai atjautė ir lietuviškumo niekinimą – nepriklausomybės prisiminimų, tautos emblemų ir t. p. naikinimą, pažeidimą tikybinių jausmų ne tiktai persekiojant tikybines knygas, bet ir naikinant pakelėse kryžius-smutkelius, antkapius ir lietuvių veikėjų kankinimus NKVD kalėjimuose, stiprėjantį Lietuvos rusinimą, primenantį caro laikus, tik su tuo skirtumu, kad dabar nebebuvo jokios galimybės tam pasipriešinti. Rimti ir apdairūs žydai ne kartą įspėdavo savo tautiečius dėl per didelio užsiavansavimo sovietų pusėn. Tikrai, kai 1941–44 m. vokiečiai žudė Lietuvoje žydus, toje akcijoje retų jų bendradarbių lietuvių tarpe dažniausiai matėme visokius degeneratus, bet kai kada ir tuos, kurie patys ar kurių artimieji tarybi-

niais laikais nukentėjo nuo žydų enkavadiečių ir kitų. Šiaip lietuvių visuomenė, kaip žinome, su dideliu pavojumi sau slėpė ir tuo būdu išgelbėjo daug žydų. Vilniuje ir Vilniaus krašte, naujai sujungtame su Lietuvos Respublika, lenkų komunistų buvo visai nedaug, bet lenkų visuomenės vadovaujančios grupės nutarė panaudoti pasitaikiusį momentą lietuviškumui susilpninti ir sustiprinti lenkų pozicijoms. Tuo tikslu lenkai dėjo visas pastangas, kad kiek galima daugiau užimti vietų tarybinėse įstaigose, remiantis profesinėmis sąjungomis ir pan., ir tuo pat kovoti prieš „smetonininkus" (lietuvius), prieš „nesuprantamą" lietuvių kalbą, prieš reikalą ją išmokti ir t. t.

Neturint jau tikrai su kuo kovoti „revoliucija" (rusų okupacija), kuri jau sulaužė „reakciją" (Lietuvos nepriklausomybę), puolė 30 ha žemės ūkius, kaip buržuazinius ramsčius, uždėdama jiems nepakeliamai sunkius mokesčius ir nepaprastas pyliavas natūroje, darydama kliūtis jų vaikų mokslui ir t.t. Įsivyraujanti santvarka iššaukė visuotiną nepasitenkinimą, nesusipratimus, ginčus, sekimą vienas kito, viešus įskundimus ir slaptus išdavinėjimus. Lietuvių liaudis ir mokyklinis jaunimas savaip reaguodavo antisovietiškais anekdotais ir ironiškomis dainelėmis. Silpnutė, beveik nesucementuota, nepritrusi, nei teoriškai nei praktiškai nepriaugusi persilaužimo momento uždaviniams Lietuvos komunistų partija, kuri ir pati įsiliejo į Visasąjunginę komunistų partiją, bejėgiškai dabar žiūrėjo į visuotiną pakrikimą ir aiškią komunistinio socializmo karikatūrą. Ji duodavo potvarkius, dažnai visiškai dabartinės padėties neatitinkančius, net ir priešingus, tuo pačiu padidindama jau ir taip viešpataujantį chaosą. Partiniai žydai skersavo į lietuvius partiečius, kuriuos ne be pagrindo įtardavo tautinėmis aspiracijomis, o šie vengė viešai sakytis saugodamies tų priekaištų, tik jausdami ir matydami priešingą tarybinei santvarkai savo tautiečių nusistatymą, žinodami juos laukiant naujų politinių atmainų, stengėsi veikti raminančiai, neviešai ir apdairiai besikalbėdami, ne kartą remiami kelių rimtesnių maskvinių instruktorių. Šie tikrai kai kada užbėga už akių tolimesniam santykių paaštrėjimui, pažymėdami lietuvių kalbos pirmumo teisę Lietuvoje, reikalaudami

iš maskolių pramokti lietuviškai, sutikti šiuo tarpu palikti lietuvius visuomenei labiau matomose vietose, pav., liaudies komisarų, priešingai lenkų ir žydų reikalavimams. Patys liaudies komisarai negalėjo sudaryti jokios įtakos ir neturėjo reikšmės įvykių eigai ne tik kaip Maskvos instruktorių prižiūrimi pastumdėliai, bet taip pat ir kaip lietuviai, kuriuos nuolatos puolė iš įvairių pusių kitų tautybių atstovai, paduodami ant jų daug skundų ir reikšdami daug pretenzijų, kurių pagrinde dažniausiai buvo ne tos ar kitos tautybės, tik paties skundiko arba jam artimo žmogaus reikalas.

Pirmieji Vilniaus universiteto puolimai tarybiniais laikais

Bolševikams okupavus Lietuvą, Švietimo ministerijos vadovavimą paėmė Antanas Venclova[59], vėliau tapęs švietimo komisaru. Jį pavadavo Juozas Žiugžda[60]. Abudu buvo gimnazijos mokytojai, išėję Vytauto Didžiojo universitetą. Tuo pat abudu turėjo plačias pažintis mokytojų, profesorių ir literatų tarpe. Abudu ne komunistai (ypač Žiugžda), tačiau viešai vartodavo bolševikinę frazeologiją.

1940 m. sausio mėn. 15 d. universiteto taryba (profesorių susirinkimas) išrinko Vilniaus universiteto rektoriumi lietuvių literatūros istorijos prof. Mykolą Biržišką, kuris, kaip jau buvo pasakyta, yra buvęs Vilniui vaduoti sąjungos pirmininku. Kelioms dienoms praėjus nuo bolševikų okupacijos, susiorientavęs padėtyje ir besirutuliojančių įvykių linkmėje, jis kreipėsi į asmeniškai pažįstamą buv. savo klausytoją (kaip ir Žiugžda) ministerį Venclovą, tuo metu dar besirandantį Kaune (po kelių savaičių Švietimo ministerija, jau kaip Švietimo liaudies komisariatas, buvo perkeltas į Vilnių), prašydamas paleisti jį iš rektoriaus pareigų. Atsakydamas į jo prašymą, ministeris

Venclova prašė jį pasilikti tose pareigose ir dar perimti Lituanistikos instituto vadovavimą, nes Liaudies vyriausybė pasitiki juo kaip socialdemokratu, buvusiuoju Lietuvos draugijos TSRS tautų kultūrai pažinti ir lietuvių ir žydų kultūrinio bendravimo draugijos pirmininku; ministeris turėjo pagrindo laukti artimoje ateityje galimo lietuviškų-žydiškų santykių paaštrėjimo.

Liepos mėn. atostogas rektorius praleido kaime, iš kur, sąryšy su Liaudies seimo priimtu nutarimu prijungti Lietuvą prie Tarybų Sąjungos, mušė protesto telegramą Paleckiui dėl konstitucijos sulaužymo. Rugpjūčio mėn., sugrįžęs iš atostogų, rektorius pasisakė savo draugams profesoriams norįs atsistatydinti iš rektoriaus pareigų, nes ateityje teksią susidurti su tokiomis sunkenybėmis, kurių negalima būsią įveikti nepriklausant valdančiai partijai. Kaip pirmiau Venclova, taip dabar rektoriaus draugai, sulaikė jį nuo padavimo atsistatydinimo prašymo. „Kam reikia su tuo skubėti? Patys išmes!" – tikino draugas istorikas.

Tuo laiku, kai rektoriaus nebuvo, o jį pavadavo prorektorius, jau pasijuto būsimų universiteto gyvenime nesusipratimų ir kivirčų prieskonis. Įvykių raidoje staiga sukairėjusi rusų, lenkų ir žydų, iš dalies ir lietuvių spauda rėkiančiai statė reikalavimus perreformuoti „prieš-revoliucinį, vienašališkai nuteiktą" universitetą į universitetą, labiau pritaikytą naujoms politinio gyvenimo sąlygoms, respektuojant teises ir reikalus visų tautybių, prileisti prie universiteto darbo jaunas ir atitinkamai gyvenamajam momentui nusistačiusias pajėgas, priimti universitetan „visus mokslo trokštančius" ir t. t. Universiteto rūmuose vis dažniau pradėjo lankytis buv. Stepono Batoro universiteto sargai, kurjeriai ir kiti tarnautojai, kurie reikalavo perleisti lenkams lietuvių einamas pareigas. Mat tiktai dalis pavasarį jų buvo priimta į universitetą tarnautojais, nes tuo metu universitete veikė tiktai du fakultetai, be to, teko atsižvelgti į lietuviškos studentijos, nemokančios lenkų kalbos, reikalus ir į lenkų kurjerių atsisakymą lankyti jiems surengtus kelių savaičių lietuvių kalbos pasitobulinimo kursus. Kai kurie buvusio Stepono Batoro universiteto profesoriai, ypač Medicinos

ir Gamtos fakultetų, betarpiai arba tarpininkaujant lenkų ir žydų studentams, reikalavo tų fakultetų atidarymo, neprileidžiant Kauno profesorių dėstytojais. Lenkų ir žydų studentai tikino, jog partija duosianti sutikimą dėstyti universitete lenkų ar rusų, bet ne lietuvių kalba. Panašius pasiūlymus darė taip pat Vilniaus lenkų ir žydų partiečiai, tuo tarpu kai vietiniai lietuviai – partijos nariai tylėdami tam nusileisdavo arba vengdavo duoti aiškų atsakymą. Universiteto koridoriais vaikštinėjo komjaunuoliai, reikalaudami iš kurjerių atidaryti studentų atstovybės patalpas, be to, tvirtindami, kad dabar jie esą universiteto šeimininkai ir pertvarkysią universiteto gyvenimą tarybiškai, pašalinsią rektorių, netinkamus profesorius, peržiūrėsią studentų imatrikuliacijos knygą, pašalinsią iš universiteto tarybinius priešus arba lojalumo atžvilgiu įtartinus studentus ir plačiai atidarysią aukštosios mokyklos duris visiems mokslo trokštantiems, nebodami kažkokių lotyniškųjų kalbų nei mokyklų atestatų. Kai partija pavedė komjaunuoliams surasti tinkamą patalpą komjaunuolių klubui, Vilniaus komjaunuoliai labiausiai tinkama patalpa pripažino namus, kuriuose gyveno rektorius ir keli profesoriai. Tačiau komjaunuolių pageidavimą partija atmetė po to, kai rektorius atsilankė partijoje, kuri jam pareiškė, kad sovietų prokuratūra esanti įpareigota saugoti profesorių butų teises.

Kimmelis ir Lukaševičius

Kai tik rektorius grįžo iš atostogų, tą pačią dieną atsilankė studentas Kimmelis rektorate ir, uždėjęs koją ant kojos aukščiau rektoriaus stalo (tuo metu Vilniaus partiečių tarpe, ypatingai jaunuomenėje arba „komsomole“, buvo įsivyravę ilgi auliniai batai, kuriuos partija išdalijo iš išplėštų Lietuvos kariuomenės sandėlių), „komsomolo“ vardu pradėjo dėstyti „mūsų“ reikalavimus.

Rektorius pirmiausia nustatė, jog septyniolikametis Kimmelis yra jo (rektoriaus) vaikystės laikų kaimyno anūkas, pabrėžė, jog Kimmelio senelis buvęs labai padorus ir mandagus žydas pirklys, ir pareikalavo, kad jaunuolis susitvarkytų arba išeitų. Visa tai rektorius išdėstė Kimmeliui kaip nepiktas senelis neklusniam ir padykusiam anūkui, kartu nurodydamas šiojo padarytas lietuvių kalboje klaidas. Kada Kimmelis susiprato per toli nuėjęs, pašokęs susitvarkė, atsiprašė rektoriaus ir nuleido toną.

Rektorius jam išaiškino, kad universitete bent kokie pasikeitimai gali įvykti tik atitinkamiems sprendžiamiems organams pakeitus universiteto statutą ir atitinkamų ministerijų-komisariatų potvarkių galia. Jis atmetė nepašauktųjų veikėjų kišimąsi, o komjaunuoliams patarė kantriai palaukti valdžios nutarimų ir atitinkamų universiteto senato patvarkymų. Galop jis nurodė, kad rektorato durys yra visados atdaros išauklėtam – padoriam akademiniam jaunimui ir draugiškam universiteto reikalų bei nesusipratimų aptarimui.

Buvusiųjų Stepono Batoro universiteto kurjerių puolimus nelengva buvo atremti, nes juos palaikė dirbantieji universitete, šalia lietuvių kurjerių, lenkų sargai, kurie vadovaujami buv. Petrapilio darbininko, o dabar lenkų nacionalisto Lukaševičiaus ir priimto iš Stepono Batoro universiteto techniko (ruso), kuris lenkų laikais statėsi lenku, skundė partijai, profesinei sąjungai ir net NKVD universiteto „smetonininkus“, pirmiausiai, žinoma, rektorių. Su NKVD Lukaševičius buvo užmezgęs artimus santykius. Į universiteto sargų ir kurjerių profesinės sąjungos susirinkimus lenkų tarnautojai įvesdavo taip pat buvusius savo bendradarbius iš buv. Stepono Batoro universiteto, norėdami tuo būdu lietuvius nustumti į mažumą ir po to išstumti juos visai iš universiteto. Kai profesinės sąjungos centro atsiųstasis partietis lietuvis griežtai tam pasipriešino ir pareikalavo tuos asmenis, kurie tuo metu nedirbo universitete, apleisti susirinkimą, jam buvo atsakyta priekaištu, kad jis nors ir atstovauja profesinei sąjungai, tačiau esąs „smetonininkas“. Į tai šis tinkamai reagavo, nurodydamas, kad prezidento Smetonos laikais buvęs baustas 10 metų kalė-

jimo už dalyvavimą komunistų darbe ir kad ne jis, bet jie esą lenkų nacionalistai, užsimaskavę pilsudskininkai ir endekai[61], su kuriais profesinė sąjunga ir partija mokėsią susitvarkyti. Suvaldyti buvusieji Stepono Batoro universiteto tarnautojai vieni pasišalino iš salės, o likusieji laikėsi ramiai ir netrukdė susirinkimui baigti darbo.

Naujus tarnautojus į universitetą rektorius galėjo priimti tiktai atsiklausus darbininkų atstovybės nuomonės apie kandidatus. Kada pat pradžioje lietuviai tarnautojai dirbančiųjų ir nedirbančiųjų lenkų buvo nustumti į mažumą ir pirmoji universiteto darbininkų atstovybė buvo sudaryta iš lenkų, vadovaujamų techniko ruso, tai savaime aišku, tokia darbininkų atstovybė atmesdavo kiekvieną rektoriaus pristatyto lietuvio kandidatūrą. Po susirinkimo, pravesto partiečio lietuvio, buvo išrinkta mišri lenkiškai lietuviška atstovybė be ano ruso. Rektoriaus posėdžiai su tokia atstovybe praeidavo ramiai ir į darbą buvo priimami lygiai lietuviai ir lenkai. Buvo taip pat priimami ir buv. Stepono Batoro universiteto tarnautojai, tuo tarpu techniko ir Lukaševičiaus skundai partijai ir NKVD-ei dėl universiteto administracijos veiksmų tiek tesvėrė, jog rektoriui retkarčiais tekdavo atsakinėti į tų įstaigų telefoninius užklausimus dėl vieno ar kito kandidato priėmimo. Slapti Lukaševičiaus ir jo draugų susitikimai su NKVD agentu privačiuose butuose ir net universiteto patalpose teduodavo NKVD tik politinės medžiagos prieš kai kuriuos universiteto tarnautojus.

Tai patyręs, rektorius uždraudė Lukaševičiui ir kitiems be jo (rektoriaus) žinios naudotis universiteto patalpomis susirinkimams. Berods, šios patalpos panašiems susirinkimams naudoti neužilgo nebebuvo reikalingos, nes NKVD paskirtas specialus universiteto reikalams NKVD atstovas užmezgė betarpiškai santykius su Lukaševičium, techniku ir kitais tarnautojais, o ypač su kurjeriais.

Kai 1941 m. vokiečių okupacijos metu Lukaševičius pateko į gestapo[61] rankas, jis savo santykius su NKVD aiškino ne draugingumu sovietams, tik savo lenkišku nusistatymu prieš lietuvius, o ypatingai lenkų komunisto Jendrychowskio[62] ir kitų buv. Stepono Bato-

ro universiteto veikėjų kiršinimu prieš lietuvius. Jendrychowskis, kuris prieš Raudonosios armijos atėjimą mokėsi lietuvių kalbos, norėdamas dirbti lietuviškame universitete, dėl savo priešlietuviško nusistatymo universiteto darbuotojų į akis buvo juokais vadinamas „draugu Andriukaičiu".

Nesusipratimai su Lukaševičiaus sukiršinta kurjerių grupe pasitaikydavo ne kartą ir vėliau. Tokių nesusipratimų niekad nebuvo su lietuviais ir rimtais lenkais kurjeriais. Nesusipratimai padažnėjo, kai prie kurjerių ir sargų profesinės sąjungos buvo prijungti ir kiti universiteto tarnautojai kartu su profesoriais ir kai buvo sudaryta viena universiteto darbuotojų sąjunga, kurios susirinkimuose profesinių sąjungų centro atstovas, minėtasis buvęs universiteto asistentas Jendrychowskis, bandė kaltinti universiteto vadovybę slaptu nacionalizmu ir lenkų persekiojimu, jų neprileidimu prie pareigų, o jį palaikė Lukaševičius ir kai kurie kiti. Tie priekaištai, kaip nepamatuoti, buvo lengvai atremiami. Nežiūrint, kad sąjungoje lietuviai turėjo aiškią daugumą, į valdomuosius organus taip pat buvo renkami ir lenkai, atmetus Lukaševičiaus sąrašus, kurie surinkdavo nežymią balsų dalį (daugumas lenkų balsuodavo už „lietuvišką" sąrašą, tikriau už „lietuviškai-lenkišką" sąrašą).

Vilniaus spauda ir universitetas

Dar sunkiau buvo sutvarkyti rusiškai-lenkiškai-žydiškos spaudos agresiją lietuviško universiteto atžvilgiu. Toji spauda skelbdavo iš piršto išlaužtas žinias apie universitetą ir bendrai apie jo ateities perreformavimą, nepagrįstai šmeižė ir kaltino universitetą ir jo vadovybę, tuo būdu norėdama užbėgti įvykiams už akių ir sudaryti atitinkamą viešą nuomonę, su kuria turėtų skaitytis partija ir komisarų valdžia. Iš pradžių rektorius gavo čia veikti vien savo nusimanymu, rizikuo-

damas vėliau būti partijos pakaltintas neteisingu padėties nušvietimu ir tarybinės švietimo linijos nesilaikymu, o net ir kenkėju, kaip tai buvo atsitikę su žemės ūkio liaudies ministeriu Mickiu[63], kuris paskelbė spaudoje apie „liaudies vyriausybės" numatymą įvykdyti žemės reformą, paliekant savininkams iki 50 ha žemės, nežinodamas, kad partija jau gavo iš Maskvos įsakymą palikti ne daugiau 30 ha. Už tokią informaciją Mickis ne tiktai buvo pašalintas iš ministerio pareigų, bet ir apšauktas tarybinėje spaudoje provokatorium ir liaudies kenkėju. Ryšių su partija rektorius dar neturėjo, o iš Švietimo ministerijos-komisariato su dideliais sunkumais gaudavo dažnai viena kitai prieštaraujančias informacijas ir nurodymus apie būsimąjį aukštojo mokslo pertvarkymą ir bendrą tarybinę švietimo politiką (švietimo vadovybė, o net ir pati Lietuvos komunistų partija labai silpnai tebuvo Maskvos instruktuojamos). Ne kartą puolamas reporterių ir vietinių laikraščių redaktorių, kad duotų žinių apie universiteto darbus, rektorius atidėliodavo pasikalbėjimus vėlesniam laikui, kai galės tiksliai pateikti švietimo vadovybės nusistatymą ir sumanymus. Kai toks atidėliojimas per daug prailgo, o spaudos puolimai ne tik nemažėjo, bet dar labiau stiprėjo, rektorius dar kartą pasitikrino Kaune, kad nei partija, nei Venclova dar nėra tvirčiau nusistatę universiteto atžvilgiu, ir gavo iš jų leidimą pasikalbėti su spaudos atstovais, kitaip sakant, rizikingą jam *carte blanche*[64]. Grįžęs į Vilnių, rektorius pasikvietė pas save kitą dieną rusų, lenkų, žydų, lietuvių spaudos atstovus. Atvyko lenkas Jendrychowskis, du žydai ir lietuvis.

Savo pranešime ir atsakydamas į paklausimus, rektorius prikišo spaudai jos informacijų apie universitetą netikslumus ir netikrumus, ne kartą aiškiai rodančius piktą informatorių valią. Atsirėmęs ligšioliniu universiteto veikimu, jis pabraukė šiojo gerą norą leisti prie mokslo visas tautas, nežiūrint, kad universitetas yra ir liks lietuviškas. Jis priminė, kad universitete yra dėstoma ne tik lietuvių, bet taip pat lenkų, žydų, gudų kalbos ir literatūros, nekalbant apie rusų kalbos ir literatūros dalykus, dėstomus trijų profesorių. Pabrėžė, kad universitetas naudojasi ir naudosis savo teise kviesti bendradarbiais moksli-

ninkus, nemokančius lietuvių kalbos, tad dėstančius ne lietuvių kalba, – kad kai kurie Stepono Batoro universiteto profesoriai jau yra pakviesti, o ateityje gali būti pakviesti ir kiti, jei fakultetai pripažins juos sau būtinais ar šiaip reikalingais, – kad universitete nėra ir nebus tautinių suvaržymų, – kad universiteto vadovybė ir fakultetų tarybos iki šiol skaitėsi ir skaitysis su tuo, jog Vilniaus krašte lenkų laikais mokyklose nebuvo dėstoma lietuvių kalba (be lietuvių gimnazijos) ir kad universitetas negali reikalauti iš dabar stojančių lietuvių kalbos mokėjimo, stojamųjų egzaminų ir t. t., tad dėstytojai bei egzaminuojantieji su tuo skaitosi ir skaitysis ir nestatys negalimų įvykdyti reikalavimų. Koliokviumus ir egzaminus nemokantieji lietuvių kalbos galės atlikti lenkų, gudų ir rusų kalbomis (atsakinėti žydiškai tuo tarpu niekas nebuvo reikalavęs), tad būtinas rimtoms studijoms lietuvių kalbos mokėjimas bus vis labiau stiprinamas, juo labiau, jog universitetas suteiks čia visokeriopos paramos ir jau yra atidaręs specialius lietuvių kalbos kursus tos kalbos nemokantiems. Rektorius esąs tikras, jog esant profesūros ir akademinio jaunimo geriems norams, vieniems kitų neįtarinėjant ir nuoširdžiai vieniems su kitais bendraujant, tautiniai ar kitokie skirtumai netrukdys universitetui pasiekti tų uždavinių, kurie buvo jam iki šiol statomi ir kurių reikalauja einamoji valanda, priklausanti nuo dabartinių visuomeninių ir politinių pasikeitimų, ir jog mokslui pasiskyrusio universiteto darbas nenukryps nuo dabartinės švietimo vadovybės užsibrėžtos aukštojo mokslo srityje linijos, ką prižiūrės fakulteto tarybos ir senatas.

Atvykusieji užtikrino rektorių, kad gavo visas jiems reikalingas informacijas, kurios pilnai juos patenkinančios, kaip patenkinanti universiteto pasiimta darbo kryptis. Rektorius prašė duotus jiems duomenis laikyti ne komunikatu, bet medžiaga, kurią kiekvienas laikraštis gali naudoti pagal savo norą, tik tąja sąlyga, kad kiekvienas laikraštininkas prieš spausdindamas parodytų rektoriui savo rankraštį peržiūrėti ir gauti jo sutikimą spausdinti arba pataisyti netikslumus. Tuo būdu būsią išvengta spaudoje nereikalingų klaidų ir vėlesnių jų atitaisymų. Atvykusieji sutiko su rektoriaus pageidavimu. Ru-

sų laikraščio atstovas, kaip paskiau pasirodė – pats jojo redaktorius, net patikino, kad rektoriaus pastatyta sąlyga esanti savaime suprantama ir visai savo vietoje. Tačiau tiktai vienas laikraštininkas – lietuvis teparodė rektoriui parengtą spaudai rankraštį, kurį rektorius peržiūrėjęs aprobavo, tik pažymėdamas kai kuriuos netikslumus, o šiaip pripažindamas korespondentą nenukrypus nuo rektoriaus informacijų. Kiti, bet gi, laikraščiai paskelbė savo „pasikalbėjimus su rektorium" prieš spausdinant jam jų neparodę. Lenkų ir rusų spauda ne tik netiksliai pakartojo rektoriaus žodžius ir informacijas, bet net nesusilaikė nuo visiško jų iškreipimo. Lenkų laikraštis iškreipė rektoriaus mintį patikinimų apie liberališką universiteto traktavimą kai kurių profesorių akademinio jaunimo dalies **lietuvių kalbos nemokėjimo** ir pavertė tai rektoriaus pasižadėjimu įvesti lygiagrečius kursus lietuvių, lenkų, rusų kalbomis, ir pan. Rusų laikraštis rektoriui pakišo dar patikrinimą, jog Vilniaus universitetas auklėsiąs jaunimą „v duche bezzavetnoi predannosti partii Lenina-Stalina" (visiško atsidavimo Lenino-Stalino partijai dvasioje).

Susipažinęs su paskelbtais „pasikalbėjimais", rektorius kreipėsi telefonu į tų laikraščių redakcijas, reikalaudamas atitaisyti netikslias arba visiškai iškreiptas žinias. Lenkiško laikraščio redaktorius atsiprašė, paaiškindamas, kad beskubėdamas nedavė rašinio peržiūrėti, bet ir įspėdamas, jog teįdėsiąs tiktai tokį atitaisymą, kokį gausiąs tik per „Elta"[65] agentūrą. Rusiško laikraščio redaktorius pareiškė tesutinkąs įdėti tik tokio turinio pataisą: „rektorius patikina, kad paskelbti žodžiai apie Stalino partiją neatitinka jo pažiūrų ir tuo pat priešiškas partijai universiteto nusistatymas yra visiškai aiškus". Pasikalbėjimas nutrūko.

Tą pačią dieną rektorius buvo iškviestas telefonu į Kauną, kur sujaudinti Venclova ir Žiugžda klausė jo, ar iš tikrųjų jis bus žadėjęs atidaryti lygiagrečius kursus keliomis kalbomis, tad kelis universitetus vienuose rūmuose neturėdamas tam jokio pagrindo, nes nei partija, nei švietimo vadovybė ta kryptimi nesprendžiančios universiteto likimo. Rektorius pakartojo jiems savo pasikalbėjimo su laikrašti-

ninkais turinį, kurį jie abudu pripažino atitinkant partijos liniją, kaip ji jiems bent iki šiol buvo išryškėjusi, ir pareikalavo atitinkamo atitaisymo spaudoje, tarpininkaujant „Eltai“, kartu patardami rektoriui sudaryti kontaktą su Vilniaus komunistų organizacija, kuri padėsianti spręsti painesnius reikalus ir nesusipratimus. Savo atitaisymus rektorius padavė jau Žiugždos įspėtam „Eltos“ direktoriui, žinomam lietuvių literatūros marksistinės (ne bolševikinės) krypties kritikui Radžvilai Korsakui[66], kuris persiuntė juos į atitinkamų laikraščių redakcijas ir prižiūrėjo, kad jie būtų išspausdinti, tik iš anksto išbraukdamas rektoriaus žodžius, kuriais šis atsargiai ir miglotai bandė atžymėti rusiško laikraščio cinizmą, būtent: „Vienas laikraščių nuėjo tiek toli, kad į rektoriaus lūpas įstatė žodžius labai atsakomingo politinio turinio, kurių tačiau rektorius nebuvo ištaręs“.

Uuniversiteto rektoriaus pasikalbėjimas partijoje

Kelioms dienoms praėjus nuo rektoriaus sugrįžimo iš Kauno, jis buvo iššauktas Vilniaus komunistų partijos organizacijon. Partijoje po kelių valandų pasikalbėjimo su atsiųstu iš Maskvos Vilniaus organizacijos sekretorium draugu Baltruška[67], lietuviškos kilmės, bet kiaurai surusėjusiu ir jau apie 20 metų nieko bendro neturinčiu su Vilniaus kraštu, kartu su dviem jaunais žydais iš Kauno, kalbančiais lietuviškai, buvusiais Kauno universiteto studentais, drauge Zina ir jos vyru (atsižvelgiant į Baltruškos lietuvių kalbos nemokėjimą, pasikalbėjimas vis dėlto buvo atliekamas rusiškai), rektoriui buvo patvirtinta, kad jo veikimas ir informacijos, duotos spaudos atstovams, nėra priešingos partijos tautybinei ir švietimo politikai. Kas dėl rusiško dienraščio išsišokimo rektoriaus atžvilgiu ir jo žodžių sufalsifikavi-

mo, draugas Baltruška su šypsena pareiškė: „Kas gi čia ypatingo atsitiko? Jūsų draugai žino, kad Jūs taip pasakyti negalėjote, drauge rektoriau, nes Jus pažįsta kaip nekomunistą. Jūsų žodžių atitaisymas spaudoje, atsižvelgiant į universitetą, ir nekalbant apie Jus pačius, negali būti leistas. Jūs **taip** nesakėte, bet Jūs **taip** turėjote pasakyti! Greitai patys tuo įsitikinsite ir **taip** kalbėsite."*)

Baltruška taip pat patarė rektoriui nuolatos palaikyti su juo kontaktą, kuo, žinoma, rektorius nepasinaudojo, ypač kad trumpu laiku buvo paskirtas jam pavaduotojas prorektoriaus Juozo Bulavo[68] asmenyje, kuris vieton rektoriaus turėdavo nuolatinius santykius su partija ir pašalindavo trynimąsi ir nesusipratimus, pavojingus universitetui. Juozas Bulavas buvo baigęs universitetą prieš pat sovietų užėmimą Lietuvos ir tikriausiai nesvajojo apie profesoriaus mokslinį darbą, tačiau, atsižvelgiant į tai, kad seniau jis priklausė dar nelegaliai Lietuvos komunistų partijai, jam buvo lengviau užmegzti nuolatinius ir aiškius santykius su kompartija negu rektoriui, kuris niekados jai nepriklausė. Taigi Bulavui lengviau buvo sekti, kad universiteto darbuose nebūtų nukrypimų nuo partijos šiam nustatytos linijos. Bulavą surado ir rektoriui jį pasiūlė universiteto jaunesnysis mokslo personalas, kuris stengėsi suderinti universiteto reikalus ir tradicijas su einamosios valandos reikalavimais. Bulavo pasiūlymą prorektoriumi rektorius pristatė Venclovai kartu paduodamas prašymą atleisti jį – rektorių iš pareigų, paliekant tiktai Lituanistikos instituto direktoriumi, nes šias dvi pareigas eiti rektoriui buvo per sunku, ypačiai dar turint

*) Draugas Baltruška ne visai buvo teisus. Tikrai didelio dalyko iš rektoriaus tariamai pasakytų žodžių tuo tarpu nepadaryta, gal dėl to, jog jie buvo išspausdinti lietuvių beveik neskaitomame rusų laikraštyje. Profesūra buvo tinkamai rektoriaus painformuota apie įvykių eigą ir bendrai pažinojo rektorių iš jo ilgamečio mokslinio ir visuomeninio darbo. Taip pat ir didelė visuomenės dalis netikėjo rektoriaus „chameleoniškumu", tik draugai juokais jį vadindavo į akis „visiškai atsidavusiu Lenino–Stalino partijai". Tačiau 1941 m. vokiečiams užėmus Vilnių, patriotiniame lietuvių studentų komitete buvo priminti „rektoriaus žodžiai" ir tik išaiškinus visą reikalą keliems su tuo reikalu susipažinusiems studentams, buvo nutarta „palikti rektorių jo pareigose"...

galvoje, jog svetimas partijos ideologijai (socialdemokratas) neturės su ja jokio kontakto. Ministeris-komisaras sutvarkė šį reikalą, palikdamas rektorių toliau eiti rektoriaus pareigas, tik paskirdamas jam pagalbai pasiūlytą prorektorių Bulavą, o Lituanistikos instituto direktoriaus pareigoms buvo pakviestas prof. V. Krėvė-Mickevičius, kurio pastangomis institutas buvo paskelbtas Lietuvos mokslų akademija Vilniuje ir pakviesta jon keliolika profesorių akademikais.

Rektoriaus šaukimai į NKVD

Maždaug tuo pat metu, kai rektorius buvo šaukiamas į partiją, jis taip pat buvo du kartu šauktas ilgiems pasikalbėjimam į NKVD. Pirmą kartą rektorius buvo iššauktas draugo Pavlovo, o antrą jam nebuvo pranešta, kas iššaukia. Pirmame pasikalbėjime NKVD daugiausia buvo paliestas buvęs Stepono Batoro universitetas, jo profesoriai ir jų pažiūros. Pasikalbėjimo metu paaiškėjo, kad rektorius nieko nežino apie buv. Stepono Batoro universiteto profesūros pažiūras, kas labai nustebino rektorių klausiantį drg. Pavlovą ir kitus pasikalbėjime dalyvavusius valdininkus, nes rektorius buvęs jiems rekomenduotas kaip ilgalaikis kovotojas dėl Vilniaus prieš Lenkiją, gerai informuotas ir žinąs tautinius santykius Vilniaus krašte. Tik čia rektorius sužinojo, kad rektoriaus rašomajame stale yra buvusio Stepono Batoro universiteto jaunesniojo mokslo personalo protestas su parašais dėl Stepono Batoro universiteto uždarymo. Šį protestą iš rektoriaus stalo paėmė paskiau rektorių palydėjęs NKVD valdininkas. Pasikalbėjimas NKVD buvo baigtas drg. Pavlovo patikinimais, kad universitetas prireikus galįs šauktis NKVD pagalbos ir kad tas pirmas pasikalbėjimas nesąs paskutinis.

Kuriam laikui praėjus rektorius vėl buvo iššauktas į NKVD, kur jau kiti du valdininku jį tardė, ar neturįs universitetas savo veiki-

mo sunkumų iš nekompetentingų veiksnių pusės, ypač iš komjaunuolių, kurie šią pereinamąją valandą dar nesiorientuoją savo teisėse ir neturį supratimo apie tarybinį universitetą. Enkavediečiai pripažino tuometinę rektoriaus taktiką tinkamą ir pristatė jam naujai paskirtą universiteto reikalams valdininką drg. Kopylovą. Tarpininkaujant drg. Kopylovui rektorius visada galėsiąs kreiptis į NKVD. Berods, rektorius niekad neieškojo nei NKVD, nei Kopylovo užtarimo ar sprendimo, kuris niekad ir nesirodė universiteto rektorate, tik retkarčiais konferuodavo su prorektorium Bulavu, o šiaip kasdieną lankėsi universitete informuotis pas Lukaševičių, techniką, komjaunuolius ir kitus savo žmones. Universiteto raštinėje ir jos studentų skyriuje, taip pat administracinėje dalyje ir kitur drg. Kopylovas domėjosi paskirų studentų, profesorių, tarnautojų bylomis.

Universiteto santvarkos pakeitimai ir kitokios permainos

Vasaros ir rudens mėnesiais partijos diktuojama ministerijos-komisariato vadovybė įvykdė eilę permainų universiteto santvarkoje ir sąstate, nustatydama tolimesnio darbo kryptį jam priartinti prie visasąjunginio universitetų tipo, tačiau patį universiteto perreformavimą į tarybinį universitetą palikdama ateičiai.

Svarstant universiteto reformų klausimą nei rektorius, nei universiteto senatas, nei universiteto taryba, nei fakultetų tarybos nebuvo kviestos ir ne todėl, jog reformos buvo atliekamos vasaros atostogų metu (tuo laiku profesoriai buvo išvažiavę atostogauti, tad išsiskirstę po visą kraštą, tačiau, reikalui esant, visus buvo galima sukviesti į Vilnių), bet jog tie pakeitimai kaip tik lietė patį universiteto vadovybės ir profesūros sąstatą ir smarkiai kirto nusistojusią universiteto santvarką ir tradicijas.

Rektorius, tarpininkaujant artimiems jam asmenims, ypatingai iš universiteto jaunesniojo mokslo personalo tarpo, dalyvavusio pasitariant ir nustatant tuos ar kitus pakeitimus universiteto darbe, ne tik bendrai buvo painformuotas apie pasitarimų eigą, sprendžiant universiteto reikalus, bet taip pat per tuos asmenis arba per Žiugždą stengėsi užbėgti už akių per skubiems ir universitetui labai žalingiems arba kai kurių profesorių ar universiteto darbuotojų atžvilgiu per daug neteisingiems sprendimams, kas betgi jam ne visados tepasisekdavo. Universiteto reikalus aptariant dalyvavo partiečiai lietuviai ir žydai arba partijos simpatikai, kurie mokėsi Lietuvos universitete, ir šiaip kairiųjų pažiūrų jaunimas, kurių daugumas tikrai norėjo pašalinti visas kliūtis Lietuvos universitetams tarpti ir klestėti, kiti betgi neįstengė nusikratyti asmeniškų sumetimų ir net sąskaitų kai kurių profesorių atžvilgiu. Vieniems (katalikams, tautininkams ir pan.) buvo prikišamos reakcinės pažiūros arba aktyvus dalyvavimas prez. Smetonos partijoje, kitiems silpnas mokslinis pasiruošimas, dar kitiems per dideli šiurkštavimai santykiaujant su studentais arba net per dideli egzaminuose reikalavimai. Dėl vienų ar kitų priežasčių buvo pašalinta iš Vilniaus ir Kauno universiteto keliasdešimt profesorių, o kai kuriuos pavyko apginti tik tam tikram laikui, per kurį galutinai galėjo išsispręsti, kiek jie galės prisiderinti naujiems reikalavimams*).

Pašalintų profesorių tarpe buvo visi panaikinto Kauno universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto dėstytojai priešaky su rektoriumi Stasiu Šalkauskiu ir prof. Pranu Dovydaičiu[69], žymiausiu katalikų veikėju Lietuvoje, ir Vilniaus universiteto profesoriai Izidorius ir Antanas Tamošaičiai**) [70] ir kiti. Pašalintų profesorių vieton ir dar priedu buvo skiriami adjunktai docentai, asistentai iš jaunų jėgų, ne kar-

*) Prof. Ant. Tumėnas[71], žinomas katalikų veikėjas, tuo pat turėjo būti pašalintas, bet jį užstojo karšta komunistė Navikaitė-Meškauskienė („Mikasia")[72], tvirtindama, kad jis, kaip advokatas, atsidėjęs ir nuoširdžiai gynęs komunistus teismuose ir padėdavęs jiems išėjus iš kalėjimo. Nežiūrint pažiūrų skirtumų, prof. Tumėnas buvo paliktas.

**) Prof. Jonas Aleksa[73] ir Antanas Tamošaitis buvo NKVD suimti, tad tuo pačiu iškrito iš etatų.

tą tik gavusių diplomus, su Bulavu priešakyje. Skyrimą nulėmė jų kairumas arba santykiai su partija. Buvo pašalinti universiteto prorektorius Petras Šalčius[74] ir dekanai V. Mykolaitis-Putinas[75] ir Aug. Janulaitis[76], paskiriant jų vieton naujus Pr. Augustaitį[77] ir Vac. Biržišką[78]. Tuo būdu buvo pakeista ne tiktai fakultetų vadovybė, bet taip pat ir senato sąstatas, paliekant jame tiktai senąjį rektorių.

Tuo pat laiku rektoriaus ir kelių profesorių pastangomis buvo sustiprintas Vilniaus universitetas ne tiktai perkėlus iš Kauno Gamtos-matematikos fakultetą, kas jau buvo anksčiau nutarta (dar „Smetonos laikais"), bet ir padalinus Teisių fakultetą į du fakultetus, būtent į Teisių ir Ekonominių mokslų fakultetus ir atidarius Medicinos fakulteto I kursą (laikinai kaip Gamtos-matematikos fakulteto skyrių), nežiūrint, kad Kauno universiteto Medicinos fakultetas buvo tam priešingas ir bandė šį reikalą sukliudyti, tvirtindamas, kad dviejų medicinos fakultetų Lietuvai būtų per daug.

Buvo pašalintas hebrajų kalbos dėstytojas prof. Šapira, kuris netrukus po to išvažiavo į JAV, ir dėl žydų partiečių nusistatymo uždrausta universitetui dėstyti hebrajų kalbą ir literatūrą (Humanitarinių mokslų fakultetas vieton pašalinto Šapiros siūlė kitą kandidatą), bet žydų (jidiš) kalbos ir literatūros profesorium buvo patvirtintas universiteto siūlytas kandidatas.

Visos studentų korporacijos ir organizacijos buvo uždarytos. Studentų atstovybė buvo paleista. Jos vieton patį save pasiskyrusio komsomolo buvo pristatytas rektoriui tvirtinti studentų komitetas, susidedąs iš lietuvių, žydų, lenkų ir gudų (komiteto sąstatas ne kartą keitėsi, tiktai kiekviename komitete buvo Irena Povilavičiūtė[79], karšta ir be pusiausvyros bolševizmo naujokė), ir nurodyta, jog komsomolas turi būti remiamas, jam būtų duodama pirmenybė skiriant stipendijas, priimant į bendrabutį, Akademiniuose namuose[80] būtų pavestos patalpos komjaunuolių organizuojamam studentų klubui ir pan. Su dideliu sunkumu tepasisekė apginti renkamųjų kursų seniūnų tvarką, kurie svarstant atleidimą nuo mokesčio, skirstant stipendijas ar šiaip nustatant kursų reikalus tarpininkavo tarp fakultetų

vadovybės ir studentų, ne kartą ypatingai vykusiai padėdavo sprendžiant tuos reikalus, teisingai stipendijas skirstyti ir t. t.

Kadangi daugumas naujos švietimo vadovybės potvarkių ir įsakymų aiškiai prieštaravo universiteto statuto nuostatams ir tebuvo motyvuojama „lemiamos valandos revoliucingumu", tad statute panaikinta eilė straipsnių, o kiti buvo papildyti arba pakeisti, įsakant tuo tenkintis, iki bus patvirtintas naujas (nuolatinis) statutas, kuris kelių mėnesių bėgyje senato ir ypač prorektoriaus Bulavo pastangomis ir darbu suderintas su privalomu tarybiniams universitetams statutu, komisarinės valdžios buvo patvirtintas, bet nesuskubta praktiškai pritaikyti, kai komisarai drauge su Raudonąja armija gavo trauktis iš Lietuvos.

Sustiprinta rusų kalbos dėstymas kaip būtinos TSRS vidaus santykiuose. Dar rudenį Aukštųjų mokyklų tarybai Maskvoje, kaip vadovaujančiai visų TSRS universitetų įstaigai (Sovet vyssei školy), pareikalavus įvairių informacijų apie Vilniaus universiteto padėtį, žinios turėjo būti pateiktos rusų kalba, bet universitetas dar neturėjo rašomųjų mašinėlių rusiškomis raidėmis, tad pirmoji informacija buvo parašyta lotyniškomis raidėmis, kurios sudarė daug rūpesčio maskviškei kanceliarijai, nepažįstančiai lotynų alfabeto, tad vos bepaskaičiusiai tomis raidėmis parūpintą rusišką tekstą. Iš tos bėdos išgelbėjo senosios kartos Maskvos profesoriai, pažįstantieji lotynų raides, o universitetas gavo iš Maskvos prašymą rašyti rusiškomis raidėmis, kas paskubino gavimą iš ten rusišku šriftu rašomųjų mašinėlių.

Naujų studentų priėmimas universitetan

Kiek seniau naujų studentų priėmimas ir studentų įrašymas buvo gana paprastas ir nesudėtingas, labiau kanceliarinis dekanato negu rektoriaus reikalas, tiek dabar kaip tiktai iš rektoriaus reikalavo daug darbo ir didelio nervų įtempimo. Pagal tarybinio universiteto statu-

to raidę ir prasmę rektorius ne tiktai priima prašymus norinčių stoti universitetan, bet taip pat ir sprendžia apie kandidato priėmimą. Nežiūrint, kad tas statutas dar nebuvo taikomas Lietuvos universitetams, komisarų valdžia pavedė rektoriui sekti, kad pirmiausia būtų priimami darbininkų ir valstiečių sūnūs ir dukterys, kad priimant nebūtų kreipiama dėmesio į tautybių skirtumus, kad lietuvių kalbos nemokėjimas nebūtų kliūtimi priėmimui, o visi kiti reikalavimai, kaip vidurinės mokyklos baigimo atestato (gimnazijos, realinės mokyklos ir kt.) lietuvių kalbos pažymio, atskiruose fakultetuose lotynų kalbos pažymio, o jei tų pažymių trūksta, atitinkamo egzamino laikymo studijų metu, Medicinos fakultete taip pat reikalavimas patikrinti sveikatą ir pan., turėjo pasilikti kaip buvę. Atsakomingas už priėmimo pasėkas ir ne tik suprasdamas, koks didelis darbas jo laukė (per 3000 prašymų peržiūrėjimas), bet ir turėdamas galvoje neišvengiamus nepasitenkinimus, priekaištus ir skundus trūkstant vietų (fakultetai įspėjo rektorių, kad daugiau kaip 700–800 studentų priimti negalės), tad ir atmetant daugumą prašymų, rektorius įtikinėjo komisariatą palikti ankstyvesnį priėmimo būdą per dekanus ir fakultetų tarybas. Komisariatas nesutiko, tik padrąsino, jog partija (Vilniaus organizacija) jam padėsianti.

Iš partijos paklaustas telefonu, kada peržiūrės prašymus, jis nurodė popietines raštinės darbo valandas. Pirmą vakarą atvyko 20 jaunuolių, kurių tarpe vienas lenkas, vienas svyruojantis tarp lietuviškumo ir gudiškumo (vėliau pakeistas kitu, svyruojančiu tarp lenkiškumo ir gudiškumo) ir likusieji žydai su rektoriui jau žinomu Kimmeliu priešakyje, kurie prisistatė, kaip partijos atsiųsti padėti komjaunuoliai. Jų pagalba turėjo reikštis tuo, kad rektoriui nežinant Vilniaus santykių, o jiems tai gerai žinant, jie reiškią nuomonę apie kiekvieną kandidatą iš Vilniaus mokyklų. Kas dėl kandidatų ne iš Vilniaus mokyklų, Vilniaus (partijos ar komjaunimo – to negalėjo išaiškinti rektoriui, nes vis tekalbėjo tik apie „mūsų“ organizaciją), organizacijai neturint apie juos žinių, teksią palaukti su jų priėmimu, iki Vilniaus organizacija gausianti reikalingų žinių iš atitinkamų vietinių

organizacijų. Tuo būdu, peržiūrint studentų prašymus, priėmimo pirmenybę aiškiai gaudavo vilniečiai, daugiausiai dar ne lietuviai, tuo tarpu kai ne vilniečiai, kurių daugumą sudarė lietuviai, beveik nebegaudavo vilties patekti universitetan.

Norėdamas tikrai pažinti tą pagalbą, kurią turėjo jam suteikti atsiųsti komjaunuoliai, rektorius peržiūrėjo su jais vilniečių prašymus, o ne vilnietiškus prašymus leido sugrupuoti mokyklomis ir pavardėmis, kad lengviau ir greičiau būtų gautos žinios iš vietinių organizacijų. Vilniečių prašymai buvo peržiūrimi iš eilės, komjaunuoliams, ypačiai Kimmeliui, autoritetingai reiškiant apie juos nuomones: „tas geras vyras, reikia jį priimti" arba „buvo mūsų organizacijoje, priimsim jį", ir priešingai – „buvo antisemitas, negalima jo priimti", „jo tėvas sionistas, negalima priimti", „fabrikanto sūnus – atmesti", „lenkų karininko sūnus – atmesti" ir pan. Nepaprastai aštriai atsiliepdavo žydai prieš daugelį žydų, priklaususių (arba jei jų tėvai priklausė) komjaunuoliams nesimpatingoms patriotinėms žydų organizacijoms, o lenkai (tikriau „lenkai") prieš daugelį savo tautiečių kaip buvusiųjų lenkų karininkų ir valdininkų vaikus. Būdavo ir išimčių, kai, pav., Kimmelis, pats fabrikanto sūnus, reikalavo priimti savo brolį, nes, nacionalizavus visus fabrikus, tėvas jau nebesąs fabrikantas. Tačiau ar tai atsižvelgdami į rektoriaus tautybę, ar kuriais kitais sumetimais komjaunuoliai ypatingai lengvai praleisdavo lietuvius, baigusius vienintelę lenkų laikais Vilniaus lietuvių gimnaziją. Rektorius davė jaunuoliams taip pažaisti apie savaitę laiko, norėdamas geriau susiorientuoti esamoje paduotų prašymų ir komjaunuolių informacijų medžiagoje, be to, sulaukti jam pažadėtų žinių apie ne vilniečius.

Per tą laiką paaiškėjo, kad, išskiriant Kimmelį, visi kiti rektoriaus talkininkai dar nebuvo Vilniaus universiteto studentai, tad kiekvienas iš jų visų pirma pats rūpinosi savo priėmimu. Kimmelis dėjo pastangų, kad visi būtų priimti iš tos privačios žydų gimnazijos, kurią jis pats buvo prieš metus baigęs, o beveik visų ją baigusių jaunuolių bendra žymė buvo nepaprastai silpni pažymiai, bet vis tai, anot Kimmelio, buvę „geri vyrai". Be to, Kimmelis iš dešinės ir iš kairės

protegavo visus, kas jį buvo prašęs, o prašančiųjų posėdžio metu prisirinkdavo pilnas koridorius. Ypatingai karštai protegavo Kimmelis gražias mergaites už „bučkio" pažadėjimą, kaip rektoriui nusiskundė kelios kandidatės. Kai kurių kandidatų atžvilgiu komjaunuolių nuomonės savo tarpe nesutapdavo, o net būdavo viena kitai visai priešingos, dėl ko rektoriaus padėjėjai tarp savęs karštai susiginčydavo.

Kai komjaunuoliai pranešė rektoriui, esą jau gavę reikalingų žinių iš „provincijos" apie ne vilniečius kandidatus, buvo pradėta nagrinėti šiųjų prašymai. Tačiau tos informacijos, liečiančios ypatingai lietuvius, buvo dažniausiai gautos iš žydų (partiečių ar komjaunuolių – nebuvo aišku), kurie paprastai atestuodavo kandidatus „neigiamai", kaip skautus, tautininkus, ateitininkus arba karininkų, valdininkų ir smulkiųjų ūkininkų sūnus. Kurie buvo darbininkų arba pasiturinčių ūkininkų sūnūs ir dukterys, paparastai buvo apibūdinami kaip atžagareiviai, krikščionys demokratai ir davatkinai, davatkos – tuo būdu galutinėje išvadoje tik nedaugelis lietuvių tebūtų priimta universitetan. Palankūs priėmimui net (girdi – buvusiųjų) fabrikantų, pirklių ar namų savininkų ir pan. ne lietuvių vaikų atžvilgiu komjaunuoliai karštai prieštaravo priėmimui lietuvių 30 ha „buožių", lietuvių namų savininkų ir pan. sūnų ar dukterų.

Surinkęs reikiamą įrodančią medžiagą, po kelių labai varginančių posėdžių su komjaunuoliais rektorius pasikvietė sau talkon prorektorių Bulavą, kartu pareikalavęs iš partijos, tarpininkaujant komisariatui, sumažinti jam siunčiamų komjaunuolių skaičių iki kelių ir pašalinti iš dalyvavusių tarpo „bučkių" protektorių. Po to dar kartą jis peržiūrėjo, jau be komjaunuolių pagalbos, kandidatų sąrašus, priimdamas dėmesin reikšmingesnius komjaunuolių įspėjimus, ir sudarė pats priimtų į atitinkamus fakultetus sąrašus, kuriuos įsakė tuojau iškabinti universiteto patalpose. Tuo būdu, pritariant drg. Bulavui, buvo priimta universitetan ir 30 ha „buožių", o keli negabūs ir tinginiai Kimmelio draugai ir draugės nebuvo įtraukti sąrašuosna, nežiūrint, kad jau jie buvo drg. Kimmelio „priimti".

Čia prasidėjo antrasis priėmimo procedūros aktas, apie kurį galima pasakyti: „juokai pro ašaras". Kadangi jau buvo pilnai užpildytos fakultetų normos, prasidėjo puolimas prieš rektorių ne iš esmės, ne principinis, bet jo apgulimas iš visų pusių, verčiant ir kaulijant virš normų dar kiek priimti.

Normos buvo sudarytos, atsižvelgiant į universiteto patalpų, anatomikumo, laboratorijų, seminarų talpumo, reikalingo studentų praktikos užsiėminų vedimui personalo, galimybės gauti reagentų, kuro trūkumo daugeliui artėjančią žiemą patalpų apkūrenti ir bendrai turint galvoje rimtas akademines studijas, tuo tarpu kai padavę prašymus ir jų tėvai to, žinoma, nepaisė, ir kiekvienas tenorėjo tik kad bent kokiu būdu „jis" patektų universitetan. Dėl ilgą laiką Stepono Batoro universiteto darytų kliūčių priimti žydus, daugumas jų nepatekdavo lenkiškan Vilniaus universitetan, o dabar atėjo valanda, kuri pašalino tas kliūtis. Partijos žadamas nemokamas mokslas ir daug stipendijų tiesiog metė visą žydų jaunimą į universitetą. Taip pat ir lenkų jaunimas, iki šiol boikotavęs lietuviškąjį universitetą, dabar pritariamas lenkų visuomenės vadų, kurie siekė paversti lietuvius universitete mažuma, ėmė į jį spraustis.

Kadangi daugelis lietuviško jaunimo, naujiems valdovams pašalinus jų tėvus valdininkus iš tarnybos, dabartinei valdžiai nusistatant prieš pasiturinčius ūkininkus, be to, Vilniuje sunkiai begaunant butus, pasiliko namie prie tėvų ir visiškai nepadavė prašymų, tad daug atmestųjų prašymų buvo žydų ir lenkų*).

Nepatenkinti lietuviai, ne kartą 30 ha „buožės", paprastai tyliai priimdavo prašymų atmetimą ir nebandė ieškoti kitų kelių sprendimui pakeisti, bet lenkai ir ypačiai žydai, tarpininkujant komjaunuoliams, tuojau įskundė rektorių Vilniaus organizacijai ir net Kaune,

*) Prašymai į aukštesniuosius semestrus, paduoti buv. Stepono Batoro universiteto studentų, daugumoje buvo patenkinti. Tačiau priimtų Stepono Batoro universitetan 1939 m. pirmuoju sovietmečiu studentų, kurie šiaip taip nenormaliose sąlygose perslinko per I-ąjį semestrą, prašymai dabar buvo laikomi lygiai su naujai stojančiųjų prašymais, taikant jiems šiokias tokias pirmenybes.

jog šališkai tenkinęs prašymus, nesiskaitęs su komjaunimo nuomone ir tiesiog esąs prieštarybiškai nusistatęs, nes, girdi, Tarybų konstitucijos prasme visi prašymai priimti universitetan turėję būti patenkinti. Partija, suprantama, nepriėmė dėmesin komjaunimiško konstitucijos aiškinimo, o prorektorius Bulavas ir vicekomisaras Žiugžda nušvietė partijai priekaištų rektoriui nepagrįstinumą. Partija pareikalavo betgi ieškoti būdų patenkinti kiek galima daugiau prašymų, nors ir pakenkiant studijų rimtumui. Spaudžiamam partijos, komjaunimo, tėvų ir pačių kandidatų, teko atsižvelgti vis labiau ištempiant semestrines normas Medicinos fakultete nuo 100 iki 120, 140, 150 studentų, Chemijos beveik pusantro karto, priimant į humanitarinius, teisės ir ekonomijos mokslus beveik be apribojimo (kiek prašymuose buvo paminėtas tas, o ne kitas fakultetas, tačiau buvo padaryta išimčių ir iš tos taisyklės). Tuo būdu universiteto studentų skaičius, normaliose sąlygose negalėjęs viršyti 1500, pakilo ligi 2000, vėliau (1941 m. vasaros semestre) pasiekė 2200.

Per kelias savaites iš visų pusių apgultas rektorius buvo priverstas kasdien po kelias valandas kalbėtis rektorate arba telefonu su atmestais kandidatais arba jų tėvais ir protektoriais, partijos ir profesinių sąjungų atstovais, Raudonosios armijos karininkais, studentų komiteto atstovais ir kitais draugais ir draugėmis. Be to, jis buvo gaudomas pakeliui į namus ar iš namų, o taip pat namie, kad padarytų prašančiam „tik tą vieną išimtį". Ne kartą jis buvo priverstas priimti rektorate iš eilės 100 ir net 150 asmenų, iš kurių kiekvieno turėjo išklausyti ir jam atsakyti tą pat, jog net kelis kartus buvo nualpęs nuo nervų įtempimo ir nuovargio. Ypačiai dažnai ateidavo drg. Zinos ar partijos vardu drg. Kimmelis su kandidatų sąrašu priėmimui, iki paaiškėjo, jog drg. Zina jam nieko nepavesdavo. Pagaliau rektorius buvo įspėtas, kad Kimmelis (fabrikanto sūnus) visai nėra komjaunuolis ir net yra išbrauktas iš komjaunuolių kandidatų sąrašo už sauvaliavimą. Po to Kimmelis jau nebesirodė rektorate. Karininkų ir profesinių sąjungų įsikišimus pasisekė nutraukti per partiją. Į telefoniškus grasinimus partijos, NKVD, prokuratūros ir kitų įstaigų vardu paskirtų asmenų visiškai nebuvo atsako-

ma, tiktai taip užtariamų prašymai buvo atidedami į šalį kaip *nunquam studiosus* („niekad nebus studentu“ – atmestųjų grupę). Lenkai retai tesinaudojo kieno nors protekcija, paprastai kreipdamiesi asmeniškai į rektorių arba per tėvus, ir ne kartą jų priėmimo reikalas susitvarkydavo čia pat patenkinamai.

Žydus gynė ne tiktai jų tėvai ir įvairių įstaigų veikėjai, ne tam reikalui paskirti, bet žydų įprašyti ir kitų tautybių atstovai, kaip lenkė gydytoja Dzewicka-Sztachelska[81], lietuvių operos dainininkė Staškevičiūtė[82] ir kiti. Kartą pomirtiniu protektoriumi tapo ką tik miręs Vilniaus miesto viršininkas lietuvis Kazanavičius[83], po kurio mirties jo našlė (Aldona Didžiulytė)[84] užtikrino rektorių, kad jos vyras, jau sunkiai sirgdamas, prašęs ją rektoriui užstoti lietuvaitę Grudzinskaitę, dėkingas jos tėvui už suteikimą jam kadaise – Lietuvos valdžios organų sekamam komunistui, Klaipėdoje tarnybos. Kai rektorius tatai pakartojo komjaunuoliams, tas juos labai sujaudino, ir jie neprieštaravo Grudzinskaitės priėmimui, nežiūrint, kad jos tėvai turėjo ūkį ir namus mieste.

Kitą kartą, kai rektorius iš vienos pasiturinčios žydų šeimos priėmė du sūnus, o trečio, kuris ilgokai trankėsi po užsienio universitetus be jokios mokslo pažangos ir dabar norėjo Vilniaus universitete pradėti iš naujo savo studijas, prašymą rektorius atmetė, motyvuodamas norįs rezervuoti vietą toms šeimoms, kurių dar nė vienas narys nėra priimtas į universitetą, žydas jaunuolis ne tik pakaltino rektorių partijai antisemitizmu, bet ir ten nieko nelaimėjęs, universitete grasino rektorių užmušiąs. Įsiveržęs rektoriaus butan pritriukšmavo ir rektoriaus buvo sulaikytas už rankos, kai bandė išsitraukti revolverį; rektoriaus šeimos išmestas pro duris, jas spardė ir triukšmavo, iki kaimynai nuleido jį nuo laiptų.

Buvo siūlomi kyšiai universiteto raštinės tarnautojams ir net rektoriaus kurjeriui, kad tik rektorių paveiktų.

Pagaliau pavyko baigti su priėmimu. Atsimindamas partijos ir komisariato nurodymą, kad universitetas ir toliau liks lietuviškas, ir matydamas, kokiai priešlietuviškai įtakai pasiduoda Vilniaus lenkų

ir žydų jaunimas, jis [rektorius] stengėsi užbėgti už akių lietuvių nustūmimui į mažumą ir išlaikė tarpusavį tautybių santykį tuo būdu, kad lietuviai sudarė 50% (vieton seniau buvusių 75–80% Kauno universitete), žydų – 33% (vieton 10–15% tame pačiame universitete ir Stepono Batoro universitete), lenkų – 16% (vieton 4–5% Kauno universitete ir 75–80% Stepono Batoro universitete), gudai, totoriai ir kiti – 1% (tos grupės kandidatai buvo priimti visi).

Atleidimas nuo mokesčio už mokslą ir stipendijų skirstymas

Tik pasibaigus studentų priėmimui teko imtis atleidimo nuo mokesčio ir stipendijų skirstymo. Pareikalavimas mokėti už mokslą buvo staigmena, kurią Maskva kaip tik dabar pateikė tarybinei visuomenei tad ir tarybinei Lietuvai, kurioje šaukte buvo šaukiama apie nemokamą tarybinį mokslą, priešpastatant jį apmokamam mokslui, tad tepasiekiamam tiktai pasiturintiems žmonėms buržuazinėje Lietuvoje. Atsižvelgdama į blogą įspūdį, kokį padarė įsakymas apie mokslo apmokėjimą visuomenėje ir akademinio jaunimo tarpe, partija mėgino gauti Maskvos leidimą nors pirmą pusmetį nereikalauti už mokslą, bet tik tiek telaimėjo, kad leista buvo padidinti skiriamų stipendijų skaičių. Atleidimą nuo mokesčio už mokslą ir stipendijų skirstymą komjaunuoliai vėl mėgino paimti į savo rankas, tarpininkaujant klusniam studentų komitetui, kuriam komjaunuolių organizacija padėtų „teisingai" išspręsti šį reikalą, tačiau rektorius, remiamas universiteto senato, prorektoriui Bulavui reikalą išaiškinus partijoje ir komisariate, atlaikė studentų renkamų fakultetinių ir kursinių seniūnų instituciją, kurie patikrindavo prašančių draugų medžiaginę padėtį, atleidžiant nuo mokesčio ar paskiriant stipendiją, ir referuodavo fakulteto deka-

nui, dalyvaujant studentų komiteto atstovui, po ko fakultetų pasiūlymai patekdavo pas rektorių, kuris posėdyje su prorektoriumi Bulavu, atitinkamo fakulteto dekanu, partijos atstovu (drg. Valdšteinu[85], baigiančiu chemiją) ir Švietimo komisaro atstovu (drg. Rūku[86], vėliau drg. Jurginiu[87]) galutinai nustatydavo paleistų nuo mokesčio ir paskirtų stipendijų sąrašus. Universiteto vadovybei stengiantis, kad visų pirma būtų atleisti nuo mokesčio arba gautų stipendiją tie, kurie buvo vargingesni už kitus ir gerai mokėsi, daugumoje ne vilniečiai (vilniečiai gyveno prie tėvų ir daugumas tarnavo), gerai pažengę universiteto moksle, o pirmamečiai – kurie turėjo gerus pažymius gimnazijų atestatuose, komjaunuoliai, daugiausiai kaip tik I-mo semestro vilniečiai, gyvenantieji prie tėvų ir beveik visi turintieji geras tarnybas, visaip priešinosi čia universitetui (senatui, fakultetui, seniūnams) ir reikalavo, kad visi turintieji per 10 ha arba gimnazijose ar universitete priklausę patriotinėms organizacijoms, nebūtų atleidžiami nuo mokesčių ir negautų stipendijų, o pirmenybę turėtų partijos, komjaunimo arba Mopro (Meždunarodnoje obščestvo pomošči revoliucii – tarptautinė draugija revoliucijai remti)[88] nariai, kad ir būtų jie vilniečiai ir kur tarnautų, vis viena ar jie turėtų gerus ar blogus mokslo pažymius, nes, girdi, revoliucinis darbas gimnazijoje ar universitete nepalikdavęs laiko geriems pažymiams „gaudyti".

Po ilgų ginčų pavyko pagaliau Bulavo, Jurginio ir Valdšteino dėka gan tinkamai reikalą išspręsti, neduodant jokių materialinių lengvatų turintiems per 20 ha žemės, nelaikant rimta kliūtimi priklausymą jaunuomenės organizacijoms ir atsižvelgiant į trukdymus mokslui dėl visuomeninio darbo arba būtinumą uždarbiauti, reikalaujant iš stipendininkų pasiliuosuoti iš tarnybos, tikrinant medžiaginę tėvų vilniečių padėtį vietoje ir bendrai sprendžiant ir nagrinėjant kiekvieną prašymą individualiai taip, jog pasitaikydavo, kad, sutinkant Valdšteinui ir kitiems, buvo paskirtos stipendijos net 30 ha turintiems, jei jų materialinė padėtis to reikalavo.

Be to, rektorius, dekanai ir profesorių dalis įsteigė rektorate iš savo algų fondelį, iš kurio rektorius šelpdavo tuos studentus, kurie negavo stipendijų ir atsidūrė sunkioje materialinėje būklėje.

Spalio–lapkričio revoliucijos metinės universitete

Dar nespėjo universitetas kaip reikiant įsitraukti į darbą naujose sąlygose, kai užklupo jį 1917 m. spalio mėnesio bolševikinės revoliucijos minėjimas, atžymimas pagal naują kalendorių lapkričio mėnesį. Universitetas, kaip tarybinė įstaiga, turėjo dalyvauti minėjime drauge su kitomis įstaigomis ir visa darbo visuomene, o kas tuomet nedirbo vienoje ar kitoje tarybinėje įstaigoje! Tas minėjimas reiškėsi visų pirma dalyvavimu bendroje eisenoje prieš partinės ir tarybinės vadovybės tribūną, o vakare savarankišku universiteto aktu jo Kolonų salėje. Bene dvi savaiti studentų choras repetavo Internacionalą lietuviškai, be to, tarybinės ir raudonarmiečių dainos, paskubomis išverstos į lietuvių kalbą, nekaip besisekė, labai šlubavo. Apie tai choro globėjas, ūkio reikalams prorektorius, buvęs Gamtos-matematikos fakulteto dekanas, matematikos prof. Z. Žemaitis[89] įspėjo rektorių, tad buvo nutarta pasitenkinti Internacionalu ir populiariomis lietuviškomis dainomis.

Eisenoje dalyvavo profesūra ir akademinis jaunimas, o rektorius turėjo būti pakviestas į vyriausybės tribūną, tačiau netikras dėl savo sveikatos, jis pabijojo šalti tribūnoje ir pasiliko namie. Lukiškių aikštėje partinės organizacijos, tarybinės įstaigos, fabrikų ir dirbtuvių darbininkai su raudonomis vėliavomis ir transparantais su Stalino, Kaganovičiaus[90], Molotovo[91] ir kitų sovietinių dignitorių portretais, kur ne kur su Paleckio portretu (lietuviškose grupėse, bet irgi ne visose), dainuodami partijos įsakytas sovietines dainas rusų, lenkų ir lietuvių kalba, žygiavo pro tribūnas, iš kur mėtomi buvo įvairūs šūkiai (dažniausiai rusiškai), į kuriuos praeinantieji taip pat atsakydavo atitinkamais šūkiais. Žydai paprastai atsakydavo rusiškai, ir vyravo rusiškos dainos, kurias dainavo praeinantieji Raudonosios armijos daliniai arba (labai silpnai) žydai, bet lenkai ir lietuviai jų nepalaikė, tik retkarčiais ką ne ką užtraukdami savo gimtąja kalba...

Kai praeidamas pro tribūną gimnazijų ir akademinis jaunimas neatsakydavo į tribūnos šūkius, iš ten pasigirsdavo priekaištų ir pastabų, kaip štai universitetui: „Molčat merzavcy“ („tyli niekšai“). Universiteto kolona, laukdama eisenos, taip pat ir eisenos metu linksmai sau dainavo lietuviškas liaudies, kariškas, studentiškas ir kitokias dainas. Žydų studentų mėginimai užtraukti kurią rusišką sovietišką dainą baigdavosi nepasisekimu, nes jiems trūko gerų balsų ir iš viso jie nebuvo pasirengę dainuoti. Universiteto kolona iš tribūnos buvo pasveikinta rusiškai: „Da zdravstvujet sovietskaja molodež!“ („Valio tarybiniam jaunimui“), bet į tai nebuvo atsakyta (lietuviai ir lenkai susilaikė, žydai nesusigriebė atsakyti nelauktai užklupti). Tuomet švietimo komisaras Venclova sušuko lietuviškai: „Valio, universitetas!“. Jam dar suskubo atsakyti praėjusios eisenos paskutinės eilės lietuviškai „valio!“

Iškilmingas aktas universitete, į kurį buvo pakviesti partinės ir komisarinės valdžios atstovai, profesūra ir studentai, buvo pradėtas studentų choro lietuviškai sudainuotu Internacionalu. Po to buvo perskaitytas garbės prezidiumo sąstatas, kaip jau buvo įprasta bemaž visuose susirinkimuose daryti su drg. Stalinu ir kitais Maskvos komisarais bei drg. Paleckiu priešakyje. Savo kalboje rektorius pabrėžė, kad spalio mėn. revoliucijoj Lietuva nedalyvavo, nes tuo laiku ji buvo vokiečių okupuota. Tačiau dvi revoliucijos, kaip rusiška, taip ir vokiška, lietuvių tautai padėjo atgauti nepriklausomybę, todėl revoliucijos šventei – ypačiai dabartinėse sąlygose – lietuviai negali būti visiškai abejingi. Įvesta į TSRS tautų tarpą, lietuvių tauta turi susiorientuoti, kokią padėtį jai čia skiria Lietuvos praeitis, tautos charakteris ir išorinės jos kultūros vertybės. Taigi čia turime atsiminti, jog, kad ir dabartinę socialistinę santvarką gauname iš Rytų, bet socializmo lopšiu yra Vakarai. Tuo būdu gauname Rytų perdirbtą Vakarų socializmą, o mes ir šiaip, kaip estų ir latvių tautos, tik naujai prijungtos prie TSRS, aiškiaisiais ryšiais esame surišti su Vakarais, nors esame Rytų pasienyje. Mūsų veikimo uždavinys buvo ir liks Vakarų kultūros perteikimas Rytams, gi stumiantis [ir] į TSRS [ir] į Vakarus – ir toks

mūsų tarpininkavimas tarp Rytų ir Vakarų, kad visuomenines ir kultūrines vertybes, kurias gauname iš Rytų, rytietiškai pateikiamas, perkūrinėtume vakarietiškai, kitaip tariant, jas suvakarintume ir jau tokias gal teiktume jas ir Vakarams. Mokslas ir jo laimėjimai į Rytus eina taip pat iš Vakarų, tad Vilniaus universiteto, kaip mokslo įstaigos, uždavinys yra visiškai aiškus – auklėti jaunimą ne vien tiktai bendrai mokslinėje taikingo sugyvenimo TSRS tautų atmosferoje, bet taip pat ir Vakarų mokslo bei kultūros atmosferoje, pritaikant jų laimėjimus Lietuvos reikalams, mums tarpininkaujant ir TSRS reikalams. Mes nesame ir nenorime būti eiliniu numeriu TSRS respublikų tarpe ir būtinai kopijuoti tų respublikų gyvenimą, bet trokštame ir toliau būti kas esame, savas kultūrines vertybes, per amžius Vakarais remiamas perkūrinėsime šių dienų dvasioje, tikėdami, kad šitokia mūsų laikysena ne tiktai bus Sąjungos vadų suprasta, bet ir paremta. Taip mes suprantame revoliucijos metinių reikšmę Lietuvai, kaip ir jos prijungimą prie TSRS.

Po rektoriaus kalbos trumpai tarė partijos, Švietimo komisariato ir studentų atstovai. Po to perskaitė giliai apgalvotą ir gražiai parengtą mokslinį pranešimą buvęs Kauno universiteto rektorius, žinomas valstybės teisės profesorius Vilniaus universitete Mykolas Römeris, kuris sugretino liberalinę, socialistinę ir komunistinę santvarkas, įrodinėdamas, kad perėjimas iš socialistinės į komunistinę santvarką negali būti įgyvendintas be visuomenės prievartos. Paskaita ir visos prakalbos buvo atliktos lietuvių kalba. Prorektoriaus Bulavo (rektoriui sutinkant) pakviestas dalyvauti akte prikomandiruotas prie universiteto NKVD atstovas Kopylovas, kuriam šalia sėdintieji komjaunuoliai išvertė rektoriaus ir kitų kalbų turinį, buvo nepatenkintas kalbomis, net ir komisariato atstovo gana šabloniška, bet pabrėžusia lietuvišką universiteto kryptį kalba, ir šoko kalbėti partijos vardu tema: „Kur ir kuriame krašte yra galima taip, kaip Raudonojoje armijoje, kad vienoje eilėje žygiuoja vokietis šalia ruso, lietuvis šalia lenko ir t. t." Jis įrodinėjo, kad tuo laiku, kai Vakaruose proletariatas linkstąs po kapitalizmo jungu, TSRS – jų niekas nespaudžiąs, kai Vaka-

ruose viešpataująs badas ir darbininkų masių beviltiškas nusiminimas, TSRS visi sotūs, laimingi ir patenkinti; kai Vakarai skendi tamsoje, TSRS mokslas esąs visiems prieinamas, žydįs ir klestįs ir pan.

Tuo būdu Kopylovui papildžius kalbas ir pakreipus visą aktą įpraston sovietinių iškilmių vagon, ypatingai čia aiškiai taikant prieš rektoriaus išvedžiojimus, šis paskaitė prorektoriaus Bulavo paduotą ir partijos peržiūrėtą telegramą, kurią universitetas turėjo siųsti drg. Stalinui.

Aktas buvo baigtas Internacionalu.

Partijos nepasitenkinimas universitetu ir revoliucijos minėjimu

Jau kitą rytą universitete buvo žinoma, kad partija yra labai nepatenkinta revoliucijos minėjimu Vilniuje, o ypačiai universitetu, kuris nepataikė prisiderinti valandos rimtumui. Po dviejų dienų rektorius buvo iššauktas drg. Baltruškos pasikalbėjimui į profesinių sąjungų salę. Kai rektorius į pakartotiną kvietimą telefonu bandė atsikalbinėti terminuotu darbu ir siūlė vieton savęs prorektorių Bulavą, jis buvo įspėtas, jog kai šaukia drg. Baltruška, turįs tuojau prisistatyti, nebodamas jokių trukdymų, ir jog susirinkimas jau esąs prasidėjęs. Rektorius nuvyko. Jis rado pilną salę susirinkusių įvairių tautybių mokyklų vedėjų, kuriems drg. Baltruška iš eilės priekaištavo, kai kam labai aštriai, dėl įvairių mokyklų trūkumų ir nepasiruošimo revoliucijos minėjimui ir įspėjo, kad panašūs dalykai daugiau nepasikartotų. Nusikaltusiems grasino pritaikysiąs partijos drausmės baudas arba griebsiąsis kitų priemonių. Vargšai vedėjai visaip aiškinosi, vieni suversdami kaltę mokinių tėvų priešiškam laikymuisi (čia drg. Baltruška, suprantama, reikalavo nurodyti nusikaltusiųjų pavardes, kas

pastatydavo vedėjus į keblią padėtį), kai kurių mokytojų kenksminga įtaka (direktorius Iešmanta[92] ir kiti, iš kurių taip pat pareikalauta nurodyti jų pavardes) ir pan. Kaip Baltruška, taip ir visi susirinkusieji lietuviai, lenkai, žydai, gudai kalbėjo tiktai rusiškai.

Pastebėjęs, jog „pagaliau atvyko drg. rektorius", Baltruška perėjo prie universiteto reikalų, pažymėdamas, jog „iš visų Vilniaus mokyklų Vilniaus universitetas pasirodė blogiausiai". Iš eilės atskaitė jis universiteto nuodėmes, kurios išryškėjo minėjimo dieną, ir nustatė, jog universitetas dar nesąs priaugęs didžiai istorijos valandai tinkamai suprasti ir turėsiąs labai sparčiai padirbėti persiauklėjimui... Rektoriui buvo nurodytos vyriausios šios universiteto nuodėmės:

1. Minėjimo dieną Akademiniuose namuose buvo išpuoštas gėlėmis buvusiojo Respublikos prezidento Antano Smetonos portretas.
2. Studentai neišmokę revoliucinių ir raudonarmiečių dainų, bet dainavę netinkamas lietuviškas dainas.
3. Nemandagi studentų laikysena eisenos metu, kai į mestus jiems iš tribūnos šūkius atsakę demonstratyviu tylėjimu.
4. Akto metu demonstratyviai buvusi boikotuojama rusų kalba.
5. To pat akto metu pasakytos kalbos savo turiniu kad ir nebuvusios smerktinos, bet buvusios nesuprantamos, stipriai dviprasmiškos ir privalomų minėjimo metu sovietinių papročių atžvilgiu buvusios visai netinkamos. Tik buvęs salėje partijos atstovas savo prakalboje ne tiktai papildęs pasakytas kalbas, bet ir pakėlęs jas iki atitinkamo tono, ir pan.

Savo priekaištus drg. Baltruška baigė pastaba, jog tikįs geriems rektoriaus, universiteto vadovybės ir akademinio jaunimo norams, tad ir manąs, kad universitetas trumpu laiku sugebėsiąs prisitaikyti prie pasikeitusių darbo sąlygų reikalavimų ir nebeversiąs partijos imtis nemalonių žygių universiteto atžvilgiu.

Tuo drg. Baltruška baigė ne tiktai savo prakalbą rektoriui, bet ir patį susirinkimą. Dėl jo pastabų rektorius iš vietos pareiškė jam lietuviškai į visus priekaištus atsakysiąs tuojau raštu. Tą pat dieną rekto-

rius vienintele drg. Baltruškai suprantama rusų kalba persiuntė ilgoką raštą, paneigdamas iš eilės jo priekaištus.

1. Akademinis jaunimas puošė ne prez. A. Smetonos portretą, kuris valdžios įsakymu buvo pašalintas iš universiteto patalpų, kaip [ir] visi jo portretai iš visų įstaigų, ir pakeistas Stalino portretu, bet didelio Lietuvos patrioto, kovojusio už savo tautos laisvę dar caro laikais ir brangaus kiekvienai lietuviškai širdžiai Tautos himno (dėl himno giedojimo kildavo dažnai su tarybininkais įvairių nesusipratimų) autoriaus Vinco Kudirkos[93] portretą.
2. Partija turi džiaugtis, kad tik keliems mėnesiams tepraėjus nuo perversmo Lietuvoje universitetui pavyko visiškai tvarkingai išvesti įvairiatautį akademinį jaunimą be jokių incidentų. Dainos negali būti primestos iš aukšto jautriam jaunimui, be to, buvo per mažai laiko jas išmokti, o lietuviškos dainos, kurias laisvai ir jaunuolišku užsidegimu eisenos metu dainavo lietuviškas jaunimas, nebuvo nukreiptos prieš naują valdžią nei prieš naują santvarką (tuo metu jau Lietuvoje kursavo satyrinės arba ironiškos dainelės prieš tarybinę valdžią ir jos veikėjus) ir tikrai yra gražios. Niekas nedraudė lenkams arba žydams dainuoti savo gimtąja arba rusų kalba, tik jie tuo beveik nesinaudojo.
3. Tai buvo didelis netaktas iš tribūnos kreiptis į lietuvišką universitetą rusiškai, tad visai teisingai pasielgė jaunimas, neatsakydamas į rusiškus šūkius, tačiau [į] drg. Venclovos mestus šūkius lietuvių kalba jaunimas tuojau atsiliepė garsiu „valio“.
4. Akto metu rusų kalbos niekas neboikotavo ir drg. Kopylovui buvo duotas balsas prakalbėti rusiškai, tik vis tik negalima reikalauti, kad lietuviškam universitete lietuviai kažin dėl ko turėtų kalbėti rusiškai, o ne lietuviškai, juo labiau, kad lietuviškai atliekamos beveik visos paskaitos, visas jo administracinis susirašinėjimas, raštinės darbas eina lietuvių kalba ir pan.

5. Prakalbos universiteto akte, kaip ir visados, turėjo akademinį charakterį ir akademinės visuomenės ne tiktai buvo suprastos, bet ir karštai pritartos (ypačiai prof. Römerio prakalba)*).

Tiktai drg. Kopylovo papildymas, nesusiorientavusio į kokią auditoriją jis kreipiasi ir leidžiančio rizikingus, ne kartą priešingus tikrenybei tvirtinimus, ypačiai apie jam visiškai nežinomus ir svetimus Vakarus, tikrai nemaloniai atšoko nuo rimtų, atitinkančių senos Kolonų salės rimtį akademiškų prakalbų. Kopylovo kalba sudarė rektoriui rūpesčio, kai jis gavo raminti, iš paprasto mandagumo ir atsižvelgdamas į valdžiai vadovaujančią partiją, kurios vardu Kopylovas taip nevykusiai išsišoko savo *extra*[94] prakalba, iš akademikų galerijos daromas ironiškas pastabas, garsų juoką ir pan.

Savo laišką rektorius baigė pastaba, kad savo prakalboje ir šiame rašte jis visiškai aiškiai esąs nušvietęs savo nusistatymą ir nemanąs, kad ateityje reikėtų – priešingai drg. Baltruškos tvirtinimui – šį keisti; nenustebsiąs jis pamatęs ką kitą pastatytą savo vieton, klusnesnį partijos, kad ir neteisingiems, reikalavimams. Baltruška pranešė rektoriui raštą gavęs ir paskaitęs. Komjaunuoliai paleido gandus apie rektoriaus pašalinimą, tačiau drg. Bulavo ir drg. Žiugždos, o gal ir kitų kurių veikėjų pastangų dėka rektorius nenukentėjo, bet nukentėjo prorektorius Žemaitis, kuriam partija suvertė kaltę dėl choro neprižiūrėjimo, o ypačiai už pareikštą dainininkams pastabą, jog Internacionalas turįs gražią gaidą, tačiau universiteto šventėse malonu būtų girdėti ir „Gaudeamus igitur". Prorektorius Žemaitis buvo pakeistas doc. Bieliuku[95], palikęs ir toliau profesorium, kuriam vis prie širdies buvo universiteto reikalai**).

*) Ši prakalba prof. Römeriui buvo senato pavesta ir peržiūrėta rektoriaus ir prorektoriaus Bulavo, kurie pilnai pritarė jos turiniui ir tuo pat prisiėmė už ją visą atsakomybę sau.

**) 1944 m. grįžus Raudonajai armijai Lietuvon, prof. Bieliukas buvo paskirtas Vilniaus universiteto rektoriumi, o 1946 m. rudenį rektoriaus pareigas ėmė eiti tas pats prof. Z. Žemaitis.

Partija ir universitetas

Universiteto darbas visiškai priklausė nuo partijos ir turėjo būti derinamas su jos reikalavimais lygiai, kaip ir šiaip su šios valandos reikalais. Profesoriai ir studentai turėjo dirbti kiekvieną partijos jiems skiriamą darbą, [nežiūrint], kad ir kitas darbas neigiamai veikė studijų eigą, ko partija šiaip jau stengėsi išvengti ir kartais priimdavo universiteto vadovybės įspėjimus dėmesin. Vieną kartą ne tiktai studentai komjaunuoliai, bet ir studentai nekomjaunuoliai, ypatingai gyvenantieji Akademiniuose namuose, tad lengvai mobolizuojami, partijos buvo pašaukti uždaryti nacionalizuojamas krautuves ir padaryti prekių inventorizaciją, kurių, betgi nedaug bebuvo likę, nes apdairūs krautuvininkai daugumą prekių jau buvo suslėpę. Draugui Bulavui teko išspręsti nemalonų reikalą, kai žydė krautuvininkė įskundė dvi studentes žydes, pasisavinusias sau kelias ar kelioliką porų kojinių.

Universitetas gavo įsakymą neatidėliojant sumobilizuoti universiteto mokslo personalą ir akademinį jaunimą skubiam supažindinimui kiek galima platesnių Vilniaus visuomenės sluoksnių su TSRS konstitucija. Tuo tikslu universiteto buvo suorganizuotos prof. Römerio ir kitų teisininkų ir net ne teisininkų, kaip pav. kūno kultūros specialisto Algirdo Vokietaičio[96], konstitucijos paskaitos. Aptariant prelegentų teigimus ir aiškinimus, nemalonu būdavo girdėti, kai prorektorius Bulavas aštriai prikaišiojo žymiam valstybinės teisės žinovui profesoriui Römeriui TSRS konstitucijos nesupratimą arba, kai sekdamas Bulavo pavyzdžiu (lenkai sako: „za panią matką pacierz idzie gladko")[97], naujai iškeptas profesoriaus Römerio asistentas Armalis[98] nevykusiai, bet nemažiau už Bulavą pasitikėdamas savimi taip pat leido sau pulti savo mokytoją ir vadovą. Greit pamokyti studentai teisininkai, medikai, chemikai ir t. t. buvo pasiųsti į įvairias miesto įstaigas, fabrikus, ligonines ir šiaip kur daugiau būta žmonių, kaip mokėjo ir kaip norėjo dėstė konstitucijos turinį, kuris taip nesideri-

no su įsivyravusia Lietuvoj tvarka ar netvarka, jog ir dėstytojams, ir klausytojams ėjo kažkokiu pasijuokimu iš savęs. Todėl visą tą akciją, kaip vėliau ir rinkimus į Aukščiausią TSRS tarybą (su vieninteliu vienu teleistu partijos sustatytu kandidatų sąrašu), prie kurių vėl buvo pritraukti studentai, studentija pavadino populiariu Vilniuje pavadinimu „balaganu" (gatviniu vaidinimu).

Tačiau ne visi, tiktai patikimiausia studentų mažuma – komjaunuoliai – partijos buvo įpareigoti, o NKVD agento Kopylovo nustatomi sekti profesorius ir studentus, kad universiteto darbas ir gyvenimas nenukryptų nuo partijos nustatytos linijos. Gi savo uždavinį studentas Livšinas, pavyzdžiui, suprato tuo būdu, kad po kiekvienos studentų tarpe populiaraus žymaus mokslininko 5 tomų „Europos kultūros istorijos" (lietuvių kalba) autoriaus prof. Karsavino[99] (ruso) paskaitos prikišdavo jam nesutinkančius su marksizmo-leninizmo mokslu paskaitoje šiojo sau leistus teigimus. Studentai rado Livšino pamestus užrašus, kuriuose, kaip ir kitų komjaunuolių bloknotuose, stropiai ir kruopščiai buvo sužymėti visi jo pastebėtieji nukrypimai nuo partinės linijos, o ypačiai atskirų studentų ir profesorių nelojalūs arba kritiški tarybinės vadovybės atžvilgiu pasisakymai.

Tiesą pasakius, tuometinė lietuviškoji tikrovė daug davė medžiagos, nesuderinamos su marksizmo-leninizmo teorija ir TSRS skelbiamais šūkiais, tad ir žymios profesorių ir studentų daugumos nusistatymas, kaip bemaž visos Lietuvos krašto visuomenės (be tautybių skirtumo, nes ir Lietuvos žydai, nežiūrint, kad kiek sugebėdami naudojosi palankiomis jiems atmainomis, daugumas nelaikė tų atmainų pastoviomis ir pasikalbėjimuose su lietuviais ne kartą tai pažymėdavo), tuometinės visuomeninės ir politinės santvarkos atžvilgiu buvo griežtai neigiamas, vos bepridengiamas partijos reikalaujamu tarybinei santvarkai lojalumu.

Marksizmo-leninizmo katedra

Tarybinio statuto reikalavimu nuo 1941 m. pavasario semestro Vilniaus universitete buvo įkurta Marksizmo-leninizmo katedra su privalomu visų fakultetų studentams paskaitų lankymu, nes visi studentai turėjo čia gauti įskaitas ir išlaikyti egzaminus. Kad ir šis reikalavimas iš esmės buvo teisingas, tačiau, kaip primestas idėjiškai svetimai daugumai ir tvarkomas svetimų vietinei visuomenei, jos tradicijoms ir nusistatymui, maskviečių, trumpam tesukėlęs šiokį tokį susidomėjimą savo naujumu, šis dalykas pasidarė kažkas panašu į caro laikų universitetuose seniau visiems pravoslavams studentams privalomą „bogosloviją“ (pravoslavų teologija), kuri, esant rusų studentų daugumai netikinčiai, tiktai davė medžiagos juokams, anekdotams ir negudrių dėstytojų bogoslovų erzinimui.

Katedrai vesti buvo pastatyti kaip profesoriai jauni partiečiai iš Maskvos Kuznecovas[100] ir Bulinas[101], kuriems partija priskyrė dar vietinį partietį lietuvį Meškauską[102]. Be to, jiems padėjo dar 8 asistentai. Nežiūrint, kad Maskvos atsiųstieji baigė komunistinę Raudonosios profesūros akademiją, jie nepasižymėjo giliu marksizmo pažinimu, dėstė paviršutiniškai, šabloniškai, vienintele jiems žinoma rusų kalba. Vakarų krašto kultūra, į kurią jie pateko, buvo jiems visiškai svetima ir nesuprantama. Jų dėstomos, ypač Kuznecovo, draugų ir klausytojų akivaizdoje pažiūros atsiduodavo primityviu naivumu, kaip vyrukų, įsitikinusių savo tarybinės kultūros pranašumu. Lojalus ir net įsiteikiąs rektoriui, kaip savo viršininkui ir amžiumi vyresniam, Kuznecovas norėjo betgi nustumti į šalį prorektorių Bulavą, kaip idėjinį universiteto vadovą, ir monopolizuoti sau, kaip „vyriausios ir vadovaujančios universiteto katedros“ (rusiškai: „glavnoi i rukovodiaščei kafedry“) vedėjui, sprendžiamąjį vaidmenį universitetiniam gyvenimui. Jis iššaukė nesusipratimą su prorektorium, šiam nedavus jo katedrai tokios universitete patalpos, kokios jis norėjo, ir išpūtė tai katedros „persekiojimu“ prorektoriui

Bulavui, girdi, „nesiorientuojant dėl jos uždavinių rimtumo“ ir pan. Ginčas atsidūrė net Švietimo komisariate ir partijos viršūnėse. Maskvinis komisariato instruktorius drg. Artiuchinas, universiteto ir vietinių santykių atžvilgiu Žiugždos ir Bulavo jau kiek orientuotas ir palankiai nuteiktas, suprantama, vietos reikalus spręsdamas tarybiniu nusistatymu, ir Vilniun atsiųstas iš Kauno partietis Preikšas[103] ne tiktai parėmė Bulavą, bet ir nurodė Kuznecovui tikrą jo darbo veikimo apimtį. Kuznecovas taip susitvarkė, jog, kai semestrui baigiantis universitetas organizavo (komisariatui pritariant ir sutinkant) lietuvių kalbos kursus dėstytojams, kurie nemokėdami tos kalbos negalėjo jąja dėstyti savo dalykų, jis karščiausiai pritarė tam parėdymui, kaip visai tinkamam. Tam karštai pritarė ir naujas gudų kalbos lektorius Hriškevičius[104], šiaip jau demonstravęs draugų tarpe savo prosovietišką, net rusomanišką (kalbos vartojimo atžvilgiu) nusistatymą, stipriai patrauktą dar priešlietuviška nuotaika.

Kauno universiteto auklėtinis Meškauskas tikrai atitiko jam patikėtą uždavinį. Jis dėstė rimtai, kaip mokslininkas ir šiaip žmogus įgijo savo klausytojų pasitikėjimą, suprato jų nepalankų bolševizmui nusistatymą ir nemėgino kaip kad Kuznecovas arba komjaunuoliai traukti jaunimo už liežuvio, kad neatsargiai kur prasitartų. Engelso mirties kelintų metinių proga skaitydamas paskaitą, jis viešai pareiškė savo drąsų kritiškumą kai kurių šio didžiausio, greta Markso, mokslinio socializmo teoretiko teigimų atžvilgiu, pripažindamas juos nesant patvirtintus „tolimesnių visuomenės santykių raidos“, bet apkrautas partiniu darbu, atvažiuodamas iš Kauno tik paskaitoms, silpnos sveikatos, neturėjo jis didesnės įtakos katedros darbų linijai, pavydulingai monopolizuojamos prof. Kuznecovo. Asistentų tarpe vienintelis partietis buvo Valdšteinas (žydas), o kiti buvo kairieji lietuviai, kurie dažnai ne tik nieko bendro neturėjo su bolševizmu, bet kiti net prieš savo norą buvo įrašyti katedros personalan, jų tarpe buvo net I-ojo kurso studentas. Kadangi lietuviškas jaunimas nemokėjo rusų kalbos, kuria dėstė maskviečiai, asistentai buvo jų naudojami kaip vertėjai ir tarpininkai, padedantieji studentams gauti įskai-

tas. Todėl katedra, nežiūrint Kuznecovo judrumo, ar tikriau – šen ir ten bėginėjimo, labai šlubavo ir tikrai neparuošė ir nesumedžiojo nė vieno bolševizmo šalininko universitete.

Studentų klubas ir rabfakas

Partijai pavedus, komjaunuolių iniciatyva per studentų komitetą, kurio autoritetą universiteto vadovybė stengėsi remti, [nežiūrint], kad ir šis komitetas buvo primestas akademiniam jaunimui ir pasireiškė kai kurių savo narių nevykusiais išsišokimais, rektoratui sutikus, buvo įsteigtas studentų klubas. „Sovietiniame universitete privalo būti studentų klubas", – tvirtino rektoriui drg. Kimmelis, kuris čia rado naują dirvą savo veikimui, pavarius jį nuo negabių ir tinginių savo draugų ir gražių mergaičių „priėmimo" universitetan, ieškodamas klubui reikalingų baldų, bėgiodamas su pakvietimais ir pan.

Klubo atidarymo metu garbės prezidiuman, žinoma, buvo iškelti Maskvos komisarai su drg. Stalinu priešaky. Po kelių studentiškų prakalbų žodį gavo rektorius, kuris atkreipė dėmesį, jog tarp iškabinėtų ant sienų šūkių įvairiomis kalbomis ir tarp prakalbų, pasakytų įvairiomis kalbomis, trūksta šūkių ir prakalbų žydų kalba. Jis matąs čia žydo (Kimmelio) iškabinėtus šūkius rusų kalba ir girdįs ta pat kalba kalbančius žydus. Puškino[105] ir Tolstojaus[106] kalba esanti graži ir sudaranti TSRS gyventojų daugumos kalbą. Rusiškoje mokykloje mokęsis rektorius ją gerai išmokęs ir vertinąs rusų literatūrą, bet nesuprantąs gimtosios kalbos negerbimo, nusilenkiant daugumos kalbai. Po to draugų pirmyn išstumtas Kimmelis rektoriaus ir savo tautiečių pasitenkinimui virš programos žydiškai pratarė kelis žodžius*).

*) Kitą kartą rektorius buvo priverstas reaguoti taip pat kalbos reikalu dėl atsiųsto jam iš Lietuvos teatro direkcijos kvietimo į Vilniaus teatro atidarymą, išspaus-

Pakviestas iš miesto pašalinis gudų choras pabaigai padainavo kelias gudiškas daineles, lietuviškas universiteto choras kažkuo pasiteisinęs nedalyvavo. Studentų klubas turėjo uždavinį ne tiktai gerti arbatą ir vesti nerūpestingus draugiškus pasikalbėjimus laisvose nuo paskaitų valandose, ne tiktai suartinti savo tarpe akademinį jaunimą, bet taip pat geriau jį pažinti ir atrinkti jo tarpe tinkančius komjaunimui kandidatus, bet nepalankiai nusistačius lietuviškam ir lenkiškam jaunimui kaip tik vengiančiam draugiškų pasikalbėjimų ir atviresnio pasisakymo, klube tesirinko tie patys komjaunuoliai, daugiausiai žydai. Komjaunuoliai ir toliau skundėsi nekokiu lietuvių ir lenkų dalyvavimu komsomole ir klube, kas partijos jiems duotų uždavinių atžvilgiu permažai teįprasmino jų organizacijos veikimą bedalyvaujant joje bemaž tiktai vienos tautybės studentams.

Kita įstaiga, partijos pageidavimu [Švietimo] komisariato prie universiteto įsteigta, nežinoma netarybiniuose universitetuose, turėjo kiek pagrindo sustiprėti ir išsiplėsti. Tai buvo greitomis įsteigtas rabfakas (rabočij fakultet – darbininkų fakultetas), tikriau rabfakui parengiamasis kursas. Iš įvairių Lietuvos vietų partinių organizacijų surinktas partijai artimas sodiečių ir miestiečių žemdirbių ir amatininkų, daugiausiai lietuviškas jaunimas, baigęs tik kelias gimnazijos ar kitų mokyklų klases, turėjo čia kiek galima trumpiausiu laiku pasiruošti universiteto studijoms. Rabfako priešaky universiteto vadovybė pastatė buv. suaugusių gimnazijos direktorių prof. Kazį Sleževičių[107], kuris neužilgo gavo pripažinti savo pradedančiųjų „rabfakų" neblogą mokslo pažangą.

dinto dviem kalbom, rusiškai ir lietuviškai. Rektorius nukirpo rusišką tekstą ir grąžino direkcijai kartu su laišku, jog kaip lietuvis ir lietuviško universiteto rektorius, kaip seniau, taip ir dabar, suprantąs lietuviškai ir gražinąs jam nereikalingą rusų vertimą, gal direkcijai reikalingą rusams svečiams pakviesti. Dėl šito įvykio teatro direktorius Juknevičius[108] buvo iššauktas į NKVD, kur buvo atkreiptas jo dėmesys, kad toks rektoriaus pasielgimas turėsiąs jam savo pasekų („eto budet jemu učteno")[109]. Berods, atsitiktinai rektorius nebuvo atidaryme, kas taip pat atkreipė į rektorių visad budrią Vilniaus NKVD akį.

Lygiai geras buvo drg. Bulavo sumanymas įsteigti studentų laikraštį, kuris rimčiau nagrinėtų akademinio jaunimo reikalus, nekaip tą darė vadinamieji „sieniniai laikraščiai" įvairiuose fakultetuose ir universitetinėse įstaigose. Sumanymas šiaip atitiko akademines tradicijas, tik kiek modernizuotas, betgi negalėjo būti įgyvendintas, nes nepavyko surasti tinkamo redaktoriaus lietuvių studentų tarpe, nes partiečiai, tikriau partijai artimi jos simpatikai, tam buvo per silpni, o nepartiniai bijojo:

1. susikompromituoti savo visuomenės akyse, dalyvaujant laikraštyje, kuriam ji negalėjo pritarti dėl jo aiškaus bolševikinio nusistatymo;
2. pavojingų komjaunimo priekaištų dėl per daug silpno tarybiško laikraščio nusistatymo, neganėtino laikymosi partijos nustatytos idėjinės linijos ir pan.

Pagaliau prorektorius rado studentą, sutinkantį redaguoti laikraštį, ir pristatė jo kandidatūrą rektoriui, tačiau šis, atsižvelgdamas į kandidato neaiškų idėjinį veidą, įspėjo prorektorių, kad būtų apdairus ir pergreit neskirtų. Ir tikrai, kai vokiečiai užėmė Vilnių, rektoriaus nepatvirtintas „redaktorius" atnešė pasirašyti rektoriui kažkokios grupės rekomenduojamų gestapui jaunuolių sąrašą. Rektorius išprašė jį už durų kartu su nepasirašytu sąrašu.

Akademinio jaunimo nuotaikos. Lietuvių ir rusų kalba

Panaikinus senąsias akademines organizacijas, lietuviškas jaunimas nenusiminė. Studentų choras niekad dar neturėjo tiek dalyvių, kiek dabar, o akademiniai koncertai, laikas nuo laiko organizuojami Studentų komiteto vardu, ne tiktai savo turiniu buvo grynai lietuviški, bet ir labai patriotiški. Juose buvo dainuojamos populiarios kariškos,

jūrininkų ir kitos dainos, šokami tautiniai šokiai ir t. t., karštai ir nuoširdžiai klausytojų palydimi katutėmis. Plakančia širdimi studentai slaptai pasiklausydavo radijo užsienio žinių, o iš Vilniaus radijo – karišku valandėlių su kariškomis ir tokiomis operų dainomis, kaip „Tėvynė nežus, kol kareivis bus". Kaip niekad iki šiol, lankė studentai Šv. Jono bažnyčią ir klausė kun. Lipniūno[110] patriotiškus pamokslus, po kurių kartu su kitais maldininkais giedojo kudirkinį Tautos himną*).

Pagaliau studentai dalyvavo bendrame nelegaliame NKVD persekiojamajame politiniame Lietuvos gyvenime, sekdami pasaulinio karo eigą ir laukdami tėvynės išlaisvinimo iš Maskvos administracijos. Todėl palyginti gana ramiai ir net ironiškai buvo priimami nemalonūs partijos ir komisariato potvarkiai, tad ir komjaunimo mėginimai šeimininkauti universitete.

Lenkų akademinio jaunimo, kuriame buvo nemaža atvažiavusiųjų, nieko bendro su Lietuva neturinčių, net pabėgėlių iš Varšuvos ar Galicijos, dalis apsiprato su Vilniaus prijungimu Lietuvai, tad ir su Vilniaus universiteto lietuviškumu, tačiau daugumas laukė tokio karo galo, kuris grąžintų Vilnių Lenkijai.

Į bolševikų tvarkymąsi Lietuvoje, ypač Vilniuje, jie žiūrėjo kaip į pereinamąjį reiškinį, kurį reikią naudoti jei ne lenkiškumui sustiprinti, tai bent lietuviškumui Vilniuje susilpninti. Taigi čia tenka susidurti su tokiu keistu reiškiniu, jog lenkiškas jaunimas, dažnai buvę Stepono Batoro lenkiško universiteto studentai, visi – be išimties – su beveik religiniu pietizmu gerbią senojo Vilniaus universiteto „lenkiškas tradicijas", išaugę vilniečių kovos prieš rusifikaciją tradicijose, pasakojimuose, atsiminimuose, mėgino betgi prieš savo patriotinio katekizmo reikalavimus įvesti universitete maskolių kalbą kaip dėstomąją ir tarybinę. Žinoma, tatai buvo daroma ne dėl kokių simpatijų sovietams ir bendrai ne dėl prosovietiško nusistatymo, bet pašalinti lietuvių kalbai, kaip dėstymo kalbai, stiprinančiai lietuviškas

*) 1943 m. kun. Lipniūnas dėl savo patriotinės veiklos buvo išvežtas drauge su kitais lietuviais patriotais iš Vilniaus į Vokietiją, Štuthofo koncentracijos stovyklą, iš kur tik išsivadavęs mirė 1945 m. šiltine.

pozicijas Vilniuje. Toji priešlietuviškoji akcija buvo vedama nustatančių Vilniaus lenkų politiką grupių ir veikėjų labai atsargiai, nes ji nesutiko su tarybine švietimo politika, skelbiančia kiekvienos tarybinių respublikų tautos teisę mokytis savo gimtąja kalba, tuo pat Lietuvai ir lietuvių tautai į lietuviškąsias aukštojo mokslo įstaigas, kas Maskvos pakartotinai dabar vis buvo patvirtinama, kai lietuvių partiečiai arba komisarai dėl to paklausdavo. Antra vertus, taip pat buvo žinoma, jog Maskva bijo savo tautų ir respublikų išvidinių jėgų, siekiančių didesnio savistovumo, ne kartą visiškos nepriklausomybės, kas pagaliau sutinka su TSRS konstitucija, ir akylai tai seka, be atodairos naikindama bet kokius patriotinius sąjūdžius kaip „nacionalistinius", „nacdeminius" (nacionaldemokratinius) ir bendrai prieštarybinius.

TSRS respublikų mokslas, ypačiai aukštasis, kaip tuo atžvilgiu jautriausias, yra apsuptas partine nepasitikėjimo globa. Taigi aukštosios mokslo įstaigos, dažnai tik iš vardo tėra gudiškos ar kitokios, o tikrai rusiškos, tik su šiokiuo ar tokiuo nuošimčiu dėstomųjų dalykų vietos gyventojų kalba. Gana pasakyti, jog kai Minsko gudų universiteto rektorius Savickis[111] vizitavo Vilniaus universiteto rektorių ir rusiškai kalbėdamas prisipažino esąs gudas, Vilniaus rektorius, suprasdamas gudiškai, pasiūlė jam kalbėti gudiškai, bet Minsko rektorius to vengė pastebėdamas: „Nu znajete, eto neudobno" („na, žinote, tai nepatogu"), ir tikino Vilniaus rektorių, kad ateityje ir jis nebūsiąs taip jautrus kalbos atžvilgiu. Vilniaus rektoriui paklausus, kiek gudiškas kalbos atžvilgiu Minsko universitetas, to universiteto rektorius nieko neatsakė, tik numojo ranka.

Vadovaujančios lenkams grupės Vilniuje stengėsi išnaudoti nesutvarkytus dar tautybių santykius mieste, iš kurio lenkų administracija per 20 metų vis stūmė lietuvius, kad jie nesudarytų čia daugumos, o nuo 1939 m. rudens (Smetonos laikais) pradėtas lietuvių grįžimas Vilniun dabar buvo beveik sustabdytas, užėmus Vilnių sovietams. Padedami Jendrychovskio*) ir kitų lenkų partiečių, lenkai

*) Gal dar labiau esančios dabar Maskvoje ir dėjusios pastangas užsitarnauti sovietų pasitikėjimą Vandos Vasilevskos[112], pilsudskinio ministro Leono Vasilevskio[113] dukters.

mėgino įtikinti Vilniaus organizacijos narius, kurių daugumas buvo žydai, jog lietuvių kalba, kaip Vilniaus universiteto dėstomoji kalba, „nesuprantama Vilniaus jaunimo daugumai", turinti būti pakeista „suprantama studentų daugumai" kalba, ir nesulaikinėjo lenkiško jaunimo nuo akcijos rusų kalbos naudai, kaip esamose sąlygose galimos kontrabandos būdu universitetan būti įvestos ir lenkų visuomenės laikinai pakenčiamos prieš lietuvių kalbą. Sulenkintus arba surusintus Vilniaus žydus studentus, nenusistačiusius prieš lietuvius, bet nepatenkintus reikalu mokytis naujos, iki šiol jiems dar svetimos lietuvių kalbos ir dabar nuolat girdinčius Vilniaus gatvėse „tarybinę" (rusų) kalbą, nesunku buvo palenkti sumanymui išspręsti universiteto kalbos klausimą gana paprastu ir griežtu būdu, vietoje lietuvių kalbos įvedant rusų kalbą.

Reikalas dabar ėjo įrodyti, kad studentų daugumas nesuprantą lietuvių kalbos ir norį studijuoti rusų kalba. Žinodami, kad lietuviai sudaro pusę Vilniaus studentų, bet ir tai, kad ne visuose fakultetų kursuose, skyriuose ar grupėse lietuviai sudarė daugumą, rusų kalbos įvedimo iniciatoriai slaptai nuo universiteto vadovybės stengėsi pravesti tuo reikalu kaip ir plebiscitą žydų ir lenkų studentų tarpe. Nuosaikiųjų lenkų ir žydų apie visa tai informuojama universiteto vadovybė žiūrėjo į tai pro pirštus, neabejodama, jog išsišokėliai gaus pralaimėti.

Tikrai, studentų Rodkevičiaus, Engelytės (žinomojo Vilniaus lenkų advokato, po dvejų metų vokiečių sušaudyto, dukters) ir kitų (toje akcijoje dalyvavo ir dalis komjaunuolių) prikalbėjimai ir grasinimai surinkti bent kiek daugiau parašų už rusų kalbą nedavė pageidaujamų duomenų. Net nesiskaitant su 50% studentų, kuriuos sudarė lietuviai, sunku buvo patraukti paskui save neaiškiam reikalui lenkų ir žydų daugumą, nes tie lenkai ir žydai, kurie drauge su lietuviais persikėlė iš Kauno universiteto į Vilniaus universitetą, puikiai kalbėjo lietuviškai ir visiškai jų neviliojo mintis pereiti į rusų kalbą „lietuviams ant pykčio", o ir nemažai lenkų ir žydų iš Vilniaus arba tiesiog atvykusių iš Lenkijos sugebėjo jau tiek pramokti lietuviškai,

jog galėjo suprasti lietuviškai paskaitas. Kai kurie Vilniaus žydai, pav., populiarus medikų kurso seniūnas žydas Maizelis, imponuodavo net lietuviams greitai ir gražiai pramokęs lietuviškai. Tad į „rusomanų" pastangas, kaip kalbinius agitatorius praminė jų draugai (lietuviai vadino net „maskolberniais"), daugelis lenkų žiūrėjo labai abejingai; net ir nemokantiems lietuviškai, akcija prieš lietuvių kalbą atrodė negraži, neaiški ir įtartina. Reikalas atpuolė pats savaime. Komjaunuoliai gavo iš savo globėjų įspėjimą, kad nesikištų į tai, kas jiems nėra pavesta. Susikompromitavę „rusomanai" paprastai neigė (nežiūrint jųjų parašų) ką bendra turėję su šiuo dalyku. Plebiscitiškai rusomaniškos kai kurių studentų nuotaikos tik sutrukdė rimtam lietuvių kalbos mokymuisi ir pakenkė jos boikotininkams. Kai pavasario semestrui baigiantis iš lietuvių kalbos egzamino paaiškėjo kitų lenkų ir žydų silpni „darbo" rezultatai, partijos spaudžiamo [Švietimo] komisariato pavedimu turėjo būti taikomos jiems įvairios lengvatos ir prailginimai. Universiteto vadovybė dėl to nesijaudino suprasdama, kad lietuviškų paskaitų klausymas ir bendravimas su draugais lietuviais iš dalies atliks čia kalbos mokytojo darbą.

Mokslo personalas

Partija rėmė universiteto sumanymus, kiek šie sutikdavo kokias kliūtis. Ne dėl lietuviškų sumetimų, kurie jam buvo svetimi, bet įtikintas rektoriaus pas jį siųstų studentų, ypač komjaunuolių, drg. Baltruška partinės Vilniaus organizacijos vardu parėmė universiteto išplėtojimo projektą, ypačiai Medicinos ir Gamtos fakultetų universiteto numatytame akademiniame centre prie Čiurlionio gatvės, kam priešinosi Kauno [universiteto] Medicinos fakultetas. Neužilgo po to komisarų posėdyje, pirmininkaujant drg. Gedvilai[114], Kaune, nagrinėjant Medicinos skyriaus prie Vilniaus [universiteto] Gamtos fa-

kulteto išplėtimą atskiru fakultetu ir prieštaraujant tam Kauno universiteto atstovams, Vilniaus universitetą visų pirma parėmė atsiųstas iš Maskvos partietis ir padėjo teigiamai išspręsti šį reikalą. Nors jis čia buvo vienintelis rusas, dalyviai to posėdžio dėl jo kalbėjo rusiškai, darkydami ne kartą be pasigailėjimo rusų kalbą ir kirčiuodami žodžius lietuviškai. Tiktai Vilniaus rektorius ir vienas iš komisarų (Paplauskas), kad ir gerai mokėjo rusiškai, kalbėjo tik lietuviškai, tuo būdu pabrėždami posėdžio ir mokslo įstaigos lietuviškumą. Maskvos partietis pripažino tai teisinga, pasitenkindamas lietuviškų kalbų turinio vertimu, kurį padarydavo jo kaimynas.

Rektoriui pavyko apsiginti nuo Maskvos reikalavimo parašyti straipsnį apie Vilniaus universitetą žurnalui „Vestnik vyssei školy" („Aukštosios mokyklos žinios"), nes iš jo buvo reikalaujama „tinkamai" nušviesti ypačiai „lenkų kenksmingumą", kaip ir vėliau vokiečių okupacijos metu neparašė jis okupacinės vokiečių administracijos reikalaujamo pranešimo apie universiteto būklę bolševikmečiu.

Negalėjo profesoriai skųstis pernelyg mažu aprūpinimu, algas gaudami nemažas, tik ir čia radosi savo „bet". Kai pradžioje buvo paskelbta, kad tik TSRS tinkamai remianti mokslą ir tikrai rūpinantis profesorių buities užtikrinimu, maskvinės tarybinių universitetų algų normos, atsiųstųjų instruktorių sumišimui buvo daug žemesnės ne kaip senosios „smetoniškos". Skirtumai tik iš dalies tebuvo išlyginti, pritaikius buhalterijos leidžiamus paskirų asmenų įkėlimus į kiek aukštesnes kategorijas*). Profesoriai, kurie buvo išrinkti į naujai įkurtą Lietuvos mokslų akademiją, be savo profesoriškos algos, dar gavo visą akademijos nario arba jos bendradarbio algą, kas Lietuvoje buvo naujiena, nes iki šiol, užimant dvi vietas, buvo gaunamos ne pilnos dvi algos, bet tiktai 1,5 arba 1,25 algos. Tačiau daugumas

*) Tarybinė buhalterija turėjo sprendžiamą balsą universiteto finansiniuose reikaluose. Pribauginta Maskvos instruktorių sunkių bausmių, kalėjimo ir pan. pažadais už kiekvieną peržengimą ir net neprižiūrėjimą, ne kartą ji buvo nesukalbama, kas labai trukdė tinkamai išspręsti profesorių ir kitų tarnautojų atlyginimo reikalą.

profesorių (neskaitant akademijos narių) labai greitai pajuto maisto produktams kainų pakėlimą, prašokusį jų gaunamas algas, bet suprasdami naujose sąlygose šio reiškinio neišvengiamumą ir visuotinumą, pasiruošę blogesniam, nedarė iš to dramos.

Primesti universiteto personalui, tuo pat ir profesoriams, lyg nežinia kieno („iš miesto"), tiktai partijos pavedimu ir nežinia kuriam tikslui, naktiniai budėjimai, taip pat įvairūs universiteto personalui privalomi minėjimai, eisenos ir t. t. irgi buvo jų priimti ne be ironijos, bet kaip nepikta „balaganščina".

Daug sunkesnis mokslo personalui buvo reikalavimas pritaikyti savo dėstymą ir mokslinius darbus tarybinei pasaulėžiūrai: iš tikinčio pravoslavo visuotinės istorijos profesoriaus Karsavino sovietiškai aiškinti Europos tautų praeitį, iš filosofo, idealistinės krypties Sezemano[115] – prisitaikyti prie priešingos krypties – istorinio materializmo reikalavimų, tad „persiauklėti" ar, tikriau, „prisiauklėti", išklausinėti Livšino pastabų ir pamokymų, įsitikinti, jog paties dėstomas dalykas yra nereikalingas ir pan. Dėl savo, krašto ir tautos likimo netikrumas, netikrumas dėl savo universiteto ateities, visiškas atkirtimas nuo Vakarų, žinoma, trukdė dėstymui ir mokslo darbui, o toks žinomas ekonomistas ir buvęs Valstybinio banko direktorius Vladas Jurgutis[116] per dvi savaiti kas vakarą ir kas naktį buvo lankomas NKVD agentų ir tardomas apie savo ligšiolinę veiklą ir apie draugus, kas tuo taip nuvargintam ir prislėgtam be trupučio tik nepasibaigė protiniu pamišimu. Vienas didžiausių nepriklausomos Lietuvos ramsčių, [dėl] savo tautos teisių nenuilstamas kovotojas prof. Jurgutis vokiečių okupacijos metu turėjo praleisti dvejus metus Štuthofo koncentracijos stovykloje prie Dancigo.

Universiteto vadovybė šaukiama Maskvon

Sąryšy su ruošiamu nauju universiteto statutu, kuris turėjo būti suderintas su visasąjunginio universiteto statuto reikalavimais ir iš viso Maskvai reikalaujant Vilniaus universiteto darbą tampriau suderinti su tarybinių universitetų darbu, kilo reikalas universiteto vadovybei tarybinio darbo centre pažinti tarybinę švietimo organizaciją, tad vykti Maskvon, ko, berods, savo sumetimais reikalavo taip pat ir Maskvos vyriausybė iš tik prijungtų Lietuvos, Latvijos, Estijos respublikų aukštųjų mokyklų. Lietuvoje buvo sudaryta 11 asmenų delegacija, į kurią įėjo Kauno ir Vilniaus universitetų vadovybė su švietimo vicekomisaru J. Žiugžda priešaky. Vilniaus universitetui atstovavo rektorius M. Biržiška, prorektorius J. Bulavas, Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas Pr. Augustaitis, Ekonomikos mokslų fakulteto dekanas Alb. Rimka[117], Matematikos-gamtos mokslų fakulteto dekanas J. Matulis[118] ir Teisių fakulteto prodekanas St. Žakevičius[119]. Be to, buvo paimti abiejų universitetų studentų komitetų pirmininkai (iš Vilniaus stud. Linka[120]), kurie turėjo pažinti tarybinį studentų gyvenimą ir jų organizacijas. Išvykusį rektorių pavadavo teisių fakulteto dekanas prof. Vaclovas Biržiška, kuriam todėl teko tuo metu pirmininkauti ir kalbėti universitetui minint Lenino mirties kelintas metines 1941 m. sausio pabaigoje.

Delegacija susirinko Kaune ir sovietiniu lėktuvu atskrido Maskvon, kur ją sutiko drg. Artiuchinas, prieš kelias dienas atvykęs iš Vilniaus. Delegacija buvo patalpinta buvusios Lietuvos atstovybės rūmuose. Savo dvisavaitinės viešnagės metu Lietuvos universitetų delegacija buvo globojama, nustatoma ir diriguojama Aukštųjų mokyklų tarybos, kuriai vadovavo drg. Kaftanovas. Delegacijos žygius tvarkė drg. Kaftanovo pavaduotojas prof. Novikovas, kuris palaikė nuolatinį ryšį su Žiugžda ir Bulavu. Bevizituojant drg. Kaftanovą, jam buvo įteikti perduoti drg. Stalinui lietuviškai skoningai įrišti iki šiol išėję „Lietuviškosios enciklopedijos" tomai. Tuo būdu norėta pabrėžti savo lojalumą, bet kartu su tuo ir apolitinį savo atvažiavimo

pobūdį. Prieš išvykdama iš Maskvos dar kartą delegacija suėjo su drg. Kaftanovu, kuriam vicekomisaras Žiugžda, kartu su abiem rektoriais, išdėstė Lietuvos universitetų reikalus ir pageidavimus.

Būdama Maskvoje, delegacija turėjo apžiūrėti ir susipažinti su fakultetų, institutų ir kitų universitetinių įstaigų darbu, baigiant studentų bendrabučiais, jų vaikų darželiais ir lopšeliais. Visur rektoriai ir įstaigų vedėjai maloniai ir vaišingai ją sutikdavo, teikdami visas prašomas žinias apie įstaigų būklę ir darbą. Kai kur užsilikę nuo caro laikų vyresniojo amžiaus profesoriai sveikino lietuvius, grįžusius į Rusijos glėbį. Šiaip jau pasikalbėjimuose jautėsi tam tikras abišališkas susilaikymas, kuris trukdė nuoširdžiai išsiaiškinti keliamus klausimus.

Universitetinėse įstaigose lietuviams krito į akis – nežiūrint šiokio tokio jų apsirūpinimo pastatais ir patalpomis, per mažas tų įstaigų praplėtimas, didelis patalpų ankštumas. Ne kartą būtiniausios (pav., laboratorijose) švaros trūkumas ir per menkas apsirūpinimas reikalingais aparatais ir įrankiais, mokslo ir aptarnaujančio personalo nusidėvėjęs ir menkas studentų apdaras, apatija ir prislėgimas kaip profesorių, taip ir studentų veiduose, neapsirūpinimas užsieniniais mokslo leidiniais, paprastai aiškinamas valiutiniais suvaržymais. Nepaprasta visa ko baimė, kažkokia liguista manija vertė sudaryti ypatingas mokslo įstaigų apsaugos priemones, lyg joms būtų grėsę kokie vagystės, suktybių ir kitokie pavojai. Pav., viešoje Lenino vardo bibliotekoje dažnos sargybos, kurioms net bibliotekos direktorius turėjo legimituotis eidamas per skyrius. Kai kuriose įstaigose sargai tiesiog mindavo delegacijai ant kulnų. Bendrai, ne tiktai tiems delegacijos nariams, kurie pažinojo arba baigė Vakarų Europos (vokiečių arba kitus) universitetus, bet ir visai delegacijai, žinančiai aukštųjų Lietuvos mokyklų pasiektus rezultatus, tiesa, kiek per daug skubus, ir bendras tarybinių universitetinių įstaigų pažinimas, nedaug tedavė teigiamos medžiagos, kurią galima būtų panaudoti savo krašte*).

*) Net abu rektoriai, kurie išėjo senuosius caro laikų rusų universitetus, gavo pastebėti tarybinio aukštojo mokslo įstaigų darbo ir universitetinio mokslingumo pernelyg jau mažą pažangą, kai kada net aiškų sustingimą, dargi puolimą, palyginus su senaisiais laikais, tik, žinoma, per du dešimtmečius užaugo studentų skaičius.

Tas pažinimas betgi buvo naudingas ir būtinas, kadangi buvo reikalaujama perimti tarybinių universitetų ir institutų struktūrinius ir administracinius pagrindus, na, ir reikėjo pasiruošti tam atvejui, jei TSRS tarybinė santvarka ateityje būtų stiprinama ir plečiama, ko tektų tuomet saugotis. Kiek delegatams pavyko susiartinti su gimininguų jiems specialybių atstovais ir geriau pažinti savo specialybių padėtį tarybinėse įstaigose, ne kartą gauta pripažinti rimtas mokslinis darbas. Profesūros ir studentų pilkam akademiniam gyvenimui pažinti delegacija negavo patogių progų. Tad laisvus vakarus ji praleisdavo puikiuose Maskvos teatrų vaidinimuose, kaip garsiame Stanislavskio dailės teatre („Chudožestvennyi teatr") ir kituose. Vaidinimuose išryškėjo aiškiai rusiškas, patiotinis tarybinės teatro politikos nusistatymas, ne tiktai ruso kareivio („nėra tokių kliūčių, kurių neįveiktų rusų kareivis" – žodžiai iš istorinės dramos), bet ir buvusios caro armijos vadų, kaip Suvorovas[121] ir Kutuzovas[122] kėlimas padangėn. Turint galvoje tuometinius Reicho ir TSRS santykius reikšmingas buvo 1941 m. vasario mėn. inscenizavimas, kaip per septynerių metų karą jaunas Suvorovas, kaip rusų komendantas, įsitaiso Berlyno burmistro bute (nuo Suvorovo iki 1945 m. Žukovo[123]!). Ypačiai netikėtai šio rusiško, daugiau negu sovietinio Maskvos teatrų patriotizmo buvo užklupti su delegacija atvykę studentai. Juk jie jau buvo pripratę, jog per kelis mėnesius Lietuvoje vis buvo puolamas lietuviškas patriotizmas, kaip nesuderintas su tarybine ideologija nacionalizmas! Juk buvo draudžiamos patriotinės Maironio dainos, kuriose primenama didinga Lietuvos praeitis! Juk buvo keikiamas garsus kryžiuočių galybės triuškintojas Vytautas Didysis[124], kaip militaristinis vadovas (rusų kunigaikštis Aleksandras Nevičkis[125], kartą sumušęs kryžiuočius, Rusijos carų pakeltas šventuoju, tarybininkų taip pat garbinamas kaip rusų tautos didvyris!). Buvo smerkiamas Žalgirio[126], Kirchholmo[127] kautynių ir kitų senovės lietuvių garsių karinių žygių garbinimas, kurie žygiai, tarybininkų tvirtinimu, terodę Lietuvos valdovų grobuoniškumą. 1794, 1831 ir 1863 m. priešmaskoliški sukilimai tebuvę „ponų reakcionierių maištai", o lietuvių tautos 1919–20 m. kovos dėl Nepriklausomybės tebuvęs nacionalistų ir kitų reakcionierių darbas.

Nekokį įspūdį lietuviai studentai gavo, patys, nebe su rektorių ir dekanų delegacija, suėję su rusų studentų gyvenimu, kurio pažinimui vadovavo Maskvos studentų komiteto paskirti draugai taip, jog kai delegacija grįžo Lietuvon, Vilniaus komjaunuoliai buvo labai nepatenkinti kritišku drg. Linkos nusistatymu jo pažintų Maskvoje akademinių santykių atžvilgiu ir kiek jį anksčiau aukštai kėlė, tiek dabar jie kalbėjo apie jį kaip apie „girtuoklį", „kortuotoją" ir iš viso kaip apie neidėjinį studentą. Kopylovas savo ruožtu atkreipė į jį savo ypatingą dėmesį.

Delegacija, gavusi prof. Novikovo pažadą neužilgo atvykti Lietuvon, kad vietoje pažintų lietuviškų universitetų būklę (po to dar latvių ir estų), grįžo vieni lėktuvais, kiti geležinkeliais. Skridę lėktuvu delegatai dėl sniego pūgos, kuri skrendant pakilo, neleidžiami nusileisti nei Kaune, nei Vilniuje, nei pakeliui Minske ar Rygoje, tebuvo priimti Velikije Luki ir tiktai kitą dieną galėjo tęsti savo lėktuvinę kelionę toliau. Grįžus namo, ne tiktai buvo pasidalinta savo įspūdžiais su draugais profesoriais viešai ir uždaruose pasikalbėjimuose, bet Maskvai reikalaujant duota lyg ir formali ataskaita iš Maskvos įstaigų aplankymo. Ne tik iš mandagumo neleidžiant sau joje kad ir atsargiausio kritikos žodžio, bet ir turint galvoje liguistą ir kritikams pavojingą Maskvos jautrumą tuo atžvilgiu, viskas čia buvo išdėstyta labai draugiškai ir pasiųsta Aukštųjų mokyklų tarybon, greičiausia prof. Novikovui į rankas.

Prof. Novikovas tikrina Vilniaus universitetą

Kiek laiko praėjus, prof. Novikovas atvyko į Vilnių. Lydimas rektoriaus ir dekanų, per kelias dienas lankė jis universitetą ir jo įstaigas. Prorektoriaus Bulavo lydimas, jis aplankė Akademinius namus, studentų komitetą ir studentų klubą. Buvo sušaukti fakultetų tarybų

posėdžiai, kuriuose abipusiškai informavosi – prof. Novikovas apie fakultetų darbo organizaciją, o profesoriai ir dekanai apie tarybinius reikalavimus ir kaip prie jų prisitaikyti. Atskirai aptarė prof. Novikovas universiteto reikalus su prorektorium Bulavu, su marksizmo-leninizmo profesoriais Kuznecovu ir Bulinu ir su komjaunimo atstovais. Prorektoriaus Bulavo iniciatyva, kuris turėjo nemažai vargo su Akademiniais namais, kurių įvairiatautis jaunimas elgėsi netvarkingai ir nedrausmingai, komjaunuoliai neklausė visumos išrinktos, prorektoriaus pristatytos ir rektoriaus patvirtintos valdybos ir net jau lietuviai, dėl įsivyraujančios krašte suirutės, ypačiai jų tėvus ir gimines palietusios jų skaudžiai atjaučiamos priespaudos, kiti benustodami vilties sulaukti geresnės ateities ėmė, kaip ir lenkų jaunimas, girtauti ir kortauti. Prof. Novikovas įsikišo į šį reikalą, nurodydamas tik iškeptiems komjaunuoliams į tarybinių akademinių namų santvarką ir kvietė juos pavyzdingai laikytis. Kadangi lenkų ir žydų intrigos prieš lietuvių kalbą dar nesibaigė, prof. Novikovas įsakmiai įspėjo, kad Vilniaus universitetas ir toliau liksiąs lietuviškas, tad ne tik būsią dėstoma lietuviškai, bet lietuvių kalba čia visiems esanti privaloma.

Universiteto senato posėdyje prof. Novikovas aiškiai pasisakė universitetą radęs visiškoje tvarkoje, be kai kurių lengvai pašalinamų menkų trūkumų ir pažymėjo, kiek daug universiteto vadovybė padariusi jam priartinti prie tarybinių universitetų, kartu užtikrindamas, kad privalomas universitetui visasąjunginis statutas, su kuriuo derinamas Vilniaus universiteto (senato) naujai surašytas statutas, kiekvienai aukštajai mokyklai lengvai leidžiąs išlaikyti savo pagrindines savybes ir savitą akademinį gyvenimą, o taip pat užtikrinąs tolimesnį jo plėtimąsi, kiek to reikalaujanti paskiros respublikos pažanga ir kilę mokslo reikalavimai. Po to jis suteikė dar įvairių paaiškinimų dėl rengiamo statuto. Rektorius iškėlė ypatingai jam artimą sumanymą, kuriam nepritaręs Humanitarinių mokslų fakultetas, būtent, šio fakulteto istorijos skyrių paversti atskiru Istorijos fakultetu. Tačiau prieš šį sumanymą pasisakė ir prof. Novikovas („pagaliau, kaip norėsite, taip ir

padarysite"), pareikšdamas, kad tarybinė aukštoji mokykla jau esanti pergyvenusi „išsikarščiavimo" (uvlečenije) laikotarpį, kai ji skaldžiusi universitetą paskirais institutais ir paskiras specialybes iškeldavusi iš fakultetų į savarankiškus institutus. Šiuo metu į tai esą žiūrima kritiškai.

Prof. Novikovas, žinoma, nesisakė aiškiai, kad tarybininkai iš viso skersuoja į istoriją ir istorikus, nelinkę stiprinti jos mokslinį savarankiškumą ir svorį mokyklinėje ir visuomeninėje pedagogikoje. Negalėjo ir rektorius aiškiau pabrėžti, kas jam svarbiausia rūpėjo, būtent, atremti Visasąjunginės partijos autoritetu remiamą LTSR partiečių ir apipartiečių keliamą akciją prieš Lietuvos istoriją, jos mokslinį ir mokyklinį savarankiškumą, žiūrinčią į Lietuvos praeitį ne tiek Internacionalo, kiek Maskvos ir maskolių akimis. Rektorius turėjo čia pasitenkinti apolitiniu argumentu, t. y. Vilniaus archyvų turtingumu, kur tiek medžiagos Lietuvos administracijos ir mokyklų paskutiniųjų bemaž dviejų šimtmečių istorijai, tad susijusiai su Rusijos istorija, ypačiai medžiagos visuomenės ir kultūros istorijai, kuriai daug dėmesio skiria tarybiniai istorikai. Tas argumentas neįtikino prof. Novikovo, kaip anksčiau nebuvo įtikinęs rektoriaus draugų Humanitarinių mokslų fakultete.

Prof. Novikovas atsisveikino su rektorium ir senatu, žadėdamas dar ne kartą susitikti sprendžiant painius klausimus arba pašalinant kliūtis tolimesniam universiteto stiprėjimui*).

Kelioms savaitėms praslinkus, birželio mėn. pradžioje, vienas Gamtos-matematikos fakulteto profesorius, būdamas Maskvoje, užėjo Aukštųjų mokyklų tarybon. Prof. Novikovas maloniai prisiminė Vilniaus universitetą ir savo pasikalbėjimą baigė pastaba: „U vas predstojat bolšije peretasovki" (pas jus bus dideli sąstato pakeitimai). Ir

*) Kitais metais toje pačioje kėdėje sėdėjo hitlerinio ministerio užimtam Rytų kraštui (Lietuvai, Latvijai, Estijai ir Gudijai) Rosenbergo[128] pasiuntinys prof. Stegmannas[129], kuris reikalavo susiaurinti universiteto veiklą. Tam griežtai priešinosi energingas Lietuvos švietimo vadovas ir gynėjas, švietimo reikalams tarėjas dr. Germantas[130] ir tas pat rektorius.

tikrai, kai to pat mėn. antroje pusėje vokiečiai užėmė Lietuvą, NKVD patalpose rasta tūkstančių lietuvių sąrašai, kuriuos buvo nusistatyta vežti TSRS gilumon. Sąrašan buvo įtrauktas Vilniaus universiteto rektorius, bemaž visi profesoriai ir daugumas studentų*).

Sovietinamas universitetas savo gyvenimo pabaigoje

1941 m. pavasaris praėjo universitetui įprastoje paskaitų, įskaitų, egzaminų, įvairių „naminių" reikalų tvarkymo, nesusipratimų studentų tarpe išlyginimo atmosferoje. Be to, universiteto vadovybė turėjo sugaišti daug laiko statutui išdirbti ir jį išversti į rusų kalbą. Taip pat savo biudžetui sustatyti ir jam suderinti su tarybiniais reikalavimais, kas, turint galvoje per 20 metų nusistačiusią Lietuvoje tvarką, buvo gana painu ir nelengva. Tuo tarpu lygiai už universiteto, kaip ir jo sienose, jautėsi iš šalies kyląs įtempimas, laukiant aiškiai neišvengiamo sovietų-vokiečių karo, apie kurį vis dažniau užsimindavo atvažiuodami iš Maskvos partiečiai ir instruktoriai, kartais ir Lietuvoje pastatyti rusų kariškiai.

Lietuvoje išorinė ramybė negalėjo nuslėpti bruzdėjimo, ypačiai jaunuomenės tarpe, kam ypatingai daug medžiagos davė sovietinamos Lietuvos tikrovė.

Tokią nuotaiką išryškino rektorius, dažnai gavęs raminti ir sulaikinėti karštesniuosius studentus nuo neatsargių išsišokimų, galinčių juos pražudyti ir pakenkti universitetui. Savo gegužės 1 d. prakalbo-

*) Kaip 1940 m. į NKVD, taip 1941 m. porai dienų tepraėjus vokiečiams užėmus Vilnių, rektorius buvo iššauktas į įsitaisiusį buvusiuose NKVD namuose gestapą ir rado NKVD sudarytuose išvežimui sąrašuose savo ir savo draugų pavardes.

je, pasakytoje iš universiteto rūmų aukštutinio aukšto lango į partijos nurodymu surinktą Skargos[131] ir Sirdvydo[132] kieme akademinį jaunimą, rektorius palygino I-os gegužės minėjimą prieš 35 metus Vilniaus darbininkų, kuriems teko slėptis nuo rusų policijos užmiestyje, sutūpus po lietum pakrūmiais, kur dabartinis rektorius, tuomet dar jaunas studentas, dalyvavęs ir kalbėjęs, su dabartiniu minėjimu, rengiamu ne tik valdžios leidimu, bet ir jos organizuotu, tik taip pat po lietum tamsią ir niūrią dieną. „Kaip prieš 35 metus po lietaus užstojo gražios ir giedrios dienos, taip ir ši niūri ir šalta diena turės užleisti vietą ateinančių dienų giedrai." Tad „tegul kas gyva nenustoja vilties (poeto žodžiais), tegu jaunimas ir šiandien galvų nenuleidžia, kad ir stovi be skėčių kaip šlapios vištos po lietum, ir tegu kantriai, labai kantriai žiūri į dangų, ar tik negiedrėja", užbaigė rektorius, palydimas gerai jį supratusio jaunimo katutėms.

Dar karščiau plota studentų tautinių šokių grupės koncerte, kai šokiui besibaigiant, šokėjos atsisuko veidu į sieną, kas, berods, atitiko šokio reikalavimą, ir padarė mandagų ir gražų atsisveikinimo reveransą, mosuodamos dar įvairiaspalvėmis skepetaitėmis; sienoje kabėjo Lenino ir Stalino portretai. Mieste ėmus plačiai apie tai kalbėti, rektorius iššaukė atsakominguosius koncerto rengėjus ir griežtai uždraudė šitokias neatsargias inscenizacijas.

Dėl savo padėties nedalyvaudamas politiniame savo tautos ir savo jaunimo darbe, rektorius nenuleido nuo jaunimo akių ir prireikus užbėgdavo kiek galėdamas neapgalvotiems ir pavojingiems besikarščiuojančių savo auklėtinių žygiams. Stebėjo juos ir Kopylovas su savo patikimaisiais. NKVD sekė visą tautą ir visą kraštą. Neužilgo prasidėjo suėmimai, palietę ir universitetą. Čia vieną, čia kitą dieną iš universiteto raštinės NKVD buvo išvedami paskiri tarnautojai arba tarnautojos, o privačiuose namuose ir Akademiniuose namuose buvo suimami studentai. Tuo būdu dingo studentų choro ir tautinių šokių ansamblio seniūnas Gudūnas[133] galbūt net dėl savo šokėjų atsisveikinamojo nusilenkimo. NKVD agentai sukinėjosi universiteto koridoriuose, seminaruose ir laboratorijose, įlįsdavo į profesorių

kabinetus, kur studentai laikydavo įskaitas ir egzaminus. Jaunimas nustojo nakvojęs namie, keliaudavo iš vienos vietos į kitą, ėmė vengti universiteto, net visiškai atsisakydamas nuo įskaitų ir egzaminų, arba laikė juos privačiuose profesorių butuose.

Vis dėlto semestras ėjo prie galo be didesnių sukrėtimų. Fakultetuose buvo ruošiamasi paskutiniam priešatostoginiam darbui – profesorių išsiuntimui į mokyklas. Profesoriai buvo siunčiami išaiškinti baigiantiems mokyklas abiturientams paskirų universiteto mokslo specialybių uždavinius ir studijų savybes, kad, stodami universitetan, rimčiau, labiau apgalvotai rinktųsi sau fakultetą ir būsimąsias studijas. Tuo pat betgi metu ėmė sklisti neaiškūs gandai apie partinių organizacijų surašinėjimą tų asmenų, kurie turėsią būti išvežti Rusijon. Klausiami dėl tų gandų tikrumo partiečiai išsigindavo arba išsisukinėdavo nieko nežiną, o garsusis Liudas Gira[134], Lietuvos visuomenės laikomas sovietams parsidavėliu, ramino, kad būsiančios išvežtos tiktai „Vilniaus kurvos...". Krito į akis geležinkelių stotyse didesnis vagonų rinkimas, nesuprantamas vietos geležinkeliečiams, bet jų viršininkų rusų tvirtinimu, paslaptingai – bemaž į ausį – šnabždomų, vagonai esą čia rengiami laukiant susidūrimo su vokiečiais, kas lyg ir pasitvirtindavo iš žinių, ateinančių iš Vokietijos. Gatvėse pasirodė daugybė tik atvežtųjų enkavedistų, mėlynai aprengtų kaip seniau caro žandarai („sinije mundiry"[135]), kurių atvykimą sunku buvo paaiškinti karo artumu.

Ir štai birželio 14 ir 15 d. visoje Lietuvoje prasidėjo masiniai suėmimai. Per 40 000 asmenų – vyrų ir moterų, suaugusių ir vaikų – sugrūsta į prekinius vagonus, ir prasidėjo vežimas TSRS gilumon[136].

Vilniaus universitetas, kaip skirtas kitai išvežimo partijai, turėjo būti išvežtas birželio pabaigoje, pabaigus tvarkytis su pirmąja partija, šiuo tarpu mažai tenukentėjo. Buvo išvežti k eli buvę Vilniaus universiteto profesoriai, keli administracijos tarnautojai ir kiek studentų. Tačiau bemaž kiekvienas studentas išvežtųjų lietuvių tarpe nustojo savo artimųjų arba tolimųjų giminių. Jaunimas nebelaukė ramiai tolimesnių suėmimų, tad naudodamiesi šiltu oru, tuojau su-

sislėpė miškuose apsiginkluodami, kuo kas galėjo, kad prireikus jėga pasipriešintų. Universitete visuomenė ypačiai pasipiktino profesoriais Kuznecovu ir Bulinu, kurie, kaip partiečiai, aktyviai dalyvavo suėmimuose. Tokio dalyko Vilniaus universiteto istorija kaip ir nežinojo, nes paprastai jo profesoriai maskolių būdavo suimami, bet ne patys ką suimdavo, išskiriant suniekšėjusį to universiteto rektorių Pelikaną[137], 1831 m. jaunimo už tai lazdomis apdaužytą.

Vagonų dalis su suimtaisiais tebestovėjo dar Vilniaus stotyje, kai enkavedistai ėmė kratyti priemiesčio miškus, ieškodami „pabėgėlių". Jau ir universiteto mokslo personalas pradėjo naktinį bastymąsi iš buto į butą, o ir dienos metu kiek galėdamas vengė universiteto rūmų, kai birželio mėn. 22 d. 6 val. iš ryto per radiją, o kiek vėliau iš mestų ant miesto bombų Vilnius sužinojo, jog prasidėjo rusų-vokiečių karas. Dviejų dienų bėgyje išnyko enkavedistai, partiečiai, priešakyje su drg. Baltruška, pirmiausiai vežančiu savo buto baldus, komisarai ir komjaunuoliai su Kuznecovu ir Bulinu drauge. Drg. Bulavas liko ir jam nė plaukas nuo galvos nenukrito, tik turėjo palikti universitetą. Taip pat buvo pašalinti panaikintos Marksizmo-leninizmo ir kelių kitų katedrų dėstytojai ir asistentai, kurie dažniausiai patys suprato savo dalyvavimo akademiniame darbe laikinumą arba savo pasisakymais bolševikmety, ne visados nuoširdžiais, buvo sukėlę prieš save lietuvių visuomenę. Dvi nakti profesūra, studentija ir šiaip vilniečiai praleido bomboms krentant. Universiteto rūmų slėptuvėse vienu laiku slėpėsi komjaunuoliai ir partizanai, o birželio 24 d. iš ryto Vilnių užėmė vokiečių kariuomenė. Prasidėjo vokiečių okupacija.

Melbeke (prie Liuneburgo), Vokietijoje
1945.VII.11–1945.VII.24

II. Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais

Rusų-vokiečių karui artėjant

1939 m. spalio mėn 10 d. Vilniui Lietuvos susitarimu su Tarybų Sąjunga grįžus Lietuvai, iš Kauno į Vilnių buvo perkelta Vytauto Didžiojo universiteto fakultetų dalis, iš kurių sudarytas Vilniaus universitetas tik vieną 1940 m. pavasario semestrą teišvarė Lietuvai tebesant nepriklausomai. 1940–1941 mokslo metus universitetas gavo eiti, Lietuvai jau esant Raudonosios armijos okupuotai ir paverstai viena iš keliolikos Tarybų Sąjungos respublikų. Sunkūs ir klaikūs metai universiteto profesūrai ir studentijai, kaip ir visai lietuvių tautai, vis dėlto laimingai buvo užbaigti: 4 fakultetai (Humanitarinių mokslų, Teisės mokslų, Ekonomikos mokslų ir Matematikos bei gamtos su medicinos skyrium kaip Medicinos fakulteto užuomazga) su 2200 studentų ir studenčių, kurių 50% buvo lietuvių, 33% žydų, 16% lenkų, ir 1% gudų, rusų ir kt., – štai kaip atrodė universitetas, baigdamas mokslo metus. Universitetas dirbo su išlikusiomis iš Lietuvos nepriklausomybės laikų mokslo pajėgomis, išskyrus kelis dar pradžioje komunistų pašalintus dėstytojus, kurių vietos buvo užpildytos didesniu skaičiumi paskubomis paruošto jaunimo ir dviem iš Maskvos atsiųstais marksizmo-leninizmo dėstytojais: Bulinu ir Kuz-

necovu. Tebeveikė dar senasis universiteto statutas, bet Švietimo komisariato pritaikytas prie valandos reikalavimų, o universiteto senatas jau išdirbo naują statutą, suderintą su bendraisiais statutiniais Tarybų Sąjungos aukštųjų mokyklų reikalavimais. Studentijos sudėtis susidarė universiteto administracijai persijojus kandidatus, atsižvelgiant į partijos ir komunistinio jaunimo reikalavimus, ir pirmenybę atidavus labiausiai nepasiturinčių tėvų sūnums ir dukterims. Mokslas universitete tebėjo lietuvių kalba; žydų ir lenkų studentų dalis buvo mėginusi išsirūpinti, kad ji būtų pakeista rusų kalba, tačiau tai buvo iš partijos pusės sudrausta. Be to, ir Tarybų Sąjungos Aukštųjų mokyklų tarybos iš Maskvos atsiųstasis vizitatorius prof. Novikovas patvirtino, jog Tarybų Lietuvos universitetas yra ir turi būti lietuviškas. Tebuvo žinoma, jog šiaip naujienų mokslo metams universiteto sudėtyje būsią, nes grįžęs Maskvon prof. Novikovas susitikusiam ten su juo Vilniaus universiteto profesoriui prasitarė apie „bolšija peretasovki" (didelius pakeitimus). Jau palaikęs artimus santykius su partija ir Švietimo komisariatu prorektorius Bulavas vietoje žymaus mokslininko ir populiaraus dėstytojo, reikšmingos „Europos kultūros istorijos" autoriaus, visuotinės istorijos prof. Leono Karsavino siūlė šią katedrą pavesti prof. K[arsavino] asistentui Pranui Čepėnui[1], tik šiam, suprantama, atsisakius, – 60-mečiui Broniui Untuliui[2], težinomam kaip gimnazijos istorijos mokytojui ir istorijos vadovėlių autoriui, kuris davėsi prikalbamas. Buvo numatyti ir kiti pakeitimai, pravesimi be rektorato, senato, dekanų ir fakultetinių tarybų žinios. Apie vienus ar kitus, tikrus ar tik spėjamus pakeitimus šios įstaigos tegaudavo patirti iš plepesnių komjaunuolių arba gavusių pasiūlymus, bet nesutikusių profesoriauti kandidatų.

Tačiau universitetui grėsė ne vien tų ar kitų profesorių pašalinimas; buvo daug didesnių pavojų. Komunistams vis labiau aiškėjo, jog lietuvių tauta tarybinės tvarkos, kaip visiškai jai svetimos, neprima. Todėl besiartinant neišvengiamam Tarybų Sąjungos karui su Vokietija, jie nusistatė išvežti iš Lietuvos nepriklausomai nusistačiusią lietuvių šviesuomenę, tvirtai besilaikančią ūkininkiją, buvusios

Nepriklausomosios Lietuvos valdžios organų pareigūnus, Lietuvos visuomeninių organizacijų veikėjus ir visą sveiką, jauną, tautiškai susipratusį tautos aktyvą – ligi 700 000 žmonių (drauge su šeimomis), kas sudarytų per vieną trečdalį visos Lietuvoje gyvenančios lietuvių tautos. Neaiškūs gandai apie tai plito visuomenėje, lietuvių partiečių ir artimų NKVD lietuvių prasitarimai ir net įspėjimai dar labiau kėlė nerimą, bet daugumas vis nenorėjo tikėti, į vieno ar kito dingimą NKVD požemiuose bežiūrėdami kaip į atsitiktinį suimtojo nesutapimą su esamąja tvarka. Iš pradžių tiktai retas kuris „dėl visa ko" namie nenakvodavo. Vieną kitą Vilniaus universiteto studentą suėmus, kiti studentai (lietuviai) pasidarė jautresni ir budresni, dar atsargesni kitataučių komjaunuolių atžvilgiu, įtardami juos įdavinėjimu, ir į įskaitas ar egzaminus atsargiai tesilankydami, ne kartą profesorių ir nebe universitete, o namie priimami. Vilniaus stotyje pasirodė ištisos virtinės tuščių gyvulinių vagonų, o mieste daugybė mėlynkepurių enkavedistų; kažkam buvo parengti ir autovežimiai. Ir štai naktį iš birželio 14 d. į 15 d. taip Vilniuje, taip ir visoje Lietuvoje padaryti masiniai suėmimai, tūkstančiai vyrų ir moterų, suaugusiųjų ir vaikų, kartais net vien vaikų suvežti į stotis, uždaryti anuose gyvuliniuose vagonuose ir išvežti į Rusiją. Partiečiai, klausiami dėl šių suiminėjimų priežasties ir tikslo, patys sujaudinti, visaip išsisukinėjo, o begėdis ekspoetis Liudas Gira visu savo degenerato išdidumu pareiškė, jog tai esą „k..." išvežamos.

Tatai buvo pirmoji (keliasdešimties tūkstančių žmonių) partija, po kurios birželio pabaigoje turėjo būti suimta ir išvežta antroji, daug didesnė, ir pagaliau liepos mėn. bene dar didesnė trečioji partija. Čia jau bemaž visi, kas tik gyvas, ėmė slapstytis, vieni keistis su kitais nakvynėmis, o kiti tiesiog į miškus išbėgo. Nors pirmoje partijoje buvo išvežti keli buvę universiteto profesoriai, bet nei rektorius, nei vyresnieji profesoriai nelaikė galimu slapstytis, kol mokslo metai nėra baigti ir jie reikalingi savo pareigoms. Jaunesnieji mokslo personalo nariai, mažiau suvaržyti pareigomis ir ne be pagrindo spėdami, jog jauniesiems gresia didesnis pavojus būti suimtiems, ėmė jau, kaip

ir lietuviai studentai, namie nebenakvoti. Apsidirbę su įskaitomis ir egzaminais, studentai išbėgiojo po visą Lietuvą. Ir kitos Vilniaus įstaigos ištuštėjo, tarnautojams išbėgiojus taip, jog darbas bemaž visur ėmė šlubuoti, kitur net ir sustojo. Pasirengusi karui rusų kariuomenės vadovybė atvirai reiškė savo nepasitenkinimą tuo, kas daroma. Atėję universiteto rektoratan, rusų karininkai jam pareiškė nesuprantą, kaip galima karo išvakarėse kas panašaus daryti pasieniniam krašte, lyg tyčia gyventojus įsiutinant prieš Tarybų Sąjungą. Korektiškas ligi galo Sąjungos atžvilgiu rektorius tik pečiais traukė, nebyliu virtęs, juo labiau jog jau ištisi metai jis vis girdėjo apie ryt poryt prasidėsiantį rusų-vokiečių karą, o šio vis nebuvo.

Tik štai 1941 m. birželio 22 d. 6 val. ryto per radiją Vilnius sužinojo apie vokiečių pradėtą karą. Dvi paras per Vilnių skubiai traukė rytų link Raudonoji armija, Kauno komisarai, partijos nariai, komjaunuoliai, NKVD ir milicijos pareigūnai. Laikas nuo laiko atskrisdavo vokiečių lėktuvai, kurie ypač birželio 22–23 d. naktį kelias valandas bombardavo gaisro apšviestą miestą. Universiteto rūsiuose slėpėsi profesoriai ir studentai, sukilę prieš maskolius partizanai, ypač suimtųjų ir išvežtųjų sūnūs ir giminės, ir tie komjaunuoliai, kurie buvo pasiryžę ištrūkti iš komjaunimo varžtų ir darbu vėl sutapti su tauta, tik dar neramūs dėl savo likimo. Dar pirmą dieną per radiją iš Kauno išgirstas Lietuvos laikinosios vyriausybės su gen. Škirpa[3] priekyje paskelbimas sukėlė klaidingą įsitikinimą, jog ji Kauną jau turinti savo rankose, nors dar ir kitą dieną ten partizanų su komunistais tebesikauta.

Birželio 24 d. pro Vilnių pravažiavo pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai. Namai pasipuošė lietuviškomis trispalvėmis vėliavomis, kurias visą tarybinės okupacijos metą tiek lietuviai, tiek lenkai ir žydai laikė suslėptas šitokiai kaip ši dienai. Gyventojai išėjo į gatves karštai sveikindami išsivadavimą nuo komunistinio slogučio. Miesto tvarkos žiūrėjo čia pat susidaręs Vilniaus miesto komitetas, kuriame dalyvavo prof. Vladas Jurgutis, kuris kelias savaites prieš tai buvo kas vakarą NKVD agento lankomas ir per naktis kankinamas, tik dvasi-

nės pusiausvyros nebuvo nustojęs, ir kai kurie kiti universiteto žmonės drauge su neuniversitetiniais lietuvių veikėjais. Prie universiteto durų rektorius iškabino skelbimą, reikalaudamas iš tarnautojų darniai ir tvarkingai toliau eiti savo pareigas. Išskyrus kelis komunistų išvežtuosius ir vienam kitam, tarybiniais laikais pasireiškusiam nekolegiškumu ir santykiavimu su NKVD pasislėpus, tarnautojai stojo prie darbo. Maskvos profesoriai Bulinas ir Kuznecovas, jiems artimas studentas Valdšteinas ir kiti aiškesnieji partiečiai ir komjaunuoliai dingo. Artimas partijai ir komisariatui prorektorius Bulavas partizanų buvo sulaikytas, bet, rektoriui įsikišus, paleistas ramiai sau paskiau provincijoje dirbo gimnazijos mokytojo darbą. Universitetas ėmė rengtis prie darbo naujose politinėse ir visuomeninėse sąlygose.

Universiteto persiorganizavimas

Universitetas, kaip ir tarybiniais laikais, savo darbe vėl buvo priklausomas nuo daugelio ponų; universiteto vadovybei teko laviruoti norint bent kiek pakenčiamiau mokslo darbą pastatyti.

Įtempti tarybiniai metai, daugelio tūkstančių lietuvių išvežimas ir žiaurios bolševikinės žudynės Pravieniškėse, Telšiuose (Rainių miške), Panevėžyje ir kitur pastatė ant kojų šimtą tūkstančių partizanų, kurių susirėmimuose su raudonarmiečiais ir komunistais krito aukų abiejose pusėse; ir ginklams nutilus, įtemptos visuomenės nuotaikos, ypač įpykimas prieš komunistus ir žydus, neatlyžo; pastarųjų daugelis tarybų valdžios laikais buvo pasistengę kuo plačiau įsitaisyti įstaigose ir įmonėse, partijoje skaičiumi persvėrė lietuvius ir vieni nuoširdžiai, kiti apsimetę demonstravo savo atsidavimą partijai, panieką Nepriklausomosios Lietuvos laikams bei veikėjams ir ne kartą užgaudavo tautinius lietuvių jausmus, kiti ir žiauriais enkavedistais

pasireikšdavo. Tai nuotaikai sureguliuoti ir į tinkamas vagas įstatyti šiuo metu tautiniam sąjūdžiui vadovaujantiems patriotams aktyvistams nebuvo lengva.

Lietuvos laikinoji vyriausybė su vokiečių neišleistu iš Vokietijos buvusiuoju Lietuvos atstovu gen. Škirpa priešakyje ir pavaduotoju Kaune švietimo ministeriu prof. Ambrazevičium[4], Vilniuje iki vyriausybei persikeliant ar kaip kitaip susitvarkant veikęs Vilniaus miesto komitetas su universiteto docentu Stasiu Žakevičium priešakyje ir, tam komitetui pavedus buvusiojo Švietimo komisariato priekyje pastatytas buv. gimnazijos mokytojas Vaičaitis Vilniaus krašto švietimo dalykams tvarkyti – štai buvo pačios aiškiausios šio meto įstaigos, kurios sprendė mokyklų, tad ir universito, likimą ir reikalus*). Į tų įstaigų veikimą kišosi ir ne kartą svėrė atskiri karštesnieji aktingesniosios visuomenės atstovai, atskiri partizanai ar jų vardu tarią asmenys, kai kada ir šiaip [kai] kurie intrigantai. Pačiame universitete pakeitęs tarybinį studentų komitetą tautinis studentų komitetas, kaip ir anas, jautė teisę ir pareigą „išvalyti" universitetą nuo priešingų esamai tvarkai gaivalų; šį kartą nuo komunistinių ir jiems artimų bei šiaip tarybiniais laikais pasireiškusių ir veikusių prieš tautinę Lietuvą, prieš lietuvius ir patriotus studentus asmenų. Pati vokiečių kariuomenės vadovybė, ypač komendantūra, naciškai nustatyta ir lengvai lenkų, ypač lenkių, prieinama ir prieš lietuvius kurstoma, ne kartą griežtai įsikišdavo į civilinio gyvenimo, taigi ir universiteto, reikalus.

Vokiečiai tuojau pareikalavo iš Vilniaus komiteto, kad būtų atleisti iš Vilniaus universiteto tiek profesoriai, pasireiškę tarybiškai

*) Pirmosiomis dienomis pas rektorių į namus buvo atėjęs tūlas politinės valdžios vokiečių užimtoms ir dar užimsimoms Rytuose sritims, Ostlandu dar nevadinamoms, atstovas pasikalbėti politiniais Lietuvos klausimais. Rektorius jam nurodė, jog visos lietuvių tautos siekimas yra Lietuvos nepriklausomybės atgavimas, jog, atėmę iš lietuvių tautos nepriklausomybę, sovietai ją visą prieš save sukėlė ir jog tauta jau dabar pasisakė aiškiai siekianti nepriklausomybės grąžinimo, statydama 100 000 partizanų ir steigdama Laikinąją vyriausybę. Vokiečių politikas tepatvirtino tą pat girdėjęs ir iš kitų Lietuvos veikėjų, tik nieko nesisakė, kaipgi vokiečiai žiūri į Lietuvos ateitį.

komunistiniu nusistatymu, žydai ar šiaip nacistiniu požiūriu netinkantieji dėstyti, tiek ir studentai – žydai, komunistai, komjaunuoliai ir moprininkai. Mokslo personalui atleisti universiteto rektorius per švietimo reikalų tvarkytoją gavo nė kiek nemažesnį už komunistinės vyriausybės atleistųjų profesorių sąrašą, kurin buvo patekę naikinamosios marksizmo-leninizmo katedros trys profesoriai (Bulinas, Kuznecovas ir Meškauskas su asistentais), prorektorius Bulavas, prof. Vlad[as] Stankevičius (!)[5], daugelis tarybiniais laikais paskirtų adjunktų, asistentų ir lektorių. Tatai, kaip ir anksčiau tarybinių komisarų įsakymus, rektorius gavo įrašydinti Įsakymų knygon. Pasiėmęs sau teisėjo teisę, studentų komitetas visus profesorius pervarė per šerengą[6], savo uždaruose posėdžiuose svarstydamas kiekvieno elgesį tarybiniais laikais ir nusistatė daugelį jų „pašalinti". Buvo pasiūlyta pašalinti ir rektorių, tačiau dauguma balsų nutarta jį palikti. Sužinojęs apie studentiškąjį profesorių „teismą", rektorius pasišaukė studentų komiteto pirmininką ir įspėjo nesikišti ne į savo reikalus, tepalikdamas komitetui teisę padėti rektoratui naujose sąlygose tvarkyti studentiją, prireikus ir užtarti draugus. Tuo tarpu iš Kauno, iš Švietimo ministerijos, atėjo savas atleistųjų profesorių narių sąrašas, kuriame prof. Stankevičiaus jau nebuvo, užtat atleistas prof. Vabalas Gudaitis[7], doc. Baldžius[8], žydai vokiečių reikalavimu, žydę vedęs vokietis germanistas prof. Engertas[9] ir kiti; be to, padaryta visokių pakeitimų ir kilnojimų. Rektoriui nemažai teko ginčytis ir kirstis su švietimo ministeriu, kad prorektorius Bieliukas nebūtų pažemintas į asistentus, kaip jauni Kauno karštuoliai, suinteresuotų asmenų pakurstyti, buvo sumanę, pašalindami jį iš prorektoriaus pareigų. Buvo grąžinti tarybinės vyriausybės atleistieji, kiek jų liko Rusijon neišvežtų.

Pirmieji universiteto darbo trukdymai

Nors vokiečių karininkai lietuviams vis gyrė partizanus, kuriems sukilus prieš rusus, Raudonoji armija bėgte bėgusi nuo vokiečių, ir šie daug lengviau ir greičiau užėmę Lietuvą, negu tam buvo pasirengę, ir ne kartą ne tik linkėjo susilaukti Lietuvos nepriklausomybės, bet ir sakėsi tuo neabejoją, tačiau nacistinei vokiečių politikai savarankiškas karinis ir politinis lietuvių pasireiškimas, kaip užbėgąs už akių ir užkertąs kelią numatomam vokiečių įsivyravimui savo rytų kaimynų kraštuose, labai nepatiko. Gen. Škirpos neįsileidimas Lietuvon rodė, kaip netvirta yra Laikinosios vyriausybės padėtis. Tad šios skubėta, kas galima, tuojau padaryti. Universitetuose viskas jau buvo parengta naujiems mokslo metams po kelių savaičių pradėti, bet vokiečių karo žinybos tebetoleruotos Lietuvos vyriausybės galutinis suspendavimas ir Lietuvos valdymo pasilaikymas, įvedant civilinę komisarų valdžią su lietuvių tarėjais, vertė universitetų vadovybes, prieš atnaujinant mokslą, aiškiau susivokti darbo galimybėse, juo labiau kad vokiečių vis buvo prasitariama apie negalimumą aukštosioms mokykloms karo metu veikti ir apie reikalą visą jaunimą pervaryti per fizinį darbą. Nuvykęs Kaunan, Vilniaus universiteto rektorius drauge su Kauno Vytauto Didžiojo universiteto vadovybe nutarė išsiaiškinti padėtį pas generalinį Lietuvos komisarą von Rentelną[10], kuris betgi per kelias savaites universitetų žmonių prie savęs neprisileido ir nerodė noro prisileisti. Į telefoninį pastebėjimą, jog Vilniaus universiteto rektorius jau ilgesnį laiką Kaune laukiąs pasikalbėjimo su Rentelnu, vokiečių valdininkas atkirto, jog nieks rektoriaus nesąs kvietęs atvykti. Vis dėlto universitetų vadovybės užsispyrimas – savo krašte pasiekti svetimos okupacijos vadovybę – įveikė Rentelno išdidumą, ir jai buvo paskirta audiencija.

Paskirtą valandą Vilniaus universiteto rektorius, Kauno universiteto prorektorius Zubkus[11], Vilniaus ir Kauno univ[ersitetų] prof. Ivinskis[12] ir dar [kai] kas iš Kauno universiteto vadovybės nuvyko į Žemės

ūkio rūmus, kurių salėje Rentelnas su keliais savo valdininkais juos priėmė. Jis pasakė ilgoką prakalbą apie lemiamas grumtynes Rytuose ir reikalą įtempti visų, besiginančių nuo bolševizmo siaubo, tautų visas jėgas. Vokietijoje esą visas jaunimas, visa studentija esanti įtraukta į tą kovą – kas pašauktas kariuomenėn, o kas darbo tarnyboje (Arbeitsdienst). Dabartiniu metu visi turį dirbti karui, tad ir universitetai negalį galvoti apie ramų taikos meto darbą, ir lietuvių jaunimas privaląs įsijungti į sveiką, grūdinančią ir auklėjančią darbo tarnybą. Tuo buvo manęs Rentelnas pasimatymą ir baigti, bet Vilniaus universiteto rektorius paprašė sau žodžio ir lietuviškai atsakė suprantąs, jog karo metu universiteto veikla negalinti pilnai ir laisvai pasireikšti, bet vis dėlto vokiečių universitetai veikią, kaip rodą ir jų išleistieji mokslo tvarkaraščiai. Kas liečia Lietuvą, reikia įsidėmėti, jog bemaž visa lietuvių šviesuomenė, tad ir dabartinė studentija, esanti kilusi iš kaimo ir nenutraukusi su juo ryšių. Todėl lietuviškam jaunimui fizinis darbas nesąs kažkas nauja; štai ir dabartiniu metu studentai laisvai, savo noru, iš šalies neraginami padedą tėvams laukus dirbti, ir toks darbas – natūralus, šeimoje, gimtinėje – esąs ir sveikas, ir grūdinąs, ir auklėjąs daug labiau už pašalinę, svetimą ir nesuprantamą lietuvių visuomenei darbo tarnybą svetur, nebent tinkančią kraštams su atitrauktu nuo sodžiaus ir gamtos miestų gyvenimu, tačiau visiškai nereikalinga sodietiškai Lietuvos moksleivijai. Lietuvos universitetai, studentijai grįžus iš sodžiaus darbų, esą pasirengę atnaujinti darbą, ir prašą nedaryti tam kliūčių. Prof. Ivinskiui rektoriaus kalbą išvertus vokiškai, Rentelnas pažymėjo, jog vokiečių universitetai, tiesa, dirbą, bet tiktai tie fakultetai, kurie griežčiau yra susiję su karo reikalais, taigi chemijos ir fizikos disciplinos, medicina ir pan.; lietuviškųjų universitetų vadovybės prašymas ir iškelti motyvai būsią apsvarstyti ir, kas bus galima, būsią leista. Po to Rentelnas ir jo palydovai atsisveikino su universitetų delegacija, tąja proga rusiškai dar kiek pasikalbėjo su Vilniaus [universiteto] rektorium, kuris pastebėjo, jog Vilniuje turimame 1941/42 m. Müncheno universiteto paskaitų tvarkaraštyje esančios nurodomos ne tik Rentelno pažymėtųjų discipli-

nų paskaitos, bet ir humanistiniai, juristiniai ir kitokie, aiškiai su karu nesusiję, dalykai. Į tai Rentelnas atsakė, jog tie dalykai tesą dėstomi svetimšaliams, ir kvietė rektorių prireikus visados kreiptis į jį tiesiog, kuo, tačiau, rektorius niekad nesinaudojo. Rentelnas – buvęs Mogilevo gub. dvarininkas – puikiai kalbėjo rusiškai ir net, kaip vėliau rektoriui buvo pasisakęs, rusų kalba jam labiausiai (labiau už vokiečių?) patikusi.

Po pasikalbėjimo su Rentelnu Vilniaus [universiteto] rektorius grįžo į Vilnių, kur rado iš politinės policijos (gestapo) raštelį, dar prieš dvi savaites šaukusį jį atvykti. Ten nuvykęs jis gavo išgirsti pamokymą, kam kišąsis ne į savo reikalus, užtarinėdamas žydus „šnipus", kaip ir anksčiau užtardavęs bolševikiniame NKVD suimtuosius lietuvius ir lenkus. Jam buvo parodytas jo ranka į gestapą rašytas laiškelis, kuriuo jis prašė paleisti suimtąjį jaunąjį filosofą, tikrai žydą, o taip pat keli jo rašteliai panašiais reikalais į NKVD, ir priminta, jog visi žydų dalykai priklausą tik vokiečių įstaigoms, o jo mėginimai žydus užtarti būsią apversti prieš universitetą, kurio priešakyje tebestovįs žydininkas, tad nacionalsocialistinės pasaulėžiūros priešininkas. Nuo to laiko rektorius nebegalėjo žydų reikalais daryti jokių viešų žygių, kuriuos jis toliau tebedarė, užtardamas suimamus lietuvius arba lenkus. Žydai tuo metu, kiek nesuskubo išsipirkti (anksčiau ar vėliau) iš gestapininkų arba pasislėpti pas lietuvius, lenkus, net vokiečius, jau buvo uždaryti gete.

Didžiuliai Studentų namai vokiečių kariuomenės buvo užimti, o studentai iš ten išvyti, ir jie per visą vokiečių okupaciją negalėjo ten sugrįžti, nors šiaip jau tie namai kariuomenės beveik nebuvo naudojami ir vis stovėjo tušti.

Prieš lietuviškąjį universitetą ir prieš lietuvių pozicijas Vilniuje lenkai per vokiečius pradėjo labai nešvarią akciją. Primindami vokiečiams komunistinius lietuvių komisarus ir apšaukdami lietuvių visuomenę subolševikėjusia, patys statydamiesi komunistų priešais ir reikšdami džiaugsmą, jog vokiečiai Raudonąją armiją išvijo, nes esą Vilniaus lenkai nepritarią Varšuvos ir Londono lenkų kovai su Vo-

kietija, Vilniaus lenkai kurstė vokiečius prieš lietuvius, stengdamiesi lietuvius iš Vilniaus išspausti ar bent juos ten apsilpninti. Kadangi Vilniaus lenkų visuomenė uoliai mokėsi lietuvių kalbos, suprasdama jos kaip valstybinės kalbos, sutapus Vilniui su Lietuva, reikšmę, lenkų politikai išrūpino vieno vokiečių generolo (Durfo?) paskelbimą, jog įstaigų tarnautojai turį atsakyti ta kalba, kuria į juos kreipiamasi, arba vokiečių kalba. Šitokis nekompetentingas įsikišimas tik suerzino tarnautojus, kurie, pvz., universitete, pirma į lenkiškąjį kreipimąsi kaip mokėdami atsakinėjo lenkiškai, o dabar ėmė vokiškai atsakinėti, taip jog vokiškai nemokantieji lenkai gaudavo jau patys griebtis lietuviškos kalbos. Lietuvos vyriausybės likviduotojo lenkiškojo universiteto, kuris slaptai ir toliau, lietuvių administracijai ir saugumo įstaigai į tai žiūrint pro pirštus, šiaip taip veikė, profesoriai ir asistentai užrodydavo vokiečių karininkams, kariuomenės gydytojams ir kitiems vokiečių pareigūnams universiteto įstaigas, laboratorijas, ligonines ir padėjo jiems plėšti universiteto slepiamą turtą. Kaip 1940 m. žydų komjaunuoliai mėgino paveržti iš lietuvių profesorių su rektorium priešakyje jų gyvenamuosius namus, taip dabar lenkų jaunimas rodė vokiečių karininkams imtinus lietuvių profesorių butus, kitų tarpe ir anuos rektoriaus bei kitų profesorių gyvenamuosius namus, kuriuos tik vos vos tepavyko apginti nuo įkibusių į juos gestapininkų, tuo tarpu kai prof. Alb. Rimkai, prof. Mykolui Römeriui ir kitiems teko palikti savo butus ir šaltmečiu keltis kitur. Buvęs Švietimo komisariatas, dabar virtęs Švietimo vadyba, kurioje Vilniaus miesto komiteto paliktieji tarnautojai su Vaičaičiu priešakyje, belaukdami atvykstant švietimo tarėjo, vieną gražią dieną susilaukė vokiečio Krausės su sekretorium, kurie du tuojau pasistatė prieš lietuvius kaip „komunizuojančius", o anas sekretorius, nors ir sakėsi kalėjime drauge sėdėjęs su dabartiniu pirmuoju Lietuvos tarėju gen. Kubiliūnu[13], tuojau apsisupo lenkais, su kuriais vis paslaptingai tardavosi, pakišinėdavo Krausei potvarkius prieš lietuvius lenkų naudai, iki buvo nustatyta, jog šis „vokietis"sekretorius su lenkais lenkiškai tekalba, kalėjęs kaip lenkas ir

lenkų organizacijos (tiek prieš lietuvius, tiek ir prieš vokiečius) narys. Ir štai, sekretorius kažkur dingo, Krausė gi atsidūrė Vilniaus miesto (vokiečių) komisaro Hingsto[14] žinioje, o Švietimo vadybon atvyko iš Kauno lietuvis dr. Pranas Germantas.

Dr. Germanto vaidmuo universitete

Vokietijoje išėjęs aukštuosius mokslus, paskiau nepriklausomybės metais tarnavęs Kaune, Saugumo departamento spaudos skyriuje, dr. Germantas-Meškauskas bolševikmečiu, suprantama, negalėjo likti Lietuvoje; jis pasitraukė Vokietijon ir tegrįžo iš ten kaip vokiečių patikėtinis. Dar tebeveikiant Švietimo ministerijai, jis jau žvalgėsi po jos patalpas, lyg būsimoje savo žinyboje. Ir tikrai, drauge su vokiečių komisarais ir lietuvių tarėjais jis taip pat buvo paskirtas Švietimo vadybon (generaliniu) tarėju. Apie jį lietuvių težinota, jog jis tėra kietas, neatlaidus žemaitis, ypatingai nusistatęs prieš lietuvių tautininkus, labiausiai prieš NKVD išvežtąjį prof. Izidorių Tamošaitį ir buvusįjį Lietuvos Švietimo ministerijos generalinį sekretorių Masiliūną[15], kuriuodu jis savo pažįstamiems kaltino jo neprisileidus nei prie žurnalistinio nei prie pedagoginio darbo, apie kurį jis svajojęs, ir nugrūdus į nepopuliarų visuomenėje saugumą. Ne lietuvių pasiūlytas, tik vokiečių primestas Lietuvos švietimui vadovauti, lietuvių visuomenės jis buvo sutiktas su dideliu rezervuotumu ir nepasitikėjimu, įtariamas per dideliu susirišimu su vokiečių įstaigomis ir veikėjais. Vilniaus universiteto rektorius, prieš keleris metus buvęs jo profesorius Vytauto Didžiojo universitete, dabar gavęs su juo sueiti Kaune, tepatyrė iš jo, jog jis ministerio Juozo Ambrazevičiaus skirtuosius pareigūnus paliekąs, o taip pat nekeičiąs nė ministerio išleistų potvarkių. Iš draugaujančio su dr. Germantu Vilniaus universiteto germa-

nistikos asistento Alminauskio[16], taip pat žemaičio, rektorius sužinojo, jog dr. Germantas žinąs apie nepalankų visuomenės nusistatymą prieš jį ir, priminus „Konradą Valenrodą"[17], nurodęs, kad geriausia dabar būsią jį (Germantą) laikyti kad ir parsidavusiu vokiečiams lietuvių tautos išdaviku, istorija betgi jį pateisinsianti, spręsdama iš jo darbų apie jo tikrąjį patriotizmą. Turėdamas tai galvoje, kad ir žinodamas Germantą ne tik turint gerus santykius su vokiečių įstaigomis, bet ir visų akivaizdoje šokinėjant aplink vokiečius, demonstratyviai sveikinant juos nacionalsocialistiniu rankos pakėlimu ir t. t., pirmame po savo sugrįžimo iš apsilankymo pas Rentelną, Vilniaus universiteto senato posėdyje rektorius pareiškė neabejojąs dėl Germanto lietuviško patriotizmo, kad ir matąs jo einamo kelio slidumą ir pavojingumą, tik patariąs su juo sueiti kaip su geru lietuviu ir niekados neparodyti jo atžvilgiu jokio abejingumo.

Ir tikrai, dr. Germantas pasirodė ne tik esąs sumanus, gyvas ir energingas administratorius, prašokęs visus buvusius Lietuvos švietimo ministerius, viceministerius, generalinius sekretorius ir departamento direktorius (o ką bekalbėti apie pastumdėlius komisarus), bet ir karštas, degte degąs lietuvis, ne tik nepražudęs nė vieno lietuvio, bet ir daugelį išgelbėjęs, o pagaliau pats dėl Lietuvos, dėl tautos ir jos jaunimo žuvęs.

Švietimo vadyboje ir visur kur jis sulaikė bent kokį tarnautojų ir mokytojų „valymą", laikydamas visus gerais lietuviais, ir tik kai kada iš šalies, ypač vokiečių, spiriamas, vieną ar kitą buvusį bolševikmečio pareigūną ar kurį vokietmečiu aštriau prieš okupantus pasireiškusį lietuvį atleisdavo iš einamųjų pareigų, tik drauge stengdavosi išlyginti tai šio paskyrimu kur kitur, toliau nuo skundėjų akių. Dažniausiai betgi jis pats savo iniciatyva ar iš šalies prašomas (pvz., dėl prof. Römerio ir Sruogos[18]), sugebėdavo sušvelninti reikalą ir nejudinti iš vietos naudingo lietuvių kultūros darbininko. Okupacinei vokiečių administracijai esant nusistačiusiai prieš 1940–41 m. įsteigtas kultūrines lietuvių įstaigas, kaip prieš „tarybines", ir iš viso stengiantis nedidinti, bet dar mažinti lietuvių mokyklas, jis visados mėgino

jas apginti. O neįstengdamas apginti – surasdavo šiokį ar tokį būdą joms veikti. Kur progimnazija prašė vyresnių klasių, negalėdamas jos paversti gimnazija, jis leisdavo tas klases kaimyninės gimnazijos paralelinių klasių vardu. Taip Viekšnių progimnazija išsiderėjo sau Mažeikų gimnazijos lygiagretes klases. Kur du miestu ar miesteliu varžėsi dėl vienos mokyklos, ten jis paversdavo ją dviem, vienai katrai suteikdamas kuklesnį (žemesnį) vardą, bet leisdamas ir jai eiti anos (aukštesniosios) mokyklos programą. Taip Vilniaus muzikos mokykla jo leidimu ėjo pilną konservatorijos programą. Rentelno komisariatui neleidžiant nei didinti mokytojų, profesorių ir kitų kultūrininkų algų, per mažų (vokiečių beatodairinio Lietuvos alinimo nepaprastai pabrangintam) pragyvenimui, nei išlaikyti daugeliui įstaigų, kurioms ji neleido skirti lėšų, Germantas kreipėsi į visų vadybų įstaigas ir įmones, prašydamas tarnautojus skirti savo algų mažutį nuošimtį Švietimo fondui. Iš to fondo jis išlygindavo švietimo trūkumus, papildydavo sąmatas arba, pvz., Lietuvos mokslų akademijai, į jos pirmininko prof. Vlado Jurgučio rankas sudėdavo visą įstaigos išlaikymą, taip pat šelpdavo moksleivių bendrabučius, studentų valgyklas, vargstančius mokytojus ir pareigūnus. Tuo būdu, pavyzdžiui, vargstančiame Vilniuje tautinis ir kultūrinis lietuvių gyvenimas vokiečių okupacijos metu (tik ne vokiečių, bet dr. Germanto pastangomis), prieš nacionalistines okupantų tendencijas ir stengimąsi pasikinkyti sau visą kultūrinį lietuvių darbą, nepaprastai suklestėjo.

Kaip tarybinės Lietuvos laikais švietimo komisaras Venclova ir vicekomisaras Žiugžda, išrinkti Vilniaus universitetan asistentais, ne mokslininkai, bet geri savo dalykų žinovai, kad ir nedėstė jame, bet jo reikalų žiūrėjo ne tik iš savo komisarinės pareigos, tik kaip ir jo žmonės, taip dabar universitetas su savim sugiminiavo du tarėju: švietimo – Germantą ir teisingumo – Mackevičių[19], kviesdamas juos asistentais, katrų pirmasis taip pat nedėstė*), bet ypatingai brangino

*) Suprantama, nei komisarai nei tarėjai neėmė iš universiteto jokio atlyginimo. Trečias (finansų tarėjas) senas prof. Vladas Jurgutis dėl savo kieto ir stataus laikymosi okupacinės valdžios atžvilgiu Rentelno greit buvo pašalintas iš tarėjų

savo artimumą universiteto mokslo personalui ir karščiausiai iš visų tarėjų, ypačiai palaikomas M. Mackevičiaus, gynė jo reikalus. Dėl savo kieto žemaitiško būdo ir stačiokiškumo ne kartą susikirtęs su universiteto rektorium, taip pat žemaičiu, kurio betgi nesutikdavo atleisti iš pareigų, kaip šis kartą kitą kad prašydavosi kokiam griežtesniam jų tarpe nesusipratimui kylant, dr. Germantas buvo atsidavęs universiteto reikalui, betgi visu savo jaunu karštumu, o ilgainiui, nuo 1942 m. pavasario, ir su rektorium visiškai susiprato ir jų tarpe nebekilo daugiau jokių nesusipratimų. Judviejų susitarta, kad tarėjas nebepriiminės be universiteto vadovybės studentų komiteto atstovų, kaip šie jau buvo įpratinę tarėją priiminėti, ir jokiems studentų reikalams neteiks lėšų nė per tą vadovybę. Iš kitos pusės, rektorius dabojo, kad studentai neaplenktų tarėjo, pavyzdžiui, kviesdamies svečius į savo pobūvius, koncertus, literatūrinius vakarėlius.

Kaip tarybiniais laikais iš pradžių doc. St. Žakevičius su kairiuoju jaunimu, paskiau prorektorius J. Bulavas ir vicekomisaras J. Žiugžda su komunistų partija ir komisarų valdžia, taip dabar dekanu pakeltas tas pats Žakevičius, o ypač prorektorius D. Krivickas[20], ypačiai padėjo išlyginti santykius tarp universiteto vadovybės ir Švietimo vadybos. Dr. Germantas savo svoriu vokiečių administracijoje, savo sumanumu ir judrumu nuėmė nuo universiteto vadovybės pečių pavojingą santykių su šia administracija naštą taip, jog rektorius ligi 1942 m. pavasario negavo turėti su ja jokių reikalų, jokių pasikalbėjimų, nebent kuris vokiečių pareigūnų vienu ar kitu reikalu pats buvo universitetan užėjęs. O su Vilniaus miesto komisaru Hingstu, tuometiniu Vilniaus cariuku, rektorius neturėjo reikalo sueiti net ligi tų pat 1942 m. rudens.

tarpo ir toliau laikomas vokiečiams nedraugingu, kas baigėsi jo suėmimu drauge su Germantu ir Mackevičium ir išvežimu į Stuthofo stovyklą ties Dancigu (Gdańsk, Gedanė). Prof. J. Aleksa dar anksčiau buvo suimtas ir išvežtas į Vokietiją, kuris kaip buvęs Žemės ūkio ministeris drauge su buvusiuoju Lietuvos Prezidentu K. Grinium[21] ir buvusiuoju Žemės ūkio ministeriu kun. Myk. Krupavičium[22] buvo įteikęs vokiečių vyriausybei protesto memorandumą prieš nepakeliamą Lietuvai okupacinės administracijos ūkinį ir politinį režimą.

Pati svarbiausioji dr. Germanto paslauga Lietuvos universitetams 1941–42 m. – buvo studijų tęsimo ir naujų klausytojų priėmimo pridengimas savo autoritetu nuo komisarinių trukdymų. Nors vokiečių administracija Lietuvoje, kaip ir kituose okupuotuose kraštuose, spyrė, kad baigęs gimnazijas jaunimas, prieš stodamas universitetan, atliktų darbo tarnybą, bet tik retas kuris, dažniausiai iš tų šeimų, kurių narius enkavediečiai buvo maskolijon išvežę ar mėginę išvežti, įpykęs ant bolševikų, tenai tesdodavo, o šiaip bemaž visi veržėsi tuojau stoti universitetan. Vengdamas susikirtimo su vokiečių reikalavimais, Vilniaus universitetas, su dr. Germanto žinia, į tiksliųjų mokslų (Matematikos, Gamtos, Miškininkystės ir Medicinos) fakultetus priėmė vokiečių perpus leidžiamus tikruosius studentus ir laisvuosius klausytojus, o į kitus (Humanitarinių, Teisės ir Ekonomikos mokslų), kurie vokiečių nusistatymu šiuo karo metu buvę nereikalingi, – laisvuosius klausytojus ir hospitantus, kurių daugelis ilgainiui virto tikraisiais studentais.

Šiaip mokslas ėjo visu įtempimu, kad ir menkai apkūrenamose patalpose, dėstomas nedavalgančių profesorių, iš namų kiek geriau už juos maistu aprūpinamiems klausytojams.

Pabėgus iš Vilniaus komjaunuoliams, o likusius žydus pašalinus iš universiteto, be to, daugeliui studentų baigus mokslus arba pasitraukus įstaigų ar įmonių vedėjais, o 1942 m. Rentelno vasario 25 d. įsakymu, universiteto vadovybei kovo 11 d. dr. Germanto praneštu, šiai kovo 13 d. išbraukus 79 lenkus iš universiteto sąrašų*), stud.

*) Nuo pat 1941 m. rudens lenkai studentai vis klausinėjo rektorių, ar jie jau atleisti, bet teišgirsdavo vis tą patį atsakymą: jei okupacinė vokiečių administracija nedarys kliūčių, lietuviai nekliudys jiems universitete toliau mokytis. Vokiečiams ėmus priminti per dr. Germantą apie reikalą atleisti lenkus, rektoriaus su juo susitarta laukti paties Rentelno rašto, kurio sulaukus rektoriaus buvo iškabintas atleistųjų sąrašas, nurodant tarėjo rašto su Rentelno įsakymu datą ir numerį. Tačiau, kai lenkų studentai ir politiniai lenkų vadovai kreipėsi į Vilniaus vokiečių komisariatą, užklausdami dėl atleidimo priežasties, komisariato valdininkai nusikratė, sakydamies nieko apie tai nežiną, nes tai esąs pačių lietuvių žygis. Patyręs apie tai iš tų pat lenkų, rektorius nuėjo į šiųjų nurodytus vokiečius, kurie šį kartą rektoriui išsižadėjo savo pasakytų lenkams žodžių. Taip vokiečiai ne kartą elgdavosi lietuvių ir lenkų atžvilgiu.

skaičius drauge su laisvaisiais klausytojais ir hospitantais, besiekė vos pusę 1941 m. pavasario klausytojų skaičiaus ir susidėjo bemaž vien iš lietuvių, praskiestų keliolikos gudų, vieno kito vokiečio ar kurios kitos tautybės klausytojo. Šis lietuviškas jaunimas buvo karštas, gyvas, patriotinis. Bet kuris jo pirmykštis pasitikėjimas vokiečiais, kuris buvo suprantamas po bolševikmečio ir ypačiai po baisių birželinių įvykių, dėl pačių vokiečių dviveidės politikos lietuvių tautos atžvilgiu greit buvo išgaravęs ir virtęs Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės grąžinimo pasiilgimu.

Stegmanno spaudimas ir atsikirtimas

Jau tuo laiku, kai teko lenkus iš universiteto išbrukti, ėmė sklisti gandas, jog vokiečiai žadą universitetus uždaryti ir studentus paimti priverstinėn darbo tarnybon. Tačiau, kai rektorius, prorektorius, kuris profesorius ir studentų komiteto narys dėl to paklausdavo dr. Germantą, šis paprastai atsakydavo: „Ar gavote iš manęs tuo reikalu kokį raštą? Ne? Na, tai ir dirbkite toliau". Kartą jis buvo prasitaręs, jog jeigu jis vykdytų visus gaunamus iš vokiečių įsakymus ir potvarkius, joks darbas nebūtų buvęs įmanomas.

Tuo pat laiku teko sudaryti 1942–1943 m. universiteto sąmatą, kurią tikrinę iš Kauno atsiųstieji vokiečių pareigūnai privertė gerokai perdirbti ne tik pritaikant prie sąmatinės vokiečių terminologijos ir santvarkos (toks lietuviškosios sąmatinės tvarkos laužymas jau 1940–1941 m. buvo padarytas, pritaikant sąmatas prie tarybinių reikalavimų), bet ir apkarpant algas, pažeidžiant etatus, numušant tarnautojų kategorijas ir iš viso gerokai suvaržant universiteto darbą. Taip teko atleisti dalį tarnautojų, net paliesti mokslo personalą, pavyzdžiui, atleidžiant buvusį lenkiškojo universiteto humanitarinio

fakulteto dekaną, lotynų kalbos ir literatūros profesorių Oką (Oko); žinomą lenkų kalbininką prof. Otrembskį pavyko apginti. Šiaip dr. Germantas nuramino universiteto vadovybę, jog skaudžiausius trūkumus išlyginsiąs iš kitų šaltinių. Ir tikrai, iš lietuviškųjų įstaigų ir įmonių tarnautojų algų patriotinių nuošimčių atsiradus „dr. Germanto fondui", iš ten jis suremdavo visa reikalingiausia taip, jog universitetas ir jo darbuotojai galėjo nesuklupdami pakelti karinės okupacijos sunkmetį*).

Pavasarį, kažkaip apie Velykas, Vilniuje pasirodė prof. Stegmannas, kuris Rygoje tvarkė vokiečių sugalvoto Ostlando, tad Estijos, Latvijos ir Lietuvos, aukštojo mokslo reikalus. Kad ir pats kilęs iš mokslo personalo, bet tik karo metu pakeltas profesorium, labiau tinkąs į administravimą, negu į mokslą, judrus Ostministerijos pareigūnas, mokąs ir rusiškai, mielai lankęsis pas lietuvius ir naudojęsis jų vaišingumu, vykdė kas jam įsakyta, bet tuo nepersiimdamas težiūrėjo formalaus potvarkių atlikimo. Stegmannas buvo manęs per dr. Germantą taip sutvarkyti Lietuvos universitetus, kad šie klusniai vykdytų tai, kas okupacinės administracijos bus jiems pavesta. Tačiau dr. Germantas nesutiko imtis prieš lietuvių visuomenę, tad ir prieš universitetus, atsakomybės už vokiečių potvarkius ir būti tik aklu jųjų perdavėju jo žinioje esamoms švietimo įstaigoms, bet prispyrė Stegmanną pačiam kalbėti su universiteto vadovybe. Nors vokiečių administracija nepripažino universiteto senato ir net išbraukė universiteto (senato) sekretoriaus atlyginimą, bet dr. Germanto įspėtas, jog šis atvedąs universitetan Stegmanną, rektorius sukvietė fakultetų dekanus drauge su universiteto sekretorium (prof. Ant[anu] Saliu[23]), tad Stegmannas atsidūrė senato posėdyje.

*) Dr. Germantas buvo užsigavęs ant universiteto vadovybės, kai vokiečiams sumažinus universiteto etatus, humanitarinių mokslų fakultetas jo etatą, kaip asistento, faktiškai neapmokamą, buvo išbraukęs. Tai jis palaikė universiteto vadovybės nekorektingumu jo atžvilgiu. Rektorius prašėsi jo dėl to būti atleistas iš pareigų, su kuo dr. Germantas nesutiko. Prorektoriui įrodžius, jog čia įvykęs paprastas kanceliarinis neapsižiūrėjimas be universitetinės vadovybės piktos valios, santykiai Švietimo vadybos ir rektorato išsilygino.

Ilgesnėje prakalboje, žinoma, vokiečių kalba prof. Stegmannas išdėstė reikalą Lietuvos universitetams tampriau ir griežčiau įsijungti Europos kovon su bolševizmu, taip mokslo personalui savo specialybių darbais, taip ir studentijai darbo tarnyba. Tam geriausia būsią fakultetams susitvarkyti specialinėmis akademijomis, kurios tikslingiau galėtų tuomet atlikti pavedamus joms darbus. Atsakydamas lietuviškai (prof. Salys vertė vokiškai), rektorius priminė, jog prieš vienerius metus tame pat rektorate bolševikinės Maskvos atsiųstasis prof. Novikovas palaikęs universiteto sumanytąjį savo darbo išplėtimą ir sustiprinimą, tuo tarpu okupacinės vokiečių administracijos atstovas tesakąs apie universitetinio darbo susiaurinimą. Maža to. Kai prieš šimtą metų nutarusi uždaryti Vilniaus universitetą caro vyriausybė, pat pradžioje pavertusi fakultetus akademijomis, kurias, kiek laiko praėjus, Vilniuje uždariusi, taip ir dabar vokiečių sumanomas fakultetų pavertimas akademijomis, nors Vokietijoje fakultetai po senovei tebeveikią ir akademijomis neverčiami, lietuvių tegalįs būti suprastas kaip pirmas žingsnis į Lietuvos universitetų uždarymą. Jei vokiečiai norį gerų santykių su lietuvių tauta, kuri visa, ar tai šviesuomenė ar sodiečiai, iš kurių tarpo bemaž visa toji šviesuomenė kilusi ir su jais nenutraukusi ryšių, vienodai brangina savo mokslus, tai jie (vokiečiai) turį atsisakyti nuo savo sumanymo, nes jo įvykdymas tesukelsiąs prieš juos visus lietuvius. Klaidinga Lietuvos atžvilgiu vokiečių politika, neleidusi Lietuvai susitvarkyti kaip nepriklausomai valstybei ir be atodairos ekonomiškai ją slegianti ir varžanti jos kultūrinį gyvenimą, paliesdama Vilniaus universitetą, užgausianti švenčiausius lietuvių tautos jausmus, nes tautiniame lietuvių atgijime Vilniaus, kaip savo istorinės sostinės, siekimas esąs vienas vyriausiųjų ir gyvybingiausiųjų siekimų lietuvių tautos, tad ir sodiečių, ypatingai siejamas su Aušros Vartais, Gedimino kalnu, Vilniaus katedra ir Vilniaus universitetu. Kai rusų vyriausybė Vilniaus universitetą uždariusi, keliasdešimt metų praėjus tolimose Šiaurės Amerikos Jungtinėse Valstybėse beraščiai ir mažaraščiai lietuvių išeiviai – ūkininkaičiai, amatininkai, darbininkai – kėlę jo atgaivinimo reikalą. Kai 1905 m.

rusų revoliucijos metu 2000 lietuvių tautos atstovų ir veikėjų suvažiavimas svarstęs Vilniuje Lietuvos reikalus, greta su jos laisvės reikalavimu statęs ir universiteto grąžinimą. 1918 m. Nepriklausomoji Lietuva tik ėmusi tvarkytis, tuojau šokosi gaivinti savo senąjį universitetą. Nesą dabar Lietuvoje valsčiaus, iš kurio nebūtų Vilniuje studentų, kurių tėvai sodiečiai nesugebėsią, be abejo, tiksliai atskirti jų sūnų ir dukterų einamųjų mokslų vienų nuo kitų, bet neleidimas jų vaikams mokytis dar toliau apkartinsiąs Lietuvos žmonių nusistatymą vokiečių atžvilgiu: kad jie turį stengtis atlikinėti sunkias pyliavos prievoles vokiečiams, jei šie jau dabar neleidžia lietuviams mokytis, tad ir ko iš jų laukti karą jiems (vokiečiams) laimėjus?

Stegmannas mėgino įrodinėti, jog fakultetų pavertimas akademijomis esąs laikino pobūdžio ir nesiekiąs universiteto uždarymo, kaip prieš 100 metų kad buvę, tesąs susijęs su karo reikalais ir nereiškiąs lietuvių tautos teisių pažeidimo. Kreipdamasis į paskirus dekanus, jis stengėsi iš jų išgauti pripažinimą, jog fakultetui vis viena esą likti fakultetu toliau ar virsti akademija, bet tiktai Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas tesutiko čia su Stegmannu, o visi kiti posėdžio dalyviai nedvejodami atmetė kaip nepriimtiną universiteto akademinimo sumanymą. Neleisdamas Stegmannui nusitverti humanitaro pritarimo, dr. Germantas karštai ir griežtai palaikė rektorių, pabraukė, jog atėmus iš Lietuvos nepriklausomybę, apkrovus ją sunkiomis darbo ir duoklių prievolėmis, švietimo galimybė tesąs lietuviams vienintelis laidas geresnės pokarinės ateities. Jei ir švietimas žadama atimti, lietuviams nebesą jokios prasmės kuo nors palaikyti vokiečius ir, suprantama, tarėjas turėsiąs pasitraukti. Jis reikalavo, kad Stegmannas įspėtų savo vyriausybę dėl neigiamų jos sumanymų universiteto atžvilgiu pasėkų, ką šis, ypačiai sumišęs dėl dr. Germanto netikėto ir griežto įsikišimo, pažadėjo atlikti, nes kaip tik važiuojąs Berlynan. Išeidamas dr. Germantas stipriai paspaudė rektoriaus ranką ir „kaip lietuvis" padėkojo už universiteto reikalo gynimą. Išvažiuojančiam Berlynan Stegmannui universiteto vadovybė suskubo dar įteikti universiteto reikalu atitinkamą Promemoriją[24].

Tuo pat metu akademinis dviejų universitetų, Vilniaus ir Kauno, jaunimas, išbėgiojęs po Lietuvą Velykų atostogų, su universitetų vadovybės pritarimu rinko žmonių parašus vokiečių administracijai, kad ji nekliudytų veikti Lietuvos universitetams. Parapijose ir valsčiuose studentams ėjo talkon klebonai, valsčiaus viršaičiai, mokytojai ir kiti. Per kelias savaites lengvai surinkta 100 000 parašų, kurių priimti Rentelnui nesutikus, jie buvo pateikti jo komisariatui.

Nauji kėslai universitetą uždaryti

Kad parodžius, jog lietuvių jaunimas, šiuo atveju Vilniaus moksleivija, nevengia visuomeninių prievolių, jei jos aiškiai yra susijusios lietuvių tautos reikalu, Vilniaus universiteto vadovybė tvirtai parėmė Pirmojo generalinio tarėjo gen. Kubiliūno ir Švietimo generalinio tarėjo dr. Germanto pavedimą duoti studentų Vilniaus krašte pravedamam gyventojų surašymui. Kad ir žinodamas, jog jau sovietų nuleistieji partizanai ėmė pulti ir žudyti paskirus Lietuvos administracijos pareigūnus ir nesutikdamas su kai kurių dekanų (Matematikos-gamtos fak. Katiliaus[25]) nusistatymu nuo tos prievolės atleisti diplomantus studentus, be to, suprasdamas betarpiško lietuviško jaunimo suėjimo su Vilniaus sodžiaus žmonėmis reikšmę, rektorius, betarpiškai kreipdamasis ir per studentų komitetą, paveikė studentiją, ir šioji davė reikalingą surašinėtojų skaičių.

Pastebėtina, kad nė vienas universiteto studentas per surašinėjimą ne tik nenukentėjo, bet ir nepatyrė jokio nemalonumo. Vienas betgi vidurinės miškininkystės mokyklos mokinys iš pasalų buvo užmuštas.

Nors lietuvių visuomenės, lietuviškų universitetų ir lietuvių vadovybės pozicija aukštųjų mokyklų uždarymo atžvilgiu pilnai išryš-

kėjo, bet vasarą Vilniaus universiteto vadovybei dar kartą teko dėl to susikirsti su vokiečių administracijos atstovais. Atvykęs pas dr. Germantą, kaip aukštųjų mokyklų tvarkytojas dr. Fritzler (Fitzlen?), šiojo buvo atvestas rektoratan, kur rektorius su senatu jų laukė. Dr. Fritzler dar griežčiau už Stegmanną ėmė dėstyti reikalavimą apsiriboti akademijomis, be to, įspėjo, jog humanistiniai ir visuomeniniai mokslai, taigi Humanitarinių, Teisės ir Ekonomikos mokslų fakultetai, nei akademijų pavidalu negalėtų šiuo tarpu veikti, turėdami pirma dar savo mokslo personalą parengti Naujosios Europos dvasioje, nes šis tebesąs dar senosios atsilikusios nuo Naujosios Europos rekalavimų krypties, ir lietuvių jaunimui tuos mokslus reikėtų eiti vokiečių universitetuose. Kartodamas panašias mintis, kurias jau reiškė pasikalbėjime su Stegmannu, rektorius dar nurodė, jog priekaištas dėl lietuviško profesūros atsilikimo nuo politinių *Vidurinės Europos* reikalavimų nereiškiąs, kad šioji profesūra būtų atsilikusi nuo *Vakarų Europos* mokslinių reikalavimų. Kas dėl politinių „naujaeuropinių" reikalavimų, kurių Lietuvos universitetai nepatenkinsią, kaltė šiems universitetams negali būti suversta, nes lig šiolei nei Berlynas, nei Ryga nepasirūpinę atsiųsti kokių rimtų Naujosios Europos ideologijos reiškėjų ir aiškintojų, kaip, pavyzdžiui, sovietai kad buvo atsiuntę – kad ir menkus – marksizmo ir leninizmo dėstytojus. Daktaro nurodymas į reikalą siųsti lietuvišką jaunimą į vokiečių universitetus, tepatvirtinąs seniau užgirstą gandą apie rengiamą estiškųjų, latviškųjų ir lietuviškųjų universitetų uždarymą ir tų vietoje vokiškojo universiteto Dorpate–Tartuose įsteigimą visiems trims Pabaltijo kraštams, kas ne tik pažeistų lietuvių, latvių ir estų teisę į aukštąjį mokslą savo kalbomis, kuriomis šis per 20 metų esąs pasiekęs gražių išdavų, bet ir aiškiai nuskurdintų tų tautų vidurinį (gimnazijų) mokslą, kuriam tinkamų mokytojų tik tautiniai universitetai tegalėtų parengti, ir iš viso tautinę jųjų kultūrą. Rektorius betgi džiaugiąsis pirmą kartą iš vokiečių valdžios atstovo išgirsdamas aiškų nusistatymo formulavimą Lietuvos universitetų atžvilgiu, prieš kurį taip pat aiškiai saką 100 000 lietuviškų parašų, reikalaujančių

palikti universitetus su visais ligi šiol veikiančiais fakultetais. Dekanai, vieni prieš posėdį, kiti posėdžio metu, susipažino su dr. Fritzlerio atvežtais naujais įvairių mokslo šakų dėstymo tvarkaraščiais, prieidami išvados, jog jų išėjimas nerengiąs pilnai diplomuotų specialistų ir neteikiąs aukštojo mokslo cenzo, tad ir tuo būdu universitetas, kaip aukštoji mokykla, būtų likviduotas. Visa tai dekanai pareiškė dr. Fritzleriui dr. Germanto akivaizdoje, o paskiau, kaip ir Stegmannui, įteikta Promemoria, dar aiškiau ir griežčiau reikalaujanti neliesti universitetų ir jų tvarkos. Be to, dr. Germantui universiteto vadovybė pareiškė pasipiktinimą provokuojančia dr. Fritzlerio pozicija ir stačiokišku tonu.

Rudens pradžioje vėl pasirodė prof. Stegmannas, kuris pareiškė, jog Berlynas nebekeliąs akademijų klausimo, tatai nebesą šiuo tarpu aktualu, tik esąs iškilęs jaunimo darbo tarnybos reikalas, su kuriuo jis nieko bendra neturįs. Užklaustas dėl dr. Fritzlerio, jis pastebėjo, jog šis Vilniuje daugiau nebepasirodysiąs. Dabartiniu jo apsilankymo Vilniuje metu rektorius atsitiktinai tesužinojo, jog Stegmannas studentų imatrikuliacijos dienai rengiąsis universiteto salėn susirinksiantiems paskaityti apie aukštosios mokyklos įsijungimą į totalinio karo organizaciją ir įsiorientavimą Naujosios Europos sąjūdin; miesto komisaras Hingstas žadąs irgi šiame akte dalyvauti su prakalba. Nustebintas tokiu nesiskaitymu su universiteto vadovybe, primenančiu bolševikmečio įpročius, rektorius įspėjo dr. Germantą laikąs save universiteto šeimininku, su kuriuo čia nei nesikalbėta, visą bolševikmetį ir vokietmetį vengiąs įpinti universitetą kokion politikon, visą tą metą pradedąs mokslo metus be viešųjų imatrikuliacijų ir prakalbų ir dabar jokios imatrikuliacijos nesirengiąs daryti, tad vokiečių sumanytoji imatrikuliacija su jų pareigūnų prakalbomis, ypačiai dabartiniu santykių įtempimo metu, kai lietuvių visuomenė, o ypačiai universitetinė bendruomenė, taip esanti erzinama prieš ją nukreiptais vokiečių sumanymais ir žygiais, tebūsiąs tik politinis netaktas, kuris galįs privesti prie nepageidaujamų jaunimo išsišokimų, už kuriuos įspėjusi universiteto vadovybė

negalinti imtis atsakomybės. Dr. Germantas visiškai pritarė universiteto nusistatymui, tad ir apsiėjo be imatrikuliacinio akto ir be vokiškųjų prakalbų. Čia dar padėjo autokatastrofa, kurioje Stegmannas skaudžiai nukentėjo. Jis turėjo kelias dienas išgulėti, tuo metu universiteto darbas jau prasidėjo, o ir Stegmannui atkrito noras paskaitauti.

Darbo tarnybos grėsmė

Stegmanno įspėjimas dėl reikalavimo iš lietuvių moksleivijos privalomos darbo tarnybos, kaip matėme, nebuvo pirmas. Dar 1941 m. rudeniniame universitetų delegacijos pasikalbėjime su Rentelnu šis buvo jau tai iškėlęs. Tik delegacijos atsikirtimas ir aiškus lietuvių visuomenės nepritarimas sulaikė nenorinčią lietuvių erzinti vokiečių administraciją nuo savo sumanymo vykdymo; juo labiau jog ji norėjo, kad tatai būtų įvykdyta pačių lietuvių laisvu noru, ko vokiečių administracija, patyrusi apie nepalankų lietuvių nusistatymą, betgi nesitikėjo pravesti.

1941–1942 m. vokiečių karinių žygių sėkmė Rytuose ir drauge su tuo kyląs civilinių vokiečių valdžios organų pasitikėjimas savo autoriteringumu užimtuose kraštuose, o taip pat pats totalinės kovos reikalas ir susijęs su tuo Berlyno reikalavimas, be to, lietuviams griežtai užsistojus savo universitetus, ieškojimas kitokių kelių lietuvių švietimui griežčiau paimti į rankas ir jų jaunimą savo drausmei palenkti, – 1942 m. rudenio pradžioje vokiečių administracijai Lietuvoje (taip pat Latvijoje, Estijoje ir kitur) vėl padarė aktualų lietuvių jaunimo darbo tarnybos reikalą. Jį įkūnijant, šiajai administracijai būtų gan gera proga parodyti vadui, partijai ir Ostlando ministerijai savo tarnybinį uolumą, sumanumą ir įtaką valdomame krašte. Tačiau ir šis

okupacinės biurokratijos savo jėgų naujas mėginimas nenusisekė, atšokęs nuo aiškiai prieš jį atsistojusios lietuvių visuomenės tvirtos pozicijos.

Iš dr. Germanto vokiečių administracija pareikalavo, kad jis, kaip švietimo tarėjas, išleistų potvarkį, kuriuo baigę gimnazijas jaunuoliai turėtų eiti į Reicho darbo tarnybą; o jos neišėję negalėtų būti priimti aukštojon mokyklon. Ją gi atlikus – net 7 klasių mokiniai gautų brandos atestatus iš 8 klasių. Pasitaręs su universitetų vadovybėmis, kurios aiškiai prieš tai pasisakė ne tik kaip prieš pasikėsinimą pažeisti universitetų teisę, priimant studentais, vadovautis vien kandidatų žiniomis, realiu, o ne formaliu atestatu ir kandidatų teise, pristačius atestatą, būti priimtiems be kokių pašalinių reikalavimų, bet ir paliekantį universitetus be prieauglio ir be jokio užtikrinimo, jog po vienerių metų darbo tarnybos nebus vėl sudaryta kurių kliūčių stoti universitetan, kas savaime likviduotų Lietuvos aukštąją mokyklą, dr. Germantas prieš universitetų nusistatymą atsisakė duoti šiuo reikalu kokį parėdymą, skaudžiai kertantį lietuvių tautos švietimo reikalus ir teises. Stengdamasis, kad Vilniaus ir Kauno universitetų pozicijos būtų čia suderintos, Vilniaus universiteto rektorius, nuvykęs Kaunan, betgi negalėjo susieiti su Vytauto Didžiojo universiteto vadovybe, tad tą pat dieną grįžo Vilniun. Tik spėjo jis išvykti stotin iš buto, kuriame Kaune buvo sustojęs, kai į tą butą paskambinta iš Švietimo vadybos kauniškio skyriaus, kad 5 val. vakare rektorius esąs reikalaujamas į gestapą. Patyrus, jog rektorius jau išvykęs, paskambinta prorektoriui, kad jis atvyktų rektoriaus vietoje. Kauno gestape prorektorius D. Krivickas suėjo taip pat su pašaukta bemaž visa Vytauto Didžiojo universiteto vadovybe ir dr. Germantu. Gestapo viršininkas puolė dr. Germantą kaip atsisakantį išleisti reikalaujamą potvarkį ir spyrė prorektorius ir dekanus nusilenkti „aiškiam karo reikalui". Dr. Germantas ir universitetų vadovybė siūlė kompromisinį reikalo išsprendimą, kad galima būtų eiti darbo tarnybą baigus universitetą ir bent kad tik pusė abiturientų dabar atitarnautų, o kita pusė – kitais metais, jau studentais, bet gestapininkai nepripažino jokių nuo-

laidų ir reikalavo vykdyti, kas Berlyno aiškiai įsakoma. Veltui dr. Germantas įrodinėjo, jog toksai žygis tesukelsiąs lietuvių visuomenę prieš vokiečius, o kiti pasikalbėjimo dalyviai vėl savus įrodymus teikė, vokiečiai ne tik nenusileido, bet ir suėmė visus dalyvaujančius pasikalbėjime prorektorius ir dekanus, įspėdami pasilikusį laisvą dr. Germantą, kad nepabūgsią „ir Vilniaus rektorių suimti", dėl ko, žinoma, nebūsią „jokios revoliucijos". Tačiau Vilniaus [universiteto] rektorius liko nepaliestas, o suimtieji po 3 dienų buvo paleisti, dr. Germantui gavus nusileisti ir įspėjus universitetų vadovybes apie reikalą vykdyti Berlyno parėdymą; drauge betgi su jomis susitarus, kad baigę gimnazijas bus priimami hospitantais. Tuo būdu vokiečių valdžios parėdymas buvo aplenktas. Jaunimas galėjo eiti aukštąjį mokslą, o studento teisėms įgyti iki studijų pabaigos tebebuvo nemažai laiko, kuriuo metu daug kas galėjo pasikeisti (ir tikrai pasikeitė!) ir ans suvaržymas atkristi. Kad ir Vilniaus universiteto vadovybė atsisakė priiminėti hospitantais VIII klasės mokinius, kurių, norinčių išvengti darbo tarnybos, iš įvairių gimnazijų daugoka mėgino įsirašyti, studentų ir hospitantų skaičius čia siekė netoli pusantro tūkstančio.

Lietuvos universitetai vokiečių administracijoje dabar įgijo visai blogą vardą. Profesūra, ypačiai vadovybė, buvo kaltinama sabotavimu, maištavimu, bloga įtaka jaunimui, o šis net bolševikėjimu, kad ir universitetų vadovybė žodžiu ir raštu jį gynė, primindama lietuviškosios studentijos aiškiai patriotinį nusistatymą. Nors dr. Germantas dažniausiai tarėsi su Vilniaus universiteto prorektoriumi prof. D. Krivicku ir Teisės mokslų fakulteto dekanu doc. St. Žakevičium, bet ypačiai Vilniaus rektorius buvo kaltinamas nustatąs prieš vokiečių administraciją, ta kryptim veikiąs profesūrą ir studentiją taip, jog kai tų pat 1942 m. rudenį, rektoriui suėjus 60 metų, Vilniaus laikraštis „Naujoji Lietuva" buvo parengęs sukaktuvinį straipsnį, vokiečių cenzūra (Werner Klau, Estijos vokietis) nieko neleido apie rektorių rašyti ir išbarė redaktorių, įdėjus laikraštin rektoriaus atvaizdą.

Vokiečių spaudimas stiprėja

Toliau tęsiamas universiteto mokslas žiemą buvo ypatingai sunkus nebegaunant kuro. O jei jo kiek ir gaudavo, tai vokiečiai sau pasiimdavo.Todėl teko labai taupiai verstis praėjusių metų šen ten universiteto sandėliuose suslėptomis kuro atsargomis ir universiteto įstaigoms dar labiau susispaudus. Dr. Germantas darė visa, kas galima, kad santykiai su vokiečiais nenutrūktų, tačiau okupacinė presija mokykloms neatlyžo. Linkęs vaizduotis reikšmingu viršininku, Vilniaus miesto komisariato švietimo referentas Krausė dr. Germanto buvo paveiktas, čia kur pobūvėlyje priimamas, čia nukreipiant į jį studentus pasitarti dėl vakarėlio programos, kuriems jis kad ir nieko nepadėjo, bet sakėsi neabejojąs, jog Lietuva būsianti nepriklausoma, – staiga buvo pašauktas į frontą. Jį pavadavo spaudos referentas Klau, kaip cenzorius pasižymėjęs straipsnių iškraipymu, prirašant autorių teigimams žodelytį „ne“, arba įrašant ištisus savo sakinius, ką patyręs, kviečiamas bendradarbiauti, rektorius nesutiko tokiose sąlygose berašinėti. Po kurio laiko Klau pasiėmė universiteto raštinės studentų skyriaus visas jų bylas, jas nusiuntė į generalinį Kauno komisariatą, kur jos paslaptingai (gestapo pagalba) buvo tikrinamos ir ilgai nebuvo universitetui grąžinamos, tuo sutrukdant universiteto darbą.

Kaip visoje lietuvių visuomenėje, taip juo labiau moksleivijoje, dviveidė vokiečių politika ir griežtas, ne kartą brutalus Lietuvos ekonomikos sau pasiveržimas, neatsižvelgiant į vietos gyventojų reikalus, kėlė ne tik nepasitenkinimą ir pasipiktinimą, bet ir pasiryžimą gintis ir siekti nepriklausomybės susigrąžinimo. Slaptos organizacijos, slapti lapeliai ir laikraštėliai vis plačiau veikė ir griežčiau nusistatė prieš vokiečius. Universitetų kova dėl savo likimo ypatingai aštriai veikė studentiją, kurią universitetų vadovybei nelengva būdavo sulaikyti nuo neatsargių išsišokimų ir kuri vokiečių akyse vis labiau virto įtartinu ir net šalintinu gaivalu. Lietuvių ir vokiečių santykiai vis labiau tempėsi.

Vilniaus universiteto vadovybė vengė santykiauti su vokiečių komisariato pareigūnais, tenkindamosi kanceliarijos raštais komisariatan studentų ir profesorių atostoginio ir kitokio važiavimo reikalu. Tačiau į universitetą ir jo vadovybę vis užsukdavo atsiunčiami iš Berlyno ar Rygos nacistinių įstaigų vedėjai, vieni daugiau, kiti mažiau rodydami savo šiokią ar tokią valdžią. Dar pat pradžioje, vokiečiams tik užėmus Vilnių, rektorius uždarydino Marksizmo-leninizmo katedros patalpas su standartiniais propagandiniais komunistų leidiniais, prieš tai su kanceliarijos viršininku išnešęs iš ten visa, kas galėtų vokiečių akyse kompromituoti vieną ar kitą universiteto žmogų, ir tikėdamasis tuo apdraudęs katedros biblioteką.

Bene į trečią dieną atvyko komendantūros karininkas ištirti komunistinių leidinių padėtį ir, sužinojęs apie jų uždarymą, įsakė juos saugoti. Po kelių savaičių ar mėnesių iš Berlyno atvykę pareigūnai tuo nepasitenkino. Jie liepė išskirti iš universiteto patalpų ne tik visus komunistinius leidinius, bet ir visus žydų (hebrajų arba jidiš), kalbomis ir iš viso žydų, kad ir kitomis kalbomis rašytus*). Rektoriui paaiškinta, jog visi žydų kalbomis leidiniai būsią nuvežti Frankfurtan, kur esanti jiems nustatyta centrinė vieta, o žydų ar pusžydžių veikalai kitomis kalbomis, komunistiniai ar prieš vokiečius nukreipti leidiniai būsią suvežti Dorpatan (Tartuosna), kaip Rytams tirti numatyton centrinėn vieton. Rektorius pareiškė, jog 1) Vilnius, kaip istorinis Rytų ir Vakarų tarpininkas, ne nuo šiandien tiriąs Rytų santykius, jau nebe pirmi metai čia veikiąs tam tikras Rytų institutas[26], kurio darbą perėmusi dabar Lietuvos mokslų akademija, ir nesą jokio reikalo nei vežti iš Vilniaus leidinius kur kitur ir dar kartą, caro ir komunistų valdžios pavyzdžiu, alinti Lietuvos sostinę ir jos kultūros turtą ir tais turtais kažkodėl kitur steigti naują tyrimo centrą; 2) negalima esą iš pusmilijoninio universitetinės bibliotekos egzempliorių turto išskirti žydų autorių ir t. t. leidinius, kurie vis viena

*) Apie tą laiką universiteto vadovybė per dr. Germantą gavo išskirtinųjų lietuviškųjų leidinių sąrašą, taip kaip ji 1940 m. buvo gavusi dar didesnį tarybinio komisariato reikalaujamųjų pašalinti knygų sąrašą.

universiteto darbui būsią reikalingi, ir jis jokiu būdu niekam šio turto neatiduosiąs; 3) Vilnius esąs istorinis ir žydų kultūros centras su nepaprastai brangiomis Žydų mokslo instituto[27], Strašūno[28] vardo rinkiniu, Universiteto žydiškojo skyriaus bibliotekomis ir archyvais, kurių taip pat nesą jokio reikalo kur kitur kelti, kai Lietuvos mokslininkai – tiek žydai, tiek ir lietuviai – geriausiai jais čia mokslo reikalams galėtų naudotis.

Į tai griežto vokiečių pareigūno buvo atsakyta: 1) visame Ostlande tebūsiąs vienas vokiečių universitetas Dorpate, kitokių universitetų nebebūsią, tad viskas turi būti Dorpate koncentruota; 2) išskirti žydų autoriams būsią duoti tokių autorių sąrašai, faktiniam gi veikalų išskyrimui padėsią vokiečių atsiųsti talkininkai, jei universitetui trūkstą savų tarnautojų; 3) nei Vilniuje, nei iš viso Lietuvoje jokių žydų nebebūsią. Visas žydų turtas priklausąs vokiečiams, ir lietuviai čia jokio balso neturį. Nors dėl rektoriaus sukeltų dar klausimų, kaipgi galima vaizduotis universitetinį darbą ir universiteto bibliotetą be Heinės[29], Einšteino[30] veikalų, uolus rusiškai kalbantis nacionalsocialistų pareigūnas rektoriui atkirto, jog kaip tik Heinės ar Einšteino dalykas esąs aiškus ir nediskutuotinas. Tada kitas vokiečių pareigūnas, vokiškai tekalbąs ir susidomėjęs savo draugo ginču su rektoriumi, čia pat draugo išvedžiojimus pavadino nesąmone. Vėliau ansai griežtasis nacionalsocialistas kitą kartą Vilniuje jau nebuvo pasirodęs. Tačiau dr. Germantas įspėjo rektorių ir bibliotekos direktorių, kad negalįs jiems čia nieko padėti, tik patariąs savo išmanymu, kas galima, gelbėti.

Universiteto biblioteka labai ilgai rengė šalintinų autorių sąrašą, tikrindama ir papildydama vokiečių jai pateiktus sąrašus. Iš studentams prieinamų universiteto ir jo įstaigų skaityklų nacionalsocialistus labiausiai erzinančius autorius ji iškėlė į sau teprieinamus sandėlius. Iš vokiečių pareigūnams lengviau prieinamų patalpų ji taip pat ką ne ką išėmė ir įsidėjo į sandėlius. Dalį komunistinių leidinių išnešiojo iš universiteto, paskirstydama profesūros ir tarnautojų tarpe, o kurių propagandinių leidinių turėjo daugiau egzempliorių – nekliu-

dė vokiečiams pasiimti. Iš parankinio studentams katalogo išėmė erzinančias korteles, pačių veikalų neliesdama. Nemaža čia padėjo iš Berlyno atsiųstas surusėjęs vokietis, kuris lankydavosi universiteto bibliotekoje, ne tik pro pirštus žiūrėdamas į paviršutinį bibliotekos „valymą", bet ir pats reikšdamas pritarimą jos lėtam darbui.

Kas dėl žydiškų leidinių, iš universiteto bibliotekos paimta tie, kurių nebuvo galima nuslėpti. Kurį laiką universitetan buvo suvežta ir vokiečių uždaryta Žydų mokslo instituto biblioteka, kuri vėliau, kaip ir strašūninė, buvo pakrauta į sunkvežimius ir tuos neįkainojamus kultūros turtus išvežė nežinoma kryptim. Ar bus kas iš to po karo rasta ir kas su tuo bus padaryta, nežinia[31]. Universiteto ir jo bibliotekos pareigūnų vokiečiai nei iš tolo čia neprisileido ir net nedarbo valandomis kai kada tikrindavo, ar nemėgino kas iš univ[ersiteto] tarnautojų įeiti į patalpas, kuriose žydiškieji leidiniai buvo patalpinti išvežimui.

Kitokios rūšies buvo universiteto vadovybės santykiai su vadinamuoju „Rozenbergo štabu" – tais vilniškiais pareigūnais, kurie buvo paskirti bolševizmui iš viso, tad ir Lietuvos bolševizmui, tirti. Vokiečių skaudžiai sumuštai Tarybų Sąjungai nežlugus ir jos gyventojams ne tik prieš savo valdžią nesukilus, bet ją palaikius prieš vokiečius, ko šie nesitikėjo ir tam nebuvo pasirengę, rozenberginiai bolševizmo tyrėjai kreipėsi į Vilniaus universiteto vadovybę, prašydami savo darbui talkos ir visų pirma pateikti moksliškai perkoštos medžiagos apie bolševizmo pasireiškimą, darbus ir įtaką Lietuvoje. Rektoriui atkreipus jų dėmesį, jog klaidinga būtų bolševizmas vien neigiamai bevertinti, rozenbergiečiai pažymėjo, jog jų darbas nesąs viešas ar propagandinis, o turįs tikslą pateikti mokslui ir valstybės vadovybei faktinąją – malonią ar nemalonią – medžiagą, kaip yra iš tikrųjų, tad jie nė lietuvių nevaržą prieiti kad ir teigiamąsias bolševizmui išvadas, kad tik jos būtų tvirtais duomenimis pagrįstos.

Taip paspaustas, rektorius gavo priimti temų sąrašą (bolševizmas Lietuvoje 1918–1940 m., 1940–1941 m. Lietuvos švietime, ekonomikoje, bažnyčioje ir t. t.), kurias jis paskirstė profesorių tarpe,

patardamas neskubėti ir rašyti teturint galvoje Lietuvos, o ne Vokietijos reikalus, su kuo visi aiškiai sutiko. Nors paskiau kelis kartus rozenbergiečiai domėjosi šitų darbų eiga, bet gaudavo tenkintis paaiškinimu, jog dėl šiokios tokios medžiagos trūkumo darbai nesą dar baigti. Antra vertus, kai vėliau vokiečių administracija spaudė visus universiteto profesorius savo darbu įsijungti vokiečių vedamon totalinėn kovon su Rytų galybe, gautosios iš rozenbergiečių ir niekados neatliktos temos daugelį apdraudė nuo kai kurių kitų nemalonių temų apdirbinėjimo.

Visuotinis lietuvių nestojimas į vokiečių organizuojamą SS[32] legioną, kas Berlyno akyse nepaprastai sukompromitavo vokiškąją Lietuvos administraciją, įsiutino Berlyno valdžią ir Kauno komisarus prieš lietuvius; jie ėmė lietuvius kaltinti nenoru stoti Naujosios Europos pusėje prieš bolševizmą, nutylėdami, jog visa lietuvių tauta yra nusistačiusi prieš bolševizmą, tik nenori kaštonų iš ugnies traukti ne sau, bet vokiečiams. Nepaprastai vieningas lietuvių pasirodymas atkreipė į save Tarybų Sąjungos dėmesį, kuri ne tik pagyrė juos per Maskvos radiją („molodcy litovcy!"[33]), bet ir ėmė savintis jų kovą dėl nepriklausomybės, skelbdama ją tarybiška, tariamuoju noru grįžti į Tarybų Sąjungą ir susigrąžinti tarybinę tvarką. Vakarų Europos visuomenė taip pat susidomėjo mažosios tautos ryžtingu ir taktingu savo nepriklausomosios pozicijos gynimu, o pati lietuvių visuomenė pasijuto vieningesnė ir tvirtesnė tolesnei kovai kelti.

Suprantama, galima buvo laukti ir laukta vokiškųjų represijų. Wehrmachto[34] žmonės įspėjo lietuvius saugotis himlerinio[35] keršto, jau nekalbant apie vietinės vokiškos administracijos lietuviams rengiamas skaudžias pamokomąsias priemones. Slaptoji Lietuvos išlaisvinimo organizacija gavo žinią apie parengtus keturis SS pulkus Lietuvai pamokyti. Jaunimas ėmė slapstytis, laukdamas suėmimų, kaip 1941 m. birželio mėn. enkavedistų siautimo metu. Pradėta supirkinėti iš vokiečių kariuomenės sandėlininkų ir paskirų kareivių ginklai ir šaudmenys, skubiai ginkluojamasi savo laisvei ginti – pigiai nepatekti į esesininkų rankas.

Nemėgęs su tarėjais palaikyti santykių, Rentelnas sušaukė pas save Kaune jų posėdį, kuriame jis su savo padėjėjais smarkiai puolė lietuvius, juos išbolševikino, leido sau kumščiu daužyti stalą ir grąsinti, kartu betgi reikalavo atvirai pasisakyti dėl priežasčių, kurios kliudo sklandų lietuvių bendradarbiavimą su vokiečiais. Iš tarėjų tarpo ypačiai trys drąsiai ir atvirai jiems čia išdėstė lietuvių tautos nepriklausomybės siekimą, nieko bendra neturintį su kokiomis simpatijomis svetimam ir 1940–1941 m. Lietuvoje susibankrutavusiam bolševizmui – tai atvykusieji iš Vilniaus dr. Germantas, Mečys Mackevičius ir kontrolierius Puodžius[36], kurie naktį, prieš vykdami Kaunan, taręsi su Vilniaus univ[ersiteto] prorektorium Krivicku, dekanu Žakevičium ir kitais Vilniaus veikėjais. Daužant Rentelnui į stalą, daužė ir Germantas; į šiojo pastabą, jog duodant lietuviams nepriklausomybę, reikėtų duoti ir latviams, ir estams, jis atkirsdamas pareiškė, jog lietuviai nieko neturį prieš nepriklausomybės grąžinimą latviams ir estams, jis dar priminė vokiečiams, kartodamas Vilniaus [universiteto] rektoriaus vasario 16 d. pareiškimą, kad lietuviai yra ne tik viena iš Pabaltijo tautų, – tai yra tauta, įsikūrusi Didžiąją Lietuvos Kunigaikštiją, valstybę nuo jūrų ligi jūrų, didesnę už Lenkiją ar Vokietiją, ir tų savo istorinių tradicijų ligšiolei nepamiršusi, jomis besididžiuojanti, neatsisakiusi ir neatsisakysianti nuo savo nepriklausomybės, nuo kovos dėl jos grąžinimo. Pasitarimas nevirto susitarimu, tik išryškino susidariusią rimtą padėtį ir ypačiai nepalaužiamą vilnietišką trijų tarėjų poziciją su dr. Germantu priešakyje.

Pastaba prie str. „Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais“

Šių mano atsiminimų toje dalyje, kuri yra išspausdinta „Tėviškės garso“ nr. 90, atpasakojamas universiteto senato pasikalbėjimas su vokiečių pareigūnu prof. Stegmannu, dalyvaujant švietimo tarėjui dr. Germantui. Esu patyręs, jog buvęs Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas laikąs mane netiksliai apibūdinus jo pažiūrą šiame pasikalbėjime. Neturėdamas galimybių šiuo tarpu tiksliau ir detaliau šį pasikalbėjimą išryškinti, prašau skaitytojus nedaryti iš jo jokių išvadų, kiek tai liečia minėtąjį dekaną.

M. Biržiška

Universiteto uždarymas

Gandai apie rengiamus žygius prieš lietuviškąjį jaunimą gausėjo ir tirštėjo. Vokiečių pareigūnai vengė su lietuviais kalbėtis. Vieną sekmadienį (kovo 14 d.) iš Vilniaus miesto komisariato, aplenkiant Švietimo vadybą, paskambinta universitetan, kad būtų pasirengta aprodyti savo įstaigą atvykusiam iš Kauno svečiui. Budinčiam raštinės tarnautojui tepavyko iš savo vadovybės pagauti netoli nuo universiteto gyvenąs Ekonomikos mokslų fakulteto dekanas prof. Vladas Jurgutis, kuris ir aprodė universitetines įstaigas kažin kokiam vokiečių profesoriui, lydimam komisaro pavaduotojo Lacknerio. Užėjus kalbai apie studentų nestojimą legionan, komisaro pavaduotojas pabrauke anam profesoriui, jog iš Vilniaus universiteto nieks nestojo. Dekanui nepaaiškinta, ko Vilniuje ir universitete lankėsi šis profesorius.

Dar kažkoks studentų tarpe kilęs gandas, jog universitetas būsiąs apsuptas ir studentai būsią iš ten paimti ir išvežti į SS kariuomenę. Rektorius juos ramino, kad ir pats nieko nežinojo. O čia jau kovo 16 ir 17 d. vokiečių administracija pagaliau prabilo, kirsdama lietuviams skaudžius smūgius.

1943 m. kovo 16 d. naktį Vilniuje suimti tarėjai dr. Germantas ir Puodžius, profesoriai Vladas Jurgutis ir Balys Sruoga ir dar keli asmenys, Kaune – tarėjai Mackevičius, Narakas[37] ir kiti veikėjai, dar Marijampolėje ir t. t. Suimtas savo bute dr. Germantas buvo nuvestas Švietimo vadybon, kur jo kabinete buvo padaryta krata. Gyvenąs tuose pačiuose namuose, kur gyveno prof. Sruoga, dekanas Žakevičius ir keli kiti universiteto profesoriai, buv. Lietuvos liaudies respublikos užsienio reikalų ministeris prof. Krėvė-Mickevičius, kad ir 1942 m. rudenį Kaune viešai ir atvirai išaiškino 1940 m. nukreiptą prieš Lietuvos nepriklausomybę SSRS akciją, kuo jis sukėlė prieš save seniau su juo draugavusius komunistus, suėmus prof. Sruogą, tarėsi su rektorium, ką daryti toliau. Rektorius manė geriausia būsią jauniems veikėjams saugotis ir kurį laiką slapstytis, bet pats pasisakė

turįs kaip rektorius namie nakvoti ir tą pat patarė daryti prof. Krėvei-Mickevičiui. Prof. Krėvė-Mickevičius buvo besekąs rektoriaus patarimu, bet tą pat vakarą, lietuviškojo saugumo tarnautojų patriotų įspėtas, pasitraukė iš buto, į kurį tą pačią naktį atvyko vokiečių gestapininkai profesoriaus suimti. Po kiek laiko buvo dar suimta eilė Vilniaus ir Kauno lietuvių veikėjų ir žurnalistų, kurie drauge su kovo 16 d. suimtaisiais išvežti į Stuthofo stovyklą ties Dancigu, kur iš 46 atvežtųjų lietuvių per mėnesį 1/5 mirė, jų tarpe ir kontrolierius Puodžius. Visi kiti ten ir toliau buvo laikomi ir nepaleidžiami, nežiūrint jų šeimų, Lietuvos administracijos lietuvių pareigūnų ir Vilniaus universiteto vadovybės daromų pastangų. 1944 m. suimtųjų skaičius papildytas gen. Pov[ilo] Plechavičiaus[38] rinktinės karininkais. 1945 m., prasidėjus naujai Raudonosios armijos ofenzyvai[39], iš Stuthofo jie buvo išvežti, ir vieni (prof. Sruoga ir prof. Jurgutis) ilgainiui atsidūrė Lietuvoje, kiti – Danijoje arba Švedijoje, o kai kurių likimas ligi šiolei dar nėra paaiškėjęs[40]. Kai kurie, pvz., dr. Germantas ir kun. Lipniūnas, tik išsivadavę iš stovyklos 1945 m. kovo mėn mirė, nebepamatę savo krašto. Prof. Krėvė-Mickevičius išvyko iš Vilniaus ir apsigyveno A. Panemunėje prie Kauno, iš kur 1944 m. liepos mėn. drauge su šimtais tūkstančių lietuvių, pasitraukiančių nuo besiartinančios ir grasinančios Lietuvai tarybine tvarka Raudonosios armijos, išvyko Vokietijon, kur susitiko su daugeliu savo draugų profesorių ir klausytojų.

Jau dr. Germantą, profesorius ir kitus suėmus, kovo 17 d., apie 8 val. rytą, universiteto raštinės vedėjas paskambino rektoriui, jog universitetas nuo 6 val. ryto esąs vokiečių kariuomenės apsuptas, jame esanti daroma krata, tad gal reikėtų rektoriui tuojau ten atvykti. Negaišdamas rektorius nuskubėjo universitetan, rado prie durų vokiečių sargybą, pareiškusią jam nusistebėjimą, kam reikėję daužyti universiteto iškabą (karininkų įsakymu kareiviai šautuvų buožėmis daužė universiteto įstaigų iškabas), ir įleido jį universiteto raštinėn (raštinės vedėjo neįsileisdama), universiteto raštinėje vokiečių policija atidarinėjo stalčius ir spintas, išmesdama iš jų randamus raštus ir rašomąją medžiagą. Rektoriui užklausus, kieno parėdymu universi-

tete daroma krata, kodėl nei per Švietimo vadybą, nei betarpiškai rektorius nebuvo įspėtas ir kaip atsakingas įstaigos vedėjas nepakviestas joje būti kratos metu, pagaliau, kodėl daužomos iškabos su valstybiniu Lietuvos ženklu (Vytimi) ir naikinamas universiteto turtas, policijos atstovas trumpai ir griežtai pareiškė, jog jam rektorius nesąs reikalingas; jei dėl kratos išdavų prireiksią rektorių atvesti – jis būsiąs atvestas, o dabar prašomas pasišalinti. Rektoriui dar užprotestavus dėl stačiokiško tono, kuriuo kalbama su Vilniaus universiteto rektorium, policininkas pasišaukė sargybą ir įsakė išvesti rektorių už parankių, ko vengdamas rektorius pats pasitraukė, lydimas sargybos, reiškiančios jam pasipiktinimą policijos elgesiu.

Universitetas buvo uždarytas, prie jo kelias dienas stovėjo sargyba, o kelias savaites jo raštinėje budėjo vokiečių policija, neįsileisdama universiteto pareigūnų lietuvių, naktimis išgabendama baldus (rektoriaus kambarys buvo neliestas, tačiau iš prorektorinio viskas išvežta) ir ne vieną dalyką iš kitų patalpų, raštinėje ir kitur sudaužydama Vytį, pasiimdama rašomąją medžiagą, rašomąsias mašinėles, skaičiavimo aparatą ir kitką; universitetan dienos metu buvo įleidžiami tik kai kurie to pat universiteto sargai lenkai, per kuriuos mieste buvo realizuojama šis tas iš grobio. Iš Fizikos instituto išvežta Vokietijon mechaninė dirbtuvė su visomis mašinomis ir įrankiais, ten pat turbūt atsidūrė kai kurie paimtieji iš instituto aparatai, iš Chemijos instituto – reagentai. Po kelių mėnesių rektorius, patekęs suimtojo savo giminaičio reikalu į Vilniaus gestapo viršininko kabinetą, lengvai atpažino jame pastatytus prorektoriaus kabineto baldus. Kai po kelių savaičių universiteto pareigūnai su rektorium priešakyje buvo įsileisti į universiteto patalpas, buvo sudarytas dingusių daiktų sąrašas, kiek tai buvo galima daugiausiai iš atminties surašyti, nes buvo dingę ir inventoriaus sąrašai. Tas sąrašas per Švietimo vadybą buvo pateiktas gestapo viršininkui, kuris pareiškė, kad gestapas universitetą savo žinioje turėjo tik vieną valandą, o paskui jį perdavė vokiečių policijai. Tačiau ir iš šios, išskyrus kelias (ne visas) rašomąsias mašinėles ir vieną kitą mažmožį, nieko nebuvo galima atgauti.

Be universiteto, Vilniuje dar buvo uždarytas Pedagoginis institutas, Dailės akademija, Liaudies ansamblis. Tuo pat metu Lietuvoje buvo uždarytos visos kitos aukštosios mokyklos, tad Vytauto Didžiojo universitetas Kaune, Žemės ūkio akademija Dotnuvoje, Prekybos institutas Šiauliuose. Vokiečių pareigūnų buvo pareiškiama, jog uždaroma esą ne tik visos aukštosios mokyklos, bet ir visa, kas dr. Germanto savavališkai įsteigta ir remta, kaip Liaudies ansamblis Vilniuje. Kadangi Vilniaus muzikos mokykla, nors ji dr. Germanto leidimu ir vadovavosi konservatorijų programa, bet įsteigta ne jo rūpesčiu ir neturėjo aukštosios mokyklos vardo, ji išliko sveika ir toliau dirbo savo darbą nekliudoma. Drauge su Švietimo vadybos kasa buvo paimti dr. Germanto fondo pinigai – kiek jis jų anksčiau neišdalijo savo šelpiamoms įstaigoms, – vokiečių komisarų laikomi „juoduoju fondu", keldami ypatingą jų įsiutimą.

Švietimo vadybos priekyje pastatytas tas pats, rektoriaus spėjimu, universiteto įstaigose lankęsis ir bene jau tuomet numatytas dr. Germanto vietoje prof. Schreinertas[41].

Kai vokiečiai buvo uždarę Vilniaus universitetą

1943 m. kovo 16 d. naktį vokiečiai suėmė Vilniuje tarėjus dr. Germantą ir Puodžių, universiteto profesorius Vladą Jurgutį ir Balį Sruogą, dar kelis asmenis, Kaune – tarėjus Mečį Mackevičių, Naraką ir kitus veikėjus, dar Marijampolėje ir kitur, ir visus juos išvežė Stuthofo stovyklon, netoli Dancigo. Kovo 17 d. Lietuvos universitetai ir kitos aukštosios mokyklos vokiečių uždarytos, iš universitetinių patalpų lietuviai tarnautojai pašalinti, profesūra ir studentija nebeįleidžiama į universitetą, universitetinės įstaigos – rektoratai, raštinės, institutai -

plėšiami, baldai keliami į okupacines vokiečių įstaigas, mašinos, įrankiai, knygos vežamos net Vokietijon. Švietimo vadybos priekyje išvežto tarėjo Germanto vietoje Vilniuje pastatytas buvęs Tartu univ[ersiteto] prof. vokietis Schreinertas, kuris Vilniaus universiteto vadovybės klaidingai palaikytas prieš kelias dienas universiteto įstaigas lankiusiu paslaptingu vokiečių profesorium, lyg būtų dar prieš Germanto suėmimą jo vieton skirtas, ir tiktai daug vėliau – tremtyje klaidingas vilniečių nusistatymas prof. Schr[einerto] atžvilgiu šio buvo atitaisytas. Berods, korektingas prof. Schreinerto laikymasis lietuvių atžvilgiu dar Vilniuje sukėlė jam universitetininkų simpatijas. Šiaip ar taip, prof. Schreinertas per mažas buvo administracijos pareigūnas užbėgti už akių tolimesniam Lietuvos universitetų turto naikinimui, o ką bekalbėti apie vokiečių parengtas žiaurias represijas, ypačiai numatomas taikyti lietuviškam jaunimui, visų pirma patriotinei moksleivijai. Tam užbėgti už akių stengėsi kai kurie kauniečiai, šaukdami Lietuvos veikėjų konferenciją, kurion taip pat buvo pašaukti Vilniaus univ[ersiteto] rektorius ir prorektorius, morališkai čia pat palaikyti prof. Albino Rimkos ir kai kurių kitų profesorių, kurie tuo tikėjosi dar išvaduosią ką tik išvežtuosius profesorius ir kitus suimtuosius. Tačiau labiausiai čia nusvėrė energingas pogrindinių patriotų veikimas ir iš viso aiškiai antiokupantinis tautos nusistatymas, ne mažesnis negu tarybiniais laikais prieš okupantus, iš Rytų mus užplūdusius. Su šiuo nusistatymu vokiečiai gavo skaitytis ir tas šiuos prilaikė nuo žiauresnių žygių.

Vokiečiui pareigūnui ėmus tvarkyti Lietuvos švietimo reikalus, Vilniaus universiteto rektorius, kad ir ne kartą turėjo savo įstaigos reikalu lankytis Švietimo vadyboje, tik vengė kreiptis į prof. Schreinertą. Tačiau netrukus – dar prieškonferenciniu metu – teko su juo sueiti. Mat iš Švietimo vadybos tarnautojų (lietuvių) patyręs, jog atvykę iš Kauno vokiečiai su Kauno komisariato švietimo skyriaus referentu Dudzium priekyje jos pateiktą savo žinybos sąmatą skaudžiai išbraukinėja, ypačiai universitetų sąmatas, rektorius tuojau pat ten nuvyko ir iškvietęs iš kabineto prof. Schreinertą priminė, jog ligi

šiolei svarstant universiteto sąmatą visados būdavo kviečiami jo atstovai, juo labiau dabar, kai esamomis žiniomis daug kas taip esą iš jos išbraukta, jog dėl to nukentėsią svarbūs universiteto reikalai, teksią atleisti mokslo personalo dalį ir t. t., būtini esą tikrinančiai sąmatą komisijai rektoriaus paaiškinimai, po kurių, be abejo, ne viena klaida būsianti atitaisyta. Prof. Schreinertas sutiko su rektorium ir drauge su juo nuėjo į kambarį, kuriame tarėsi savo tarpe anie vokiečių pareigūnai. Prof. Schreinertas supažindino rektorių su komisijos nariais, ir šis išdėstė reikalą, kuriuo atvyko, nurodydamas čia pat porą ypatingai nesveikų universitetui komisijos išbraukimų. Čia Dudzius pertraukė rektorių ir visu tautinio renegato išdidumu ir stačiokiškumu pareiškė rektoriaus nekvietęs jokiems paaiškinimams, jokie universiteto žmonės nei jų nurodymai jam nesą reikalingi. Atsistojęs rektorius pareiškė pirmą kartą patiriąs tokį storžievišką švietimo įstaigai atstovaujančio pareigūno išsišokimą*), tesuprantąs tai, kaip nutautusio pusinteligenčio norą pažeminti savo tautos kultūros darbuotoją**), rankos paspaudimu atsisveikino su aiškiai nustebusiais savo draugo išsišokimu ir mandagiai atsistojusiais vokiečiais pareigūnais, tik, žinoma, nepaduodamas rankos nei nepakilusiam iš vietos Dudziui, išėjo, lydimas ligi durų ir priemenėje atsiprašinėjančio už nelauktą Dudziaus išsišokimą prof. Schreinerto, prašančio to nelaikyti būdinga vokiečiams iš viso, tik atsitiktiniu vieno asmens susierzinimu, kuriam rektorius nedavęs priežasties, ir žadančio kaip tik galint remti universitetų reikalą.

Po daugelio vokiečių administracijos pareigūnų (Nabelsbergo ir kitų) daromų kliūčių balandžio pradžioje Kaune įvykusi konferencija

*) Rektorius, tiesa, atsiminė vokiečių policijos atstovo stačiokišką jo pasitikimą uždarant universitetą, betgi policininkas tebuvo policininkas, ne švietimo reikalų referentas.

**) Vertėjas šiuos rektoriaus žodžius labai sušvelnino, tad rektoriaus atsikirtimas nepasiekė tikslo, nebent Dudzius gerai lietuviškai suprato, kuo betgi neišsidavė. Tačiau prof. Sch[reinertas] ir iš sušvelninto vertimo pasirodė susiorentavęs, kas čia įvyko.

išsirinko Lietuvos tarybą, kurion pateko taip pat Vilniaus univ[ersiteto] rektorius ir prorektorius. Nuo 1941 m. rudens pirmą kartą dabar susitikęs su vyriausiu Lietuvai komisaru Rentelnu, šiojo užklaustas, kodėl lietuvių studentija nestojo į SS legioną, rektorius atsakė taip, kaip ir kiti lietuviai paprastai atsakydavo vokiečių pareigūnams, jog lietuvių jaunimas nenori tarnauti svetimoje, ne Lietuvos kariuomenėje, ypačiai [todėl], kad vokiečiai neleidžia lietuviams savarankiškai tvarkytis ir susigrąžinti sau nepriklausomybę. Nuo savęs rektorius priminė komisarui reikalą kuo greičiau grąžinti išvežtuosius veikėjus, ypačiai karštai patardamas [grąžinti] dr. Pr. Germantą, prof. Vladą Jurgutį, Balį Sruogą ir Mečį Mackevičių kaip universiteto žmones, o taip pat vėl atidaryti uždarytuosius universitetus. Rentelnas šaltai teatsakė, jog tie dalykai patys savaime išsispręsią, kai vokiečiai įsitikinsią, jog lietuvių tauta nebesanti prieš vokiečius nusistačiusi, o tam reikią laiko.

Kaip žinome, nei vokiečiai nesulaukė lietuvių nusistatymo pasikeitimo, nei lietuviai iš vokiečių saviškių grąžinimo ir mokyklų atidarymo. Tačiau kai kurie palengvinimai universitetams Rentelno įsakymu buvo padaryti.

Dar Kaune tebebūdamas Vilniaus [universiteto] rektorius gavo žmonos jam iš Vilniaus persiųstą Darbo įstaigos pareikalavimą jon atvykti paskirtą dieną kaip darbo nebeturinčiam darbui gauti. Tokius pat šaukimus ėmė gauti ir kiti Vilniaus universiteto profesoriai pavardžių abėcėline tvarka, kas sukėlė kitiems neramumo ir susirūpinimo. Kai kalbėdamas su Rentelnu rektorius parodė gautąjį šaukimą, šis pareiškė, jog tatai esąs nesusipratimas, nes universitetai nesą uždaryti, tik studijos juose esančios sulaikytos ir nei mokslo personalas, nei kiti tarnautojai nesą iš tarnybos atleisti, tad negalį būti traktuojami kaip neturintieji darbo. Pasišaukęs Nabelsbergą, Rentelnas įteikė jam rektoriaus šaukimą, prašydamas tuojau šį reikalą sutvarkyti. Ir tikrai, nieks daugiau Darbo įstaigon (Arbeitsamt) universiteto tarnautojų nebešaukė, o seniau pašauktieji jon nevyko, ir nieks dėl to nereagavo.

Tuojau po to, kai rektorius iš konferencijos grįžo į Vilnių, ten atvyko ir Nabelsbergas su instrukcijomis prof. Schreinertui ir Švietimo vadybai, kurion pasikvietęs rektorių pareiškė, jog šiomis dienomis rektoriui būsią perduotos universiteto patalpos saugoti, bet dar ne studijoms naudotis. Po kelių dienų rektoriaus susitarta su prof. Schreinertu, jog dar prorektorius ir keli universiteto tarnautojai bus įleisti. Vokiečių prokuroras Reiteris įvedė rektorių ir tarnautojus į universitetą, iš kurio po valandos pasitraukė vokiečių policijos sargyba. Drauge su prokuroru buvo apžiūrėtos patalpos, kuriose čia pat nustatyta daug žuvusių ar sunaikintų baldų ir kitų daiktų. Rektorius gavo raštu pasižadėti neįsileisiąs universitetan pašalinių asmenų ir studentų. Kadangi tačiau tuojau ėmė kreiptis į rektorių ir universiteto raštinę interesantai, jų tarpe, suprantama, dažniausiai studentai, teko žiūrėti pro pirštus į vieno kito įsileidimą, ilgainiui ir pasisakyti Švietimo vadyboje, jog dokumentų gavimo ir kitais (ne studijų) reikalais įsileidžiami ir studentai, su kuo prof. Schreinertas sutiko. Netrukus gautas sutikimas ir baigiamiesiems kvotimams bei baigiančiųjų prie jų rengimui, kas ir be leidimo vieno kito profesoriaus buvo daroma, ir pereinamieji kvotimai – be kokio leidimo – ne kartą buvo laikomi. Naudodamasis tuo, jog patalpos, kuriose jis paskaitas skaitė, atsitiktinai nebuvo uždarytos, filosofijos prof. Sezemanas pačiomis kritingomis dienomis (tik universitetą sulaikius) toliau jas skaitė. Ilgainiui ir kiti profesoriai – čia vienas, čia kitas – ėmė su savo klausytojais privačiai dirbti. Prof. Schreinerto arba kitų vokiečių pareigūnų dėl tų slaptų „neleistinųjų" paskaitų klausinėjamas, rektorius sakėsi apie tai nežinąs ir tiktai prašė profesorius ir studentus jam apie tai nepasakoti, kad jo neigimas būtų tikresnis, sąžiningesnis. Žinoma, kad tik tuoj po universiteto darbo sulaikymo iš spaustuvės išleistas universiteto pavasario semestro tvarkaraštis nebegalėjo būti vykdomas, ir daugelis jame paskelbtų kursų nebuvo paskaityti. Studentų valgykla ir bendrabutis toliau veikė nekliudomai.

* * *

Žymi Vilniaus [universiteto] profesūros dalis, ypačiai teisininkai ir iš dalies humanitarai, tebegyveno dar Kaune. Kiti jųjų dėl sunkaus šiuo metu susisiekimo nereguliariai teatlikdavo savo paskaitas ir kitas universitetines pareigas ir skubiai grįždavo namo, o vokiečiams universitetą pridarius, kai kurie net algos atsiimti vieną kurį iš savo tarpo teįgaliodavo į Vilnių nuvykti, patys po kelis mėnesius Vilniuje nesirodydami. Nors formaliai ir universiteto biblioteka vokiečių buvo uždaryta, bet rektoratui pavyko iš Schreinerto gana greit išgauti leidimą universitetiniam personalui mokslo reikalams kad ir susivaržius jąja naudotis. Tad ir profesūra galėjo čia šiaip ar taip naudotis Vilniaus bibliotekų ir archyvų turtų turtais. Dar dr. Germanto laikais išrūpinęs iš jo įsakymą Vilniaus [universiteto] profesoriams gyventi Vilniuje, bet kitų jųjų neįstengęs priversti šiam įsakymui paklusti, kurį jie visokiais pretekstais aplenkdavo, labiausiai tie, kurie turėjo Kaune savo namus arba šeimas, kiti ir paralelinį darbą Kauno universitete arba tenykštėse administracijos įstaigose, rektorius mėgino juos priversti kad ir paskaitoms nebevykstant Vilniuje lankytis, tad nenutraukti su sostine savo ryšių. Atvykimas bent kartą mėnesiui algos pasiimti, ne kartą negalėjimas tuojau grįžti nukreipdavo ir atsilikėlį profesorių bibliotekon ar archyvan, kartais teatran arba operon, kai kada į savo tarpe gyvai bendraujančių vilniečių pobūvį. Todėl rektorius prisivertė veikti kaip ir prieš profesorius, bent prieš jų natūralų ieškojimą patogesnių sau sąlygų, ir uždraudė universiteto kasininkui mokėti profesorių algas jų įgaliotiems draugams ar kitiem asmenims, nebent pristačius gydytojo pažymėjimą apie neleidžiančią vykti ligą. Rektoriaus potvarkis, suprantama, sukėlė daugelio nepasitenkinimą, bet ir padažnino kauniečių lankymąsi Vilniuje. Reiškiantiems nepasitenkinimą jis, kaip įstaigos vadovas, primindavo, jog ir nesant paskaitų jie einą tarnybines pareigas, nesą laisvi dirbti arba nedirbti ir turį atlikinėti darbus, kurie yra susiję su Vilniaus universiteto moksliniais ir kitokiais reikalais. Ir tikrai, reikalas įkinkyti pro-

fesūrą į universiteto organizuojamą ir prižiūrimą mokslinį darbą labai greit iškilo, kad ir iš šalies sukeltas, net primestas, deja, dėl to ir negavęs būti atliktas visu akademišku rimtumu.

Universiteto vadovybė laikė tikslinga ir natūralu, kad paskaitų neskaitymo laiką profesūra pavestų mokslo darbams ir tyrimams, kiek šie buvo galimi gamtos mokslų institutams ir laboratorijoms sunkiai esant prieinamoms, o ir naudojimuisi tebesant apsunkintam. Vadovybės pozicija čia sutvirtėjo, kai ir Švietimo vadyba (prof. Schreinertas), gavus iš Berlyno ir Rygos savus įsakymus, pareikalavo, kad Vilniaus universitetas pasireikštų savo mokslo personalo darbais, kuriuos profesūra tuojau sau nužymėjo ir fakultetų tarybose įsitvirtino. Pareikalavus pasiimtųjų darbų temos buvo pasiųstos Rygon, iš kur netrukus (1943 m.), jau birželio ar net liepos mėn., atvyko universitetams pristatytas prof. Stegmannas tų temų su paskirų fakultetų profesūra aptarti. Sau talkon jis pasiėmė iš Vilniaus miesto komisariato šiokius ar tokius vokiečių specialistus, pvz., miškininką, prokurorą ir dar kitus. Temas jis atžymėdavo „predikatais" (raidėmis) „a", „b" ir „c", kurių „a" reiškė temą, griežtai susijusią su karo reikalais ir iš viso su Naujosios Europos kova „prieš bolševizmą ir plutokratiją"*), „b" – šiaip svarbią ir reikšmingą temą, o „c" – neturinčią platesnės reikšmės, bet priimtiną kaip susijusią su profesoriaus specialybe. **B** ir ypačiai **a** temoms vokiečių administracija žadanti visokeriopos pagalbos ir jas ypačiai rekomenduojanti paimti (ta kryptimi Stegmannas ne vieną **c**-temininką ir lenkė), bet **c** temos jai esančios abejingos ir jokios pagalbos ji čia nežadanti. Kadangi **a** ir **b** temos atidarydavo bibliotekų ir archyvų duris, **c**-temininkai vis stangėsi savo temoms **b** raidę iš Stegmanno išgauti, bet šis nelengvai čia būdavo perkalbamas. Užtat visa, kas buvo susiję su germanistika, lietuvių arba slavų santykiais su germanais (vokiečiais) bei šiaip germaniškai vokiškojo

*) Rektorius Stegmanną buvo įspėjęs, jog Vilniaus universitetas nedalyvauja kovoje prieš Vakarų demokratijas, bet šis kad ir patvirtino, jog nieks to iš universiteto nereikalaunąs, tik kalbėdamas fakultetuose su profesūra nelabai teskyrė čia šią kovą nuo kovos su bolševizmu.

prado iškėlimu, Stegmanno tuojau buvo **b** ir net **a** atžymima, tuo tarpu kai šiaip jau Lietuvos istorijos ar lituanistinės temos sunkiai teišsigaudavo iš **c** grupės. Humanitarinių mokslų fakultete rektorius priminė Stegmannui, jog universitetui, kaip mokslo įstaigai, terūpi mokslo reikalai, o politinis profesoriaus darbas ir veikimas jai yra pašalinis; Vilniaus universitetas yra Lietuvos mokslo įstaiga, tad jam visų pirma turi rūpėti Lietuvos mokslo reikalai ir su jais susijusios temos; kitos tųjų temų gali būti neįdomios svetimiems arba šiųjų jau bus panašios atliktos, bet mums jos esančios svarbios, kad ir kaip pirmą kartą lietuvių kalba išreiškiamos, o tai svarbu ir lietuvių visuomenei, ir lietuvių kalbos kėlimui. Į tai Stegmannas pareiškė sutinkąs su rektoriaus išvedžiojimais, bet dabartinė žūtbūtinė Naujosios Europos kova dėl savo egzistencijos reikalaujanti grynai mokslinius ir siaurai tautinius sumetimus nulenkti tos kovos reikalui. Temos buvo įrašytos taip pat vokiečių išvežtam prof. Sruogai, rektoriui ir dekanui prof. Puzinui[42], gavus čia progos atkreipti jau painformuoto dėl B. Sruogos likimo Stegmanno dėmesį į reikalą leisti B. Sruogai, eventualiai ir kitiems išvežtiems, vykti Berlynan dirbti savo temai iš vokiečių teatro istorijos (kitiems, žinoma, kitokius darbus) tenykščiose bibliotekose, – Stegmannas tatai pripažino esant visai tikslinga. Kitiems išvežtiems profesoriams taip pat buvo įrašytos temos: adjunktui tarėjui Mackevičiui – Teisės fakultete, prof. V. Jurgučiui ir doc. J. Aleksai – Ekonomikos mokslų fakultete. Pastarajame fakultete įvyko Stegmanno susirėmimas su docentu Juozu Pajauju[43], kuris pasipriešino visuomenės mokslų lenkimui totalinės valstybės ir nacionalsocialistinės pasaulėžiūros monopoliui ir gynė laisvą mokslinį tyrimą, ką Stegmannas čia pat pavadino nesugebėjimu suprasti einamosios valandos reikalavimus, po posėdžio rektoriui reiškė savo pasipiktinimą „bolševikišku" Ekonomikos mokslų fakulteto profesūros nusistatymu, kurį jis net siejo su išvežtojo dekano Jurgučio įtaka. Rektoriaus įtikinėjimai, jog nei Jurgutis, nei Pajaujis nieko bendra su bolševizmu neturi, Stegmanno abejonių neišblaškė; dar kitais metais jis prisiminė Pajaujį ir jo „neleistiną" poziciją. Geriausiai praėjo

tiksliųjų mokslų fakultetų – Matematikos ir gamtos, Medicinos, Miškų mokslų – temos. Tačiau ir kitų fakultetų temos pravėrė profesūrai ligšiol uždarytas bibliotekų ir archyvų duris.

Švietimo vadybos vardu prof. Schreinertas iškėlė prof. Stegmannui ir jo talkininkams vakarienę, kurioje gavo dalyvauti taip pat rektorius, prorektorius ir dekanai. Tąja proga savo prakalboje rektorius priminė Stegmannui universiteto studijų nutraukimą ir veikėjų, drauge ir profesorių, išvežimą, kurį lietuvių visuomenė laiko vokiečių atsaku į aiškią lietuvių tautos poziciją – Lietuvos nepriklausomybės atstatymo siekimą, o šį ir užimančios Lietuvą vokiečių kariuomenės vadovybė pripažino esant teisingą ir pasiektiną. Jis priminė taip pat A. Mickevičiaus perdirbtą bajoriškąjį tautosakos motyvą apie Tvardauskį[44], kuris patekęs su velniu sutartos „Romos" karčiamon, nenorėjęs sutarties laikytis ir todėl tebekabąs po mėnuliu. Velnią rektorius sau prisiimąs, prof. Stegmannas – Tvardauskis, patekęs „Romon" – Vilniun, su kurio reikalais jei prasilenksiąs, neišvengsiąs pasakos Tvardauskio likimo. Kad to neatsitiktų, rektorius šaukėsi prof. Stegmanno pagalbos grąžinant išvežtuosius Vilniaus universiteto vyrus: geriausią Lietuvos švietimo vadovą, turintį visišką tautos pasitikėjimą asistentą dr. Germantą; buvusįjį žemės ūkio ministerį, kalėjusį caro ir bolševikų kalėjimuose, nustojusį bolševikų išvežtos žmonos ir trijų dukryčių, seną rektoriaus draugą docentą J. Aleksą; labai žymų lietuvių poetą prof. B. Sruogą; vieną iš pačių didžiųjų Nepriklausomosios Lietuvos stulpų ir žymų ekonomistą prof. Vl. Jurgutį; taip pat ir gabų dėstytoją adjunktą Mackevičių. Atsakydamas prof. Stegmannas kad ir pasisakė neabejojęs, jog išvežtieji laimingai grįšią ir prireikus juos užtarsiąs, bet drauge įspėjo lietuvius „nelakstyti padebesiais", kad kaip tik jų neištiktų Tvardauskio likimas ore pakibti tarp žemės ir dangaus, tik tvirtai laikytis kietos tikrovės.

Vakarienei, tikriau, pavakarienei pasibaigus, rektorius pasikvietė pas save prof. Stegmanną, prof. Schreinertą ir prorektorių Krivicką ir čia, rektorienei kukliai vaišinant vokiečiams labai patikusiomis žemuogėmis, dar kelias valandas ėjo ginčas tarp Stegmanno iš vienos pusės,

universiteto atstovų iš kitos. Stegmannas puolė lietuvių tautos vadovybę už „nerealią politiką", vengimą aiškiai stoti vokiečių pusėje ir simpatizavimą jųjų priešams anglams bei amerikiečiams, kas teeina bolševikų naudai, ir priešpastatė griežtai realią kitų tautų politiką, kurios nepabūgusios SS legionams duoti savo jaunimą. Jis kaltino universiteto vadovybę ir studentiją, reikalaudamas griežtų antibolševikinių veiksmų. Rektorius ir prorektorius ne tiek gynė lietuvių visuomenę, kiek kaltino pačius vokiečius dėl susidariusios padėties: nežiūrint žinomų dar iš Pirmojo pasaulinio karo vokiečių planų pajungti sau Lietuvą, ją kolonizuoti ir nutautinti, dėl sunkiųjų 1940–41 metų daugelis lietuvių ne tik stojo partizanais prieš rytiečius, bet ir vokiečiai jiems atrodė išvaduotojais; užuot pripažinę Lietuvos laikinąją vyriausybę, tad ir Lietuvos nepriklausomybę, vokiečiai primetė Lietuvai komisarinę valdžią ir slėgte slegia kraštą ne tik imdami karo reikalams, bet ir vokiečių pareigūnai – plėšdami sau ir savo šeimoms ir priversdami visu kuo pertekusius gyventojus pusbadžiu gyventi; vokiečiai jau dabar kolonizacijai rengia kraštą, komisarai apsirūpinę jau dvarais, lietuviams negrąžinama nei žemės, nei namų, prekyboje jiems už akių sodinami vokiečiai, kurie ir pramonei savintis pastatomi; vokiečių pareigūnai, o ypačiai partiniai veikėjai, prasitaria jau apie 8 vakarinių apskričių priskyrimą Vokietijai (kitas atiduodant Lenkijai ir Latvijai), o ir ligi šiolei nėra Lietuvai priskirti tokie lietuviški kraštai kaip Punskas, Seinai, Druskininkai, Marcinkonys, nekalbant jau apie Gardiną, Lydą, Suvalkus ir Augustavą (Ašmena jau buvo tuo metu prijungta), būdingi ir verčia universitetus saugotis sumanymo paversti juos akademijomis, steigti Ostlandui bendrą vokiečių universitetą Dorpate, neleidimas Lietuvos mokslų akademijai veikti ir t. t.; vokiečių vyriausybė, vokiečių administracija nelaiko savo pasižadėjimų, tad ir lietuvių jaunimas neturi pagrindo jai tikėti, juo labiau jog apie Lietuvos nepriklausomybę vokiečiai ir neprasitaria, tad dėl ko jis (jaunimas) turi kovoti?

Stegmannas tvirtai čia laikėsi oficialiosios vokiečių pozicijos, bet Schreinertas išeidamas pareiškė pilnai suprantąs ir pritariąs tautiniams lietuvių siekimams.

* * *

Rudenį rektorius gavo progos dar kartą sueiti su Rentelnu, iš kurio pareikalavo leisti universitetams vėl veikti, grąžinti išvežtuosius tarėjus, profesorius, žurnalistus ir kitus veikėjus, siūlydamasis vietoje taip reikalingo švietimo reikalams vadovauti jauno ir energingo dr. Germanto arba vietoje taip brangaus lietuvių literatūrai prof. Sruogos pats eiti įkaitu, jei vokiečių administracijai įkaitai taip esą būtini. Jis ypačiai pabraukė, kaip nesveika Lietuvos švietimo reikalams, kai Švietimo vadybos priekyje stovi ne lietuvių tautos pasitikėjimą turįs lietuvis, bet svetimas jai vokietis, kad ir prof. Schreinertas esąs korektingas, gerų norų viršininkas. Šia proga rektorius reikalavo iš dr. Germanto paimtąjį švietimo reikalams skiriamą tarnautojų laisvanoriškų atskaitymų iš savo algų fondą grąžinti lietuvių įstaigoms kultūros darbui ar patiems aukotojams tarnautojams, nes be jų sutikimo nieks tų pinigų pasiimti negalįs, ir karštai protestavo prieš vokiečių pareigūnų šio fondo vadinimą „juodu" (schwarz), nes šis yra tik kilnus patriotinio visuomenės nusistatymo reiškinys, be to, net nerenkamas slaptai. Dėl fondo grąžinimo Rentelnas nieko nepasakė, tik pareiškė per ankstyva esą universitetams veikti ir negalima esą įkaitų keisti, bet sutiko patvirtinti trūkstamus tarėjus, tad ir švietimo tarėją, jei bus jam pristatyti „tinkami kandidatai".

Jis davė taip pat suprasti, jog jei nuo jo būtų parėję, išvežtieji tuojau būtų buvę grąžinti, ir pažadėjo remti grąžinimo dalyką. Panašiai kiekviena vokiečių įstaiga – Vilniaus ar Kauno, komisariatai ar gestapai, kiekvienas jų pareigūnas – Rentelnas, Vilniaus miesto komisaras Hingstas ar Kauno gestapo viršininkas Jägeris[45] ir kiti – kratėsi ką bendra turėję su išvežimu (prof. Sruogos įtraukimą į išvežamųjų skaičių Hingstas mėgino versti „lietuviams nacionalistams", tik – saugok Dieve – ne vokiečiai esą čia kalti!), sakėsi besirūpiną jų grįžimu ir ne kartą išvežtųjų žmonoms statydavo tai vieną, tai kitą kai kurių ar net ir visų grįžimo terminą. Tačiau ne tik 1943 m., bet ir 1944 metais nieks iš Stuthofo nebuvo grąžintas, o ir 1945 toli

gražu ne visi stuthofiečiai išsigelbėjo nuo mirties, bet tik retas, tik jau palūžusia sveikata, tepasiekė savo kraštą. Tarėjus, tikrai, kai kuriuos naujus Rentelnas patvirtino vieton išvežtųjų, tik švietimui vis nebuvo galima kandidato surasti. Kuriem buvo siūloma, šie atsisakydavo, neapsiimdami esamose sąlygose dirbti, pagaliau ir pats reikalas kažkaip nutirpo. Tiesą pasakius, tiek prof. Schreinertas, tiek apie Kalėdas jį pakeitęs dr. Riefenstahlis lietuvių atžvilgiu ne tik nepasireiškė jokiuo agresingumu, bet ir paliko padorių, partiškai neįaistrintų vokiečių atminimą.

Kas dėl aukštųjų Vilniaus mokyklų, jose mėginta kad ir slaptai, be Rentelno ar kieno kito sutikimo, šiaip ar taip mokyti. Vilniaus dailės akademija prisiglaudė Dailės muziejuje, kuriame, be to, suorganizuotos prof. L. Karsavino ir kitų paskaitos sutraukdavo ir pašaliečių klausytojų. Universitete sunkiausia buvo dirbti Humanitarinių, Teisės ir Ekonomikos mokslų fakultetams, viena, dėl seminarinių bibliotekų neprieinamumo, o ir universitetinės suvaržymo, o taip pat dėl žymios profesorių dalies gyvenimo Kaune ir apsunkinto susisiekimo su Vilnium, susieto su vokiečių leidimais, o vėliau ir su kelionės pavojais, kai prasidėjo pasikėsinimai prieš geležinkelius ir traukinius. Vis dėlto ir tuose fakultetuose dirbta su studentais, ypačiai Ekonomikos mokslų fakultete, kad ir nustojusiame savo dekano prof. Jurgučio. Už tat Matematikos-gamtos ir ypačiai Medicinos fakultetuose slaptosios studijos ėjo dar geriau negu slaptame lenkų universitete, į kurį vokiečių ir lietuvių administracija pro pirštus žiūrėjo. Grįžęs iš sodžiaus Medicinos fakulteto dekanas Petras Kazlauskas[46], remiamas energingo prodekano Čeičio[47] ir jaunos fakulteto profesūros, įsitvirtinęs akių klinikoje ne tik rimtai varė fakultetinį darbą, bet ir priėmė per 200 naujų klausytojų, įrašydindamas juos pas rektorių kandidatais arba padavusiais prašymus stoti universitetan. Fakulteto vadovybė nesišalino Švietimo vadybos vokiečių, prireikus juos nugirdydavo ligi nesąmonės ir ligos, tad ir neturėjo iš jų [pusės] jokių kliūčių darbui. Kai jau 1944 m. iš Kauno komisariato buvo atvykęs [kažin] koksai Lingsas Vilniaus mokyklų revizuoti, nesivaržęs mer-

gaičių gimnazijoje tikrinti mokinių maišelių turį, mėgino jis užklupti bedirbančius akių klinikoje studentus, bet pastatytos studentų sargybos laiku pastebėtas nieko neberado, neslėpdamas savo nusivylimo sutikusiam jį ir aprodžiusiam ištuštėjusias patalpas dekanui. Miškų mokslų fakultetas naudojosi dideliu miškininkų reikalingumu Lietuvos miškams, tad ir vokiškos miškų administracijos užtarimu komisariatuose, ir sumanus, energingas dekanas Vasiliauskas[48] universiteto uždarymo metu net du kursu sugebėjęs išleisti (panašiai Medicinos fakultetas farmacininkus), dargi pusiau viešąsias jų išleistuves surengti. „Valgio" užkandinė Gedimino gatvėje matė ne vieną universiteto vyrų ar kieno kito surengtą pobūvį, kuriame rektoriui ir kitiems tekdavo kelti susirinkusiųjų nuotaiką rodant kelią į nepriklausomybę.

Laikas nuo laiko turėdavo universitetas ir savo mokslininkų šventę, kuriam jaunam mokslo darbuotojui (dr. Liaugminui[49], dr. A. Gučui[50], dr. Kimsai[51]) ginant savo daktaratus.

Rektoriaus, kaip ir kitų, kelionės iš Vilniaus į Kauną buvo vis sunkesnės ir pavojingesnės. Traukiniu vykti ne visados tepasisekdavo gauti iš vokiečių leidimą, gaunant tekdavo patirti nemalonumų ir nemandagumo, stotyje ilgai laukti eilės bilietui gauti, dar ilgiau minioje stovinėti traukinio belaukiant, važiuoti su dideliais traukinio pavėlavimais, o grįžtant iš Kauno tempti dar su savim atgal [algai] išlyginti gautąjį – kaip ir kitų tarnautojų – „reprezentacinį" likerį, be kurio pardavimo mėgėjams nebuvo įmanoma iš gaunamos algos pragyventi. Rektorius ir šiaip gavo parduoti rašomąją ir siuvamąją mašinas bei kitką, o kiti profesoriai, ypačiai šeimyningi, dar daugiau.

Nuo 1943 m. rudens, prasidėjus geležinkelių sprogdinimams, iš pradžių Vilniaus krašto rytuose, o paskiau net ir Vilniaus–Kauno ruože, ypačiai pastarasis nuo 1944 m. pavasario vis dažniau – ne tik kasnakt, bet kai kada net du, tris kartus per parą būdavo sprogdinamas. Kartą rektoriui grįžtant iš Kauno buvo išsprogdintas ėjęs prieš tai traukinys, kas kelioms valandoms sulaikė važiuojamą traukinį, o paskiau kitas tuoj po jo nuėjęs; abudu sprogdinimu su žmonių au-

komis. 1940 m. Vievio stotyje pergyvenęs traukinio katastrofą, rektorius dabar laimingai pataikydavo į traukinius, kuriems nieko neatsitikdavo. Iš abiejų bėgių pusių gulintieji sudaužyti garvežiai ir vagonai nebedarė keleiviams jokio įspūdžio, virtę lyg ir neišvengiama būtinybe.

* * *

Dar labiau negu traukinių katastrofų (čia reikėjo turėti laimės, o šiaip kaipgi čia išsisaugosi!) reikėjo saugotis kitokių – iš kitos pusės ir „švelnesnių" – spąstų.

Kad[angi] nei griežtas lietuvių tautos nusistatymas prieš bent kokius okupantus, nei stiprėjanti pogrindžio veikla, nei konferencijos ir tarybos taktika neįstengė iš vokiečių atgauti universitetų, tik vis dėlto tiek Kaune, tiek ir Vilniuje leido universitetams tik peršviečiama vuale teprisidengus, šiaip ar taip, kad ir su dideliu vargu, slaptai varyti susiaurintąjį universitetinį darbą, o ypačiai šiokiam ar tokiam, dažnai tik pogrindžio darbui išsaugoti Lietuvos jaunimą. Vokiečių pareigūnai čia perkūnus svaidė ant lietuvių galvų, čia vėl apsisukę „dėdiškai" nusišypsojusius veidus jiems rodė, „freundiškai"[52] mėgindavo su jais kalbėtis, kurį lietuvį skyrium užklupę paslaptingai anam šnabždėti apie ryt poryt gausimą laisvę, „visišką laisvę".

Vilniaus [universiteto] rektorius, kuris lietuvių spaudai pirma buvo draudžiamas net minėti, dabar ne tik buvo leistas kone liaupsinti dėl suėjusių 40 metų jo literatūrinio darbo, bet ir pats vokiečių buvo raginamas spaudoje atsiliepti, cenzorius Klau žadėjo praleisti jo straipsnius ne tik nieko nuo savęs neprirašydamas, bet gal jų ir nebebraukydamas. Tuo pasinaudodamas, rektorius ne kartą spausdinosi, tik ne politinėmis temomis. Vilniaus miesto komisaras vis piršdavosi burmistrui į pobūvius su savo padėjėjais, kad galėtų pasakyti prakalbą į savo „prietelius lietuvius" ir tuo įrodyti savo vyriausybei sugebėjimą palaikyti santykius su lietuvių visuomene.

Kartą jis pakvietė rektorių atvykti komisariatan lietuvių vokiečių kultūrinio ratelio susirinkiman. Rektoriui nesirengiant eiti, iš komisariato paskambinta, jog jo atvykimas esąs būtinas. Nuvykęs jis rado pakviestus dar kelis lietuvių kultūrininkus (teatro direktorių, laikraščio redaktorių ir kitus), cenzorių Klau ir kelis kitus komisariato pareigūnus, kuriems komisaro kvietimu [kažin] koks iš Kauno atvykęs tokių ratelių ar draugijų organizatorius išdėstė steigiamo ratelio uždavinius ir tikslus. Hingstas čia pat pasiskelbė esąs to ratelio vadas, nurodė vieną iš dalyvaujančių lietuvių lietuviškosios ratelio dalies vedėju ir tuo manė susirinkimą bebaigiąs.

Čia rektorius pasiprašė iš jo žodžio ir pažymėdamas, jog kad ir suprantąs ir galįs susikalbėti vokiškai, bet kalbėsiąs lietuviškai pabraukti abiejų ratelio tautybių ir abiejų kultūrų lygumui ir lygiavertiškumui, nurodė, jog kaip Nepriklausomosios Lietuvos laikais dalyvavęs įvairių tautų – lietuvių ir TSRS tautybių, lietuvių ir žydų, lietuvių ir ukrainų, lietuvių ir latvių ir t. t. – kultūrinio bendravimo draugijose, taip ir dabar jis nesišalinsiąs ratelio, kurio uždavinį betgi suprantąs tik abišališką – ne vien vokiečių kultūrą rodyti lietuviams, bet ir lietuvių – vokiečiams, tad kad ne tik lietuviai mokytųsi iš vokiečių, bet ir vokiečiai iš lietuvių. Kad ratelis įgytų visuomenės pasitikėjimo, reikia, kad jo darbas nebūtų siejamas su politika, o būtų tik kultūros darbas, nesusijęs su politinio momento reikalais ir nepareinąs nuo politinio ar administracinio diktato; be to, kad ratelio firma nebūtų duodama be jo žinios įvairioms muzikinėms ir kitokioms meninėms ar šiaip kultūrinėms imprezoms, dažnai tesusijusioms su atskirų asmenų reikalais ir ne kaip atstovaujančioms tos ar kitos tautybės muzikai ir t. t. „Jei mes iš Vilniuje rengiamų dabar vokiečių koncertų stengtumės pažinti vokiečių muziką, ne kokį gautume supratimą apie Beethoveno[53] ir Mozarto[54] tėvynę“, – baigė rektorius.

Čia Hingstas ne be pagrindo pastebėjo, jog vargiai begalinti kultūra būti atsieta nuo politikos, bet, suprantama, ratelio nariai turėsią balsą sprendžiant ratelio sumanymus ir darbus, o svečias organizato-

rius įtikinėjo, jog ratelio firma nebūsianti privatiems reikalams panaudota*).

Po to Hingstas pakvietė susirinkimo dalyvius vakarienės, kurios metu įkaitęs Klau įrodinėjo rektoriui, jog per amžius vokiečių išdisciplinuoti latviai ir estai turį pagrindo įsirašyti Vakarų Europon, lietuviai betgi tebesą Rytai, kaip įrodą kad ir mediniai jųjų namai, palyginus su latvių bei estų mūrais, lietuviai vis nenorį eiti kartu su Naująja Europa, kaip latviai ir estai kad yra nuėję, net Vilniaus rektorius nesikratęs esąs socialdemokratas, be to, nekalbąs arba vengiąs kalbėti vakarinėmis kalbomis ir vis kišąs savo lietuvišką arba sovietų rusišką kalbą. Ratelis daugiau nebebuvo kviečiamas, kaip, rodos, paties Hingsto pamirštas kaip nereikalingas, nors jo firma vienam kitam koncertui ir buvo panaudota.

Žiemą vokiečių kariuomenės reikalams paėmus iš Vilniaus universiteto nemažai patalpų, pasidarė nebeįmanoma prižiūrėti ir ginti jose paliktas universiteto turtas, kiek nepavyko iš ten pasiimti; rektoratui ir raštinei teko persikelti universiteto bibliotekon ir čia susispaudus toliau dirbti nebekliudomiems. Universitetas dėl to nesiskundė, neleidžiamas viešai veikti ir pats gaudamas susispausti dar ir dėl kuro trūkumo, kurio per metus negalėjo papildyti ir nemažai nustojo vokiečiams iš jo pasigriebus. Kurie fakultetai šiokį ar tokį darbą dirbo, jo nenutraukė. Profesoriai nemažai dirbo bibliotekose ir archyvuose. Ypačiai archyvinis darbas rektoriui ir šiaip istorikams davė nepaprastai gausios medžiagos lietuvių kultūros, mokyklos, literatūros ir t. t. istorijai. Kai kurie profesoriai (Pr. Skardžius)[55] sugebėjo išspausdinti be galo sunkiomis sąlygomis reikšmingus veikalus. Kiti neįstengė įveikti kliūčių, pvz., rektorius išspausdinti savo veikalo, Kauno „Varpo" spaustuvės darbininkams negavus iš jo degtinės ir todėl pasiimto darbo neatlikus.

Studentų gerokas skaičius užbaigė mokslus ir gavo diplomus ar bent pažymėjimus. Chemikai, ekonomistai ir nebaigę vadovavo fab-

*) Ratelio organizatorius pasirodė buvęs anų rektoriaus minimų nevykusiųjų koncertų rengėjas; ir vėliau jis tokius pat rengė, tik jau – ratelio vardu!

rikams ir įmonėms. Humanitarai mokė gimnazijose. Daugelis dalyvavo teatre, įvairiuose ansambliuose ir ansamblėliuose (vietoje garsaus Švedo[56] liaudies ansamblio, vokiečių pritrenkto), choruose, tautinių šokių grupėse, orkestruose, literatūrinėse grupėse ir t. t. Medikai, miškininkai, ekonomistai ir kit. vis tebesimokė. Universiteto duris studentams uždarius, jie plačiau pasiliejo Vilniaus visuomenėje. Visur buvo jaučiamas sveikas patriotinio jaunimo gyvybės pulsavimas, veržimasis į geresnę sau ir savo kraštui nepriklausomą nuo svetimų ponų ateitį. Vokiečių tikslas uždarant universitetus nebuvo pasiektas, vokiečių autoritetas tuo dar labiau puolė lietuvių tautoje.

* * *

Lenkų ir rytiečių dažnėją Vilniaus krašto puolimai vokiečių beveik nebuvo reaguojami, kiek ne vokiečiai, tik lietuviai policininkai ir kiti pareigūnai buvo jų aukomis. Neaiški vokiečių kariuomenės laikysena vertė laukti fronto pakrikimo, nežiūrint vokiečių komisarų neautoritetingų įtikinėjimų, jog tuojau kraštas būsiąs nuo banditų gaujų išvalytas, o ir fronte prasidėsianti gerai parengtoji vokiečių ofenzyva. Kovai su banditizmu policijos ir sodžiaus sargybos buvo per maža. Tačiau tik po ilgo triūso, kalbų, nervų gadinimo, laikinai užmigdžius vokiečių nepasitikėjimą lietuviais ir nenorą jiems duoti ginklus, tesirado tautos karštai paremta ir entuziastingai priimta kaip pagaliau sava kariuomenė – generolo Povilo Plechavičiaus rinktinė. Į „poviliukus" stojo ir ne vienas studentas.

Universiteto žmonėms teko ne tik daug dirbti, bet ir budėti, kad ir universiteto patalpoms išsaugoti, kurioms nuolat grėsė pavojus kristi kurio [nors] vokiečių dalinio ar pareigūno apetito auka. Be kasdienio archyvinio darbo, renkant medžiagos Lietuvos mokyklos istorijai ir lietuvių literatūros klasikų biografijoms, iš ko ką ne ką (apie Pabrėžą[57], Daukantą) ir spaudoje ėmė skelbti, Vilniaus [universiteto] rektorius ypačiai buvo pasiskyręs tebetęsiamo, kad ir susiaurinto, kad ir neprotokoluojamo, studentų studijų darbo globai,

to darbo, apie kurį, kaip apie „nelegalų", jis neturėjo žinoti kaip įstaigos vedėjas, tik kaip dėstytojas pats jame – nuošalyje kaip ir kiti profesoriai – kiek įstengdamas dalyvavo.

Tatai jis darė su juo didesniu sąžinės ramumu, jog vokiečių administracija kad ir studijų neleido, bet pačius universitetus tebepripažino. Kai buvo svarstoma 1944–45 m. sąmata, šį kartą ir Vilniaus [universiteto] rektorius buvo pakviestas Švietimo vadybon dalyvauti Finansų vadybos pareigūnų, Kauno komisariato atstovo Vaškio (vokiečiams įsiteikiančio prūsinio lietuvio) ir Švietimo vadybos atstovų bendrame posėdyje Vilniaus universiteto sąmatai svarstyti. Nežiūrint smulkių Vaškio priekabių, su kuriuo rektorius čia tik lietuviškai tekalbėjo, kas šiam aiškiai buvo nemalonu, sąmata buvo priimta be didelių iškraipymų, daug geriau negu 1943 m., kai Dudžius universitetui ją buvo primetęs.

Apie tą laiką iš Kauno komisariato atvykęs jau minėtas koks švietimo referentas Lingsas, universiteto vadovybei Riefenstahlio [kažin] kokiu viršininku atestuojamas, pasikvietė Švietimo vadybon rektorių, prorektorių ir dekanus, taigi *de facto*[58] vokiečių nepripažįstamą universiteto senatą, ir užvedė kalbą apie lietuvių jaunuomenės ir ypačiai akademinio jaunimo vengimą prisidėti prie vokiečių vedamos kovos su bolševizmu, prašydamas atvirai tuo reikalu pasisakyti. Rektorius įspėjo, jog lietuvių tautos ir jos jaunimo pozicija turi aiškų politinį pagrindą, kurį jis čia plačiai išdėstys, jei p. Lingsas sutinka su senatu čia vesti politines diskusijas. Čia Lingsas sustabdė rektorių, sakydamas, jog po posėdžio su juo dar skyrium pasikalbėsiąs, o šiuo tarpu pasitenkino nereikšmingu pasišnekėjimu su vienu kitu dalyviu. Paskiau jis paprašė rektorių nuvesti jį į rektoratą, kur jie nuvyko drauge su Lingso pakviestąja Švietimo vadybos vertėja*).

*) Per silpnai kalbėdamas vokiškai, kad galėtų vesti atsakingas kalbas ir iš viso savo krašte nelinkęs su okupantais nelietuviškai kalbėti, rektorius ne kartą naudojosi oficialiųjų vertėjų [paslaugomis, tačiau vengdavo juos] statyti nemalonion ir gal pavojingon padėtin savo viršininkų (vokiečių) atžvilgiu. Kitą kartą betgi įsikarščiavęs jis pasimiršdavo ir smarkiau ką iškirsdavo.

Rektoratas tuo metu jau buvo universiteto bibliotekos direktoriaus kabinete. Lingsas prašė rektorių kalbėti atvirai; rektoriui, girdi, nieko už tai neatsitiksią, rektoriaus žodžiai niekam nebūsią pakartoti. Rektorius sakė niekados savo nuomonės dėl lietuvių santykių su vokiečiais neslepiąs ir kas čia būsią pasakyta, prašąs pakartoti p. Lingso vyresnybei, prisiimdamas už savo žodžius visą atsakomybę. Čia jis priminė, kaip po bolševikų valdymo lietuvių tauta sutikusi vokiečius ir sudariusi Laikinąją vyriausybę, į ką neatsižvelgdami vokiečiai sudarė savą komisarinę administraciją, alina kraštą, komisarams ir kitiems vokiečiams atiduoda dvarus, kolonizuoja vokiečius, įtvirtina juos prekyboje, pramonėje, suvaržo švietimą ir t. t., nė vienu žodžiu neužsimindami apie nepriklausomybę, kurios siekia lietuvių tauta ir jos jaunimas. Štai dėl ko lietuvių studentija neinanti ir neisianti nei į vokiečių kariuomenę, nei į darbus Vokietijon, bet į Lietuvos kariuomenę entuziastingai stosianti savo tėvynės nepriklausomybei atgauti. Rektorius taip įsikarščiavo pamiršdamas kalbąs su neįdomiu ir nereikšmingu vyruku, jog Lingsas ėmė jį per vertėją prašyti, kad nesijaudintų. Grįždamas iš rektorato, Lingsas įspėjo vertėją, jog rektoriaus žodžių ir iš viso pasikalbėjimo neturinti niekam kartoti.

Dar kartą – pasirodė ir prof. Stegmannas – profesorių pasiimtų temų atlikimo patikrinti. Nuramino jį – kai kurie rodydami kai ką atlikta, kiti sakydamiesi savo darbą jau baigią, daugumas betgi aiškindamiesi negavę gana medžiagos, medžiaga tesanti Vokietijoje ir pan. Rektorius nesurinkęs būtinos medžiagos atsiminimams apie 1940–41 m. Vilniaus universitetą... Vėl priminta Stegmannui apie išvežtuosius profesorius, pagirdyta ir nusikratyta.

* * *

Užtat laisvai, maloniai, nedideliame draugų būryje paminėta visų gerbiamo žymiaus filosofo prof. V. Sezemano suėję 60 metų. Šiaip betgi universitetiniai dalykai vis pynėsi su bendrais tautos reikalais, vieni nuo kitų vos beatskiriami. Bene gegužės mėn. rektoriaus bute

pasirodė [kažin] koks vokiečių karininkas reikalaudamas, kad šis spaudoje ragintų lietuviškąjį jaunimą stoti į Luftwaffe[59]. Paklausęs, dėl ko gi jis, būtent, turįs tai rašyti, rektorius išgirdo komplimentą apie savo vardo svorį lietuvių visuomenėje ir jaunimui, apie rektoriaus pareigą remti kovą su bolševizmu ir kita, tik tuo nesugriaudintas nepasiėmė nieko tuo reikalu berašyti.

Universitetas lengviau atsikvėpė, kai apie Velykas vilniečiai sulaukė pagaliau seniai lauktų „poviliukų". Kad ir menkai apginkluota, ne kiek begavusi iš vokiečių šovinių, kaip reikiant dar neišmokslinta rinktinė vis dėlto buvo lietuviška kariuomenė, kurios pats pasirodymas Vilniaus gatvėse sumaišė bepolitikuojančių su vokiečiais ir belipančių lietuviams ant sprando politikuojančių lenkų kortas ir privertė ne tik lenkų, bet ir rusų „partizaninius" dalinius toliau pasitraukti nuo miesto, į kurio priemiesčius jie jau buvo besiveržią. Ne tik besiuostantieji su lenkų vadais už lietuvių nugaros Vilniaus krašto vokiečių administracijos pareigūnai (komisarai Hingst, abudu Wulfu ir kiti), gestapininkai ir net karininkai, kuriems lenkai dūmė akis žadama pagalba prieš bolševikinius partizanus, tik kad nuo Vilniaus krašto administravimo lietuviai būtų pašalinti ir šis būtų pavestas lenkams, nekaip dabar pasijuto, bet ir Kauno, Rygos, net Berlyno didžioji vokiečių valdžia ėmė aiškiai skersauti į nepriklausomą nuo vokiečių jai skiriamos krypties ir uždavinių lietuvišką rinktinės patriotizmą, stačią gen. Plechavičiaus, jo štabo ir jo karių laikyseną ir pakilusią lietuvių tautos dvasią. Rinktinei ėmus Vilniaus kraštą vaduoti nuo visokio plauko banditizmo, primesti rinktinės daliniams vokiečių ryšių karininkai atliko provokacinį darbą, ne tik klaidindami šiuos dalinius melagingomis informacijomis, nesveikais nurodymais ir patarimais, bet ir įspėdami priešingą pusę apie rengiamus ar vykdomus lietuvių žygius taip, jog didesnės lietuvių pajėgos neberasdavo suskubusio pasprukti priešo, o mažesnieji lietuvių būriai patekdavo į parengtus jiems spąstus ir nukentėdavo.

Nepavykus lietuvių nei dezorganizuoti nei demobilizuoti, SS vadas Lietuvoje gen. Hincė[60] griebėsi klastos ir prievartos. Žinodamas

iš ryšių karininkų rinktinės dalinių dislokaciją ir sutraukęs kur reikiant SS dalinius, staiga puolęs suėmė gen. Plechavičių ir jo štabą, nuginklavo lietuvių dalinius ir, nebodamas vokiečių pažado formuojant rinktinę, jog ji tesikausianti Lietuvos fronte ir niekur nebūsianti kitur perkeliama, išvežė kareivius į Vokietiją, iš kur juos išskirstė į Norvegiją, Belgiją, Prancūziją ir kitur*). Keliolika kareivių be jokios kaltės sušaudyta[61]. Savo niekšingam ir atmonijimo vertam darbui statydamas tašką ant „i", gen. Hincė po kiek laiko paskelbė lietuvių ir kitokioje spaudoje biaurius prasimanymus apie rinktinę ir melagingus jai kaltinimus, tarp kitko pramanydamas ją skriaudus kitataučius, tad statydamasis neprašytų lietuvių „skriaudžiamųjų" lenkų gynėju ir tuo išsiduodamas dėl siūlų, kurie šiuo metu rišo Lietuvos okupantus su Vilniuje veikiančiais lenkų politikais. „Ginamieji" lenkai čia pat iškirto savo gynėjams staigmeną, Valkininkų valsčiuje puldami ir gerokai apdaužydami vokiečių dalinį. Tatai atsitiko prie pat lietuviško Pirčiupių kaimo, tame pat gegužės mėn., kai buvo nuginkluota rinktinė. Tačiau ne lenkai dėl to, tik vėl lietuviai nukentėjo, nes gen. Hincės įsakymu visi Pirčiupių lietuviai, nuo 90 metų ligi 1 valandos amžiaus, vyrai ir moterys, SS dalinio buvo uždaryti gryčiose ir sudeginti (ne tik gryčios, bet ir žmonės). Žuvo tuomet apie 200 lietuvių; tikriau 197, nes pasitaikiusiam čia lietuviui pareigūnui pavyko kelis žmones išgelbėti nuo mirties[62].

Tik jau artėjo vokiečių okupacijai galas. Frontas braškėjo ir lūžo. Prasidėjo netvarkinga Vilniaus, o paskiau ir Kauno vokiečių evakuacija. Tūkstančiai lietuvių atsidūrė tremtyje. Jų tarpe šimtai ir tūkstančiai profesorių ir studentų.

Liepos 1 d. iš žemaičių krašto tegrįžęs į Vilnių rektorius jau liepos 3 d. gavo atsidurti Kaune, o liepos 13 d. ir Eitkūnuose, vokiečių vežamas drauge su savo šeima, prof. V. Krėvė-Mickevičium su šeima, prof. Skardžium ir daugeliu kitų lietuvių. Prieš išvykdamas iš Vil-

*) Vilniaus rektoriui, profesoriams, studentams ir kitiems lietuviams pavyko ne vieną „poviliuką" paslėpti ir civiliai perrėdžius išgelbėti iš vokiečių rankų.

niaus, rektorius tesuskubo pavesti universiteto administracijai perduoti universiteto (bibliotekos) raktus buvusiam bolševikmečio prorektoriui doc. Bieliukui. Kaune dar gavęs kelioms dienoms sustoti, rektorius kalbino kitą buvusįjį prorektorių, bolševikmečiu sugebėjusį išlyginti universiteto santykius su partija, adjunktą Bulavą vykti į Vilnių ir prižiūrėti universitetą, kad šis nenukentėtų miestui pereinant iš rankų į rankas, bet šis nesutiko ir vietoje savęs pasiūlė tą patį prorektorių Bieliuką. Ir tikrai, Vilniaus universitete prorektorius Bieliukas pasitiko miestą užėmusią Raudonąją armiją.

Vilniaus universitetas liko išgelbėtas.

(*Pabaiga*)

Paaiškinimai ir komentarai

I. Vilniaus universitetas 1940–1941 m.

[1] 1578–1579 metus pavadindamas Vilniaus universiteto įsteigimo metais, prof. M. Biržiška sureikšmino Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro Lvovo privilegiją (1578 07 07), išduotą Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus ir didiko Jurgio Radvilos prašymu. Dabar tyrinėtojai šį aktą, suteikiantį Vilniaus kolegijai tokias pačias teises, kokias turėjo kiti to meto universitetai ir akademijos, laiko tik valdovo ketinimų protokolu. Įstatymo galios Lvovo privilegija neįgavo, nes nebuvo patvirtinta LDK kanclerio protestanto Mikalojaus Radvilos Rudojo antspaudu. Todėl Vilniaus universiteto įkūrimo metais laikomi 1579-ieji, kai balandžio 1 d. Steponas Batoras išdavė naują Vilniaus akademijos atidarymo privilegijų raštą, o spalio 30 d. popiežius Grigalius XIII išleido bulę, sankcionuojančią Vilniaus Jėzaus draugijos akademijos ir universiteto (*Academia et Universitas Vilnensis Societatis Iesu*) įsteigimą.

[2] **Nikolajus I** (1796 07 06–1855 03 02) – Rusijos imperatorius (nuo 1825). Jo nurodymu 1832 m. uždarytas Vilniaus universitetas, 1842 m. – Medicinos-chirurgijos akademija.

[3] Gotfrydas Ernestas **Grodekas** (Groddek) (1762 11 17–1825 04 13) – filologas, Vilniaus universiteto graikų, lotynų kalbų, antikinės literatū-

ros dėstytojas. Buvo universiteto bibliotekos direktorius. Parašė darbų klasikinės filologijos, dramaturgijos, teatro klausimais.

[4] Turima omenyje Stanislovas Bonifacas **Jundzilas** (Jundziłł) (1761 05 06–1847 04 27) ir Juozas **Jundzilas** (1794 01 06–1877 04 05). S. B. Jundzilas buvo gamtininkas, kunigas, Vilniaus universiteto profesorius (nuo 1803). Įsteigė gamtos istorijos kabinetą, naujoje vietoje pradėjo kurti Botanikos sodą. Tyrė Lietuvos florą, skelbė mokslinius darbus. J. Jundzilas – botanikas, floristas, Vilniaus universiteto auklėtinis, profesorius, vadovavo Botanikos sodui ir Botanikos katedrai. Parašė vadovėlių, kelionių aprašymų.

[5] Jonas **Sniadeckis** (Śniadecki) (1756 08 29–1830 11 21) ir Andrius **Sniadeckis** (1768 11 30–1838 05 11) – broliai. J. Sniadeckis – astronomas, matematikas, filosofas, Vilniaus universiteto profesorius, observatorijos direktorius, rektorius (1807–1815). A. Sniadeckis – biologas, chemikas, medikas, filosofas, Vilniaus universiteto profesorius, pirmojo chemijos vadovėlio Lietuvoje autorius, chemijos laboratorijos įkūrėjas, Lietuvos pediatrijos pradininkas.

[6] Johanas Peteris **Frankas** (Frank) (1745 03 19–1821 04 24) ir Jozefas **Frankas** (1771–1842). J. P. Frankas – gydytojas, Vilniaus universiteto terapijos profesorius, pirmosios Vilniuje klinikos steigėjas. Pertvarkė Vilniaus universiteto Medicinos fakultetą. Tėvui 1805 m. išvykus į Peterburgą, terapijos klinikai vadovavo J. Frankas. Jo iniciatyva įkurta Vilniaus medicinos draugija, Motinystės institutas, Medicinos ir Vakcinacijos institutai. Parašė mokslo darbų ir „Atsiminimus".

[7] Joakimas **Lelevelis** (Lelewel) (1786 03 22–1861 05 29) – lenkų istorikas, visuomenės veikėjas, Vilniaus universiteto auklėtinis ir profesorius, pašalintas iš universiteto ryšium su filomatų ir filaretų byla. Vienas 1831 m. sukilimo Lenkijoje vadovų. Parašė darbų iš Lietuvos istorijos, sukaupė gausią žemėlapių kolekciją, kurią kartu su asmenine biblioteka testamentu paliko universitetui.

[8] Ignas **Danilavičius** (1787 07 30–1843 07 12) – teisininkas, Lietuvos teisės istorikas. Vilniaus universiteto auklėtinis, dėstytojas (1814–1824). Svarbiausi darbai (žinomi 24) susiję su Lietuvos statutų tyrinėjimais, istorinių aktų skelbimu.

[9] Ignas **Onacevičius** (1780–1845 03 02) – istorikas. Vilniaus universitete įgijo filosofijos magistro laipsnį (1811) ir nuo 1818 m. jame dėstė. Pirmasis iš visuotinės istorijos kurso kaip atskirą dalyką išskyrė Lietuvos ir Lenkijos istoriją. Rašė Lietuvos istorijos klausimais, buvo vienas Lietuvos istorijos mokslo pradininkų.

[10] Juozas **Jaruševičius** (1793–1860 02 01) – teisininkas. Vilniaus universiteto auklėtinis, civilinės ir baudžiamosios teisės profesorius (1826–1831), Statistikos katedros vedėjas (1828–1831). Parašė veikalų iš Lietuvos istorijos.

[11] Mykolas **Balinskis** (Baliński) (1794 08 14–1864 01 03) – istorikas, publicistas. Baigė Vilniaus universitetą (1818 m.), priklausė Šubravcų draugijai, dalyvavo 1831 m. sukilime. Parašė veikalus „Vilniaus miesto istorija“ (2 t., 1836–1837), „Senoji Vilniaus akademija“ (1862) ir kt., juose gausu vertingos faktografinės medžiagos.

[12] Simonas **Daukantas** (1793 10 28–1864 12 06) – istorikas, literatas, švietėjas. Studijavo Vilniaus universitete, įgijo teisių magistro laipsnį (1822). Dirbo Rygoje, Sankt Peterburge. Studijavo Lietuvos metriką ir kitus archyvinius šaltinius. 1850 m. grįžo į Lietuvą, gyveno įvairiose Žemaitijos vietose. Parašė pirmąją lietuvių kalba Lietuvos istoriją „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (parašyta 1822, išleista 1929), istorinių veikalų, vadovėlių, praktinio pobūdžio knygelių.

[13] Motiejus **Valančius** (1801 02 28–1875 05 29) – rašytojas, švietėjas, visuomenės ir Katalikų bažnyčios veikėjas. Vilniaus (1840–1842), Sankt Peterburgo (1842–1845) dvasinės akademijos profesorius, Varnių kunigų seminarijos rektorius (1845–1850). Žemaičių vyskupas. Rūpinosi liaudies švietimu, organizavo blaivybės draugijas. Parašė istorinį veikalą „Žemaičių vyskupystė“ (2 d., 1848), apie 70 šviečiamojo didaktinio pobūdžio pasakojimų ir apsakymų. Išleido religinių knygų, tautosakos rinkinį „Patarlės žemaičių“ (1867).

[14] Liudvikas Adomas **Jucevičius** (Jucius) (1813 12 15–1846 03 24) – tautosakininkas etnografas, literatūros istorikas. Vilniaus universitete studijavo mediciną, kunigavo, mokytojavo, rinko ir skelbė lietuvių tautosaką, parašė Lietuvos istorijos vadovėlį, išleido poezijos vertimų, parengė biobibliografijos veikalą apie mokytus žemaičius (išspausdinta 1975).

[15] Ignas **Bušinskis** (1807–1873 10 03) – kultūros istorikas. Mokėsi Vilniaus universitete, dalyvavo 1863 m. sukilime. Buvo ištremtas. Lenkų kalba parašė knygelių apie Žemaitiją. Jose gausu dokumentų, retų istorinių faktų.

[16] **Gadonai** (von Gaden) – bajorų šeima, atsikėlusi į Žemaitiją iš Livonijos. Lietuvoje reiškėsi Vladimiras Dionizas Gadonas (1775 10 09–1842 08 09). Dalyvavo 1794 ir 1831 m. sukilimuose. Užrašinėjo padavimus, lenkų kalba parašė studiją „Žemaitijos Kunigaikštystės statistika" (1839). Mykolas Gadonas (1807–1855) – Telšių apskrities bajorų vadas, teisėjas. Rinko medžiagą apie žemaičių praeitį, spausdino straipsnius.

[17] Ignotas **Domeika** (Domeyko) (1802 07 31–1889 01 23) – mineralogas, geologas, etnografas. Studijavo Vilniaus universitete, kalintas už priklausymą Filomatų draugijai. Dalyvavo 1831 m. sukilime, emigravo. Čilės mokslo ir švietimo organizatorius, Santjago universiteto profesorius, rektorius, Čilės Respublikos garbės pilietis. Paskelbė 560 darbų įvairiomis kalbomis, atsiminimų knygą. Jo vardu pavadinta apie 110 įvairių objektų (kalnagūbris, miestas, mineralas ir kt.).

[18] Juzefas Ščepanas **Kovalevskis** (Kowalewski) (1801 01 09–1878 11 07) – orientalistas, pedagogas. 1817–1820 m. studijavo Vilniaus universiteto Literatūros ir laisvųjų menų skyriuje. Aktyvus filomatų ir filaretų veikėjas, poeto A. Mickevičiaus draugas. Areštuotas, išsiųstas į Kazanę. Nuo 1838 m. Kazanės universiteto Mongolistikos katedros profesorius, rektorius (1855–1860), Peterburgo MA narys korespondentas (1837). Vilniaus archeologinės komisijos narys.

[19] Silvestras **Valiūnas** (1789 07 11–1831 05 31) – poetas. Baigė Vilniaus vyriausiąją kunigų seminariją (1812), joje mokydamasis klausė Vilniaus universitete skaitomų paskaitų, lankė G.E. Grodeko klasikinės filologijos seminarą. Dvasininku neįšventintas. Domėjosi kultūriniu ir literatūriniu lietuvių gyvenimu. Romantinė baladė „Birutė" (išsp. 1828) tapo populiaria liaudies daina. Dalyvavo 1831 m. sukilime ir žuvo.

[20] Simonas Tadas **Stanevičius** (1799 10 26–1848 03 10) – poetas, tautosakininkas, istorikas. 1826 m. baigė Vilniaus universitetą, vertėsi pri-

vačiomis pamokomis, rengė literatūros leidinius. Parašė odę „Šlovė žemaičių" ir 6 pasakėčias, surinko apie 150 lietuvių liaudies dainų, iš jų 30 vertingiausių paskelbė rinkinyje „Dainos Žemaičių". Paskelbė fragmentą iš Mikalojaus Daukšos „Postilės" ir jos prakalbą.

[21] Adomas **Mickevičius** (Mickiewicz) (1798 12 24–1855 11 26) – lenkų rašytojas, lenkų romantizmo pradininkas, nemaža rašęs lietuviška tematika. 1815–1819 m. studijavo Vilniaus universitete, kartu su kitais įsteigė nelegalią Filomatų draugiją. Kalintas, ištremtas. Istorinės poemos „Gražina", „Konradas Valenrodas" ir kt. turėjo įtakos lietuvių literatūrai, žadino lietuvių nacionalinį judėjimą.

[22] Julijus **Slovackis** (Słowacki) (1809 09 04–1849 04 03) – lenkų poetas romantikas. Vilniaus universitete baigė teisės mokslus (1828), išvyko į Varšuvą. Nuo 1831 m. gyveno emigracijoje, daugiausia Paryžiuje. Rašė sonetus, lyrinius eilėraščius. Dramose kėlė tautos istorijos problemas, turėjo didelį poveikį vėlesnei lenkų literatūrai. Kai kuriuose kūriniuose atsispindi Lietuvos istorijos įvykiai.

[23] Ignacas **Chodzka** (Chodźko) (1794 09 29–1861 08 01). 1810–1814 studijavo Vilniaus universitete, dalyvavo Šubravcų draugijos veikloje. Vilniaus archeologinės komisijos narys. Parašė buitinių pasakojimų, istorinių apysakų ciklą „Lietuvos padavimai" (1852–1860). Jo kūryba turėjo įtakos lietuvių didaktinei prozai.

[24] Juzefas Ignacas **Kraševskis** (Kraszewski) (1812 07 28–1887 03 19) – lenkų rašytojas, istorikas. 1829–1830 m. Vilniaus universitete studijavo literatūrą. Už dalyvavimą anticariniame studentų judėjime kalintas. Gyveno Vilniuje, 1863 m. emigravo į Vokietiją. Bendradarbiavo Vilniaus periodinėje spaudoje, leido žurnalą „Athenaeum". Domėjosi lietuvių kultūriniu gyvenimu, kai kuriuose kūriniuose vaizdavo Lietuvos istorinę praeitį. Parašė monografiją apie Vilnių (1838–1842, 4 t.), istorinį kraštotyrinį veikalą „Senovės Lietuva" (1847–1850, 2 t.), paskelbė per 400 lietuvių patarlių ir priežodžių, studiją apie lietuvių liaudies dainas.

[25] Juzefas Klemensas **Pilsudskis** (Piłsudski) (1867 12 05–1935 05 12) – Lenkijos politinis ir karinis veikėjas, maršalas. Atliko vieną svarbiausių vaidmenų atkuriant 1918 m. nepriklausomą Lenkiją. Federalizmo

šalininkas, siekęs istorinės Lenkijos su autonomine Lietuva, Ukraina, Gudija. 1920 m. inscenizavo Liucjano Želigovskio sukilimą, užgrobtą Vilniaus kraštą paskelbė Vidurio Lietuva ir 1922 m. prijungė prie Lenkijos.

[26] Įtakingo Lenkijos politiko Romano **Dmovskio** (Dmowski) su kitais 1893 m. įsteigtos ir vadovaujamos „Tautinės demokratijos" („Narodowa Demokracja") partijos narių pavadinimas. R. Dmovskis skelbė vadinamąsias aneksionistines nuostatas, reikalavo visas lenkų gyvenamas teritorijas prijungti prie Lenkijos. Įjungus etnografinę Lietuvą į Lenkijos valstybę žadėjo Lietuvai patikimą apsaugą ir kultūrinę autonomiją.

[27] Marijanas **Zdziechovskis** (Zdziechowski) (1861–1938) – lenkų literatūros istorikas. Dirbo Krokuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakultete. Nuo 1919 m. Stepono Batoro universiteto profesorius, rektorius (1925–1926), Visuotinės literatūros katedros vedėjas (1919–1933). Tyrė Rytų slavų literatūros problemas. Rektoriaudamas buvo tolerantiškas kitų tautybių, tarp jų ir lietuvių, studentų atžvilgiu.

[28] Stanislavas **Koscialkovskis** (Kościalkowski) (1881 10 24–1960 09 02) – lenkų istorikas. Vadovavo Stepono Batoro universiteto Lenkijos istorijos katedrai (1920–1939), dėstė LDK istoriografiją, ūkio ir iždo istoriją. Jo ir kitų iniciatyva įsteigta Mokslo bičiulių draugija (Towarzystwo Przyjaciól Nauk) Vilniuje. Buvo vienas istorijos žurnalo „Ateneum Wileńskie" redaktorių. 1941 m. suimtas ir ištremtas į Sovietų Rusiją.

[29] Antanas **Smetona** (1874 08 10–1944 01 09) – Lietuvos visuomenės ir valstybės veikėjas, publicistas, pedagogas. 1902 m. baigė Sankt Peterburgo universiteto Teisės fakultetą. Didžiojo Vilniaus Seimo (1905) dalyvis. Pirmojo pasaulinio karo metais buvo Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti CK vicepirmininkas. Lietuvių konferencijoje Vilniuje (1917 09 18–22) išrinktas Lietuvos Tarybos, vėliau Valstybės Tarybos pirmininku. Lietuvos Nepriklausomybės akto signataras. Pirmasis Lietuvos valstybės prezidentas (1919 04 04–1920 06 19). LR prezidentas 1926 12 17–1940 06 14. Vienas Lietuvos tautininkų sąjungos organizatorių, pirmininkas (1925–1926). Lietuvos universiteto docentas, Vytauto Didžiojo universiteto garbės daktaras (1932). Paskelbė straipsnių etikos, kultūros, politikos, valstybės ir teisės klausimais. 1940 m. birželį pasitraukė į Vakarus.

[30] Vincas **Čepinskis** (1871 05 03–1940 08 22) – fizikas, chemikas, visuomenininkas, pedagogas. 1894 m. baigė chemijos studijas Sankt Peterburgo universiteto Gamtos-matematikos fakultete. 1894–1896 m. garsaus rusų chemiko Dmitrijaus Mendelejevo laborantas. 1919 m. Lietuvos valdžios atstovas Londone. Nuo 1920 m. Aukštųjų kursų Kaune lektorius. Vienas universiteto Kaune įkūrimo iniciatorių. 1922–1936 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto profesorius, katedros vedėjas, rektorius 1923–1924 ir 1929–1933 m., LR švietimo ministras (1926 06 15–12 17). Išleido fizikos, fizinės chemijos paskaitų kursus, parašė monografiją, populiarių gamtos mokslų darbų.

[31] Mykolas Pijus **Römeris** (Römer, Romeris, Rèmeris, Riomeris) (1880 05 07–1945 02 22) – teisininkas, pedagogas, visuomenės veikėjas. Studijavo Sankt Peterburge, Krokuvoje. 1921–1928 m. Lietuvos vyriausiojo tribunolo, vėliau – Valstybės Tarybos narys. 1922–1940 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto profesorius, rektorius (1927–1928 ir 1933–1939). Vilniaus universiteto profesorius 1940–1945 metais. Lietuvai sėkmingai atstovavo Hagos tarptautiniame teisme. Parašė veikalų konstitucinės teisės klausimais, paskelbė straipsnių lietuvių, lenkų, prancūzų periodikoje.

[32] Buvęs Vilniaus universiteto valdytojas prof. Ignas **Končius** 1952 m. vasario 20 d. laiške prof. M. Biržiškai rašė, jog Stepono Batoro universitetas „nebuvo nė vienai minutei uždarytas nei žodžiu, nei raštu" (Končius I. Stepono Batoro universitetas – Vilniaus universitetas Vilniuje. Keli vaizdeliai // Tautos praeitis. T. 2, kn. 2 (6), Chicago–Roma, 1965, p.159). Atsakydamas į laišką prof. M. Biržiška paaiškino, jog rašydamas vengė vartoti žodį „zamknięcie" (uždarymas), tačiau jį pavartojo vertėjas. Taisant korektūrą ši klaida liko nepastebėta (ten pat, XIX lentelė).

[33] Janas **Okas** (Oko) (1875 12 16–1946 10 12) – lenkų klasikinės filologijos specialistas. 1920–1940 m. Stepono Batoro universiteto profesorius, Humanitarinio fakulteto dekanas (1923–1929), Lotynų kalbos ir literatūros katedros vedėjas (1920–1939). Kurį laiką vadovavo universiteto archeologijos muziejui. Tyrinėjo M.K. Sarbievijaus, G.E. Grodeko kūrybą, Vilniaus rinkiniuose rastus klasikinių lotynų autorių veikalų nuorašus. Lietuviškajame Vilniaus universitete skaitė paskaitas lotyniškai, lietuvius (J. Dumčių, A. Rukšą, M. Ročką) paskatino nagrinėti antikos autorių kūrybą.

[34] Janas Ščepanas **Otrembskis** (Otrębski) (1889 12 08–1971) – lenkų kalbininkas, poliglotas. Nuo 1921 m. dirbo Stepono Batoro universitete. 1923 m. įkūrė Indoeuropiečių kalbotyros katedrą ir jai vadovavo. Jo rūpesčiu čia buvo įsteigtas lietuvių kalbos lektoriatas ir lituanistikos magistrantūra prie Polonistikos katedros. Dešimt metų pirmininkavo brandos egzaminų komisijai Vilniaus lietuvių Vytauto Didžiojo gimnazijoje. Tyrinėjo lietuvių kalbą, Vilniaus krašto lietuvių tarmes, lenkų kalbos lituanizmus. Lietuviškajame Vilniaus universitete buvo Lenkų filologijos ir Klasikinės filologijos katedrų vedėju. 1944–1945 m. vadovavo Bendrosios kalbotyros katedrai. Karo metu bendradarbiavo su Lituanistikos institutu, dirbo komisijoje, redagavusioje didįjį lietuvių kalbos žodyną. 1945 m. išvyko į Lenkiją. Paskelbė lituanistikos darbų.

[35] Vincas **Krėvė-Mickevičius** (1882 10 19–1954 07 07) – rašytojas, visuomenės ir kultūros veikėjas, 1904–1908 m. studijavo filologiją Kijevo, Lvovo universitetuose. Iki 1920 m. gyveno Baku, buvo Lietuvos konsulas Azerbaidžane. Ten parašė daugelį žymiausių savo kūrinių. 1922–1940 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto profesorius, Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas (1925–1937), mokslo leidinių, žurnalų redaktorius. 1939–1940 m. Lietuvos rašytojų draugijos pirmininkas. 1940 m. ėjo vadinamosios liaudies vyriausybės ministro pirmininko pavaduotojo ir užsienio reikalų ministro pareigas. 1941 m. Lietuvos MA prezidentas. Nacių okupacijos metais Vilniaus universiteto profesorius, kurį laiką slapstėsi. 1944 m. pasitraukė į Vakarus.

[36] Elena **Šveikauskaitė** (Szweikowska) – kalbininkė. 1932–1939 m. dirbo Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Slavų kalbos ir literatūros katedros lenkų kalbos lektore (pakviesta dirbti vietoje į Lenkiją išvykusio Juozapo Albino Herbačiausko). Nuo 1940 m. sausio 1 d. – Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto lektorė. 1940 12–1943 – daktarė, vyr. dėstytoja.

[37] Jonas **Stankevičius** (Stankiewicz) (1891 11 26–1976 07 16) – kalbininkas, istorikas. 1930–1939 m. Stepono Batoro universiteto Humanitarinio fakulteto gudų kalbos lektorius. Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto etatinis lektorius (1940 03–1940 12). LSSR

švietimo liaudies komisaro įsakymu (1940 11 02) nuo 1940 m. rugsėjo 1 d. atleistas kaip nepradėjęs eiti savo pareigų.

[38] Chaimas Nachmanas **Šapira** (1894 06 06–1943 12 18) – semitologas, Kauno ir visos Lietuvos vyriausiojo rabino Abrahamo Duberio Kahanės Šapiros (1870–1943) sūnus. Studijavo Vienos universitete. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto Semitologijos katedros vedėjas (1926–1932), docentas. Nuo 1941 m. sausio mėn. Vilniaus universiteto ekstraordinarinis profesorius, skaitė naujosios žydų literatūros, hebrajų ir arabų kalbų, Korano studijų kursus, žydų ir lietuvių kultūrinio bendradarbiavimo puoselėtojas. Nacių suimtas, 1943 12 18 Kauno IX forte nužudytas su žmona ir trimis vaikais.

[39] Noachas **Priluckis** (1882–1941 08 12) – jidiš filologas, žurnalistas, visuomenės veikėjas. Studijavo Varšuvos universiteto Teisės fakultete, už dalyvavimą sionistų judėjime pašalintas. Studijas (1907–1909) baigė Sankt Peterburgo universitete, advokatavo. Rašė eilėraščius, redagavo žydų laikraščius. 1918 m. išrinktas į Lenkijos Valstybės Tarybą, 1919 m. – į Steigiamąjį Seimą, Seimą (1922). Leido žydų filologijos žurnalą. Naciams okupavus Varšuvą, pabėgo į Vilnių, nuo 1940 m. rudens dirbo Vilniaus universiteto Jidiš kalbos ir literatūros katedros vedėju, 1941 m. tapo Žydų mokslo instituto (JIVO) direktoriumi. 1941 m. rugpjūčio 1 d. nacių suimtas, priverstas sudaryti M. Strašūno bibliotekos inkunabulų sąrašą. Rugpjūčio 18 d. nukankintas. 1941 m. spalį Paneriuose nužudyta N. Priluckio žmona Perl – žydų poetė ir dramaturgė.

[40] Romualdas **Jalbžikovskis** (Jalbrzykowski) (1876 02 07–1955 06 19) – Vilniaus arkivyskupas. 1902 m. vysk. Antano Baranausko pakviestas į Seinų kunigų seminariją dėstyti, tapo jos viceregentu, trukdė lietuvių klierikų tautiniam judėjimui. Buvo Lomžos vyskupas. 1926 m. popiežiaus Pijaus XI paskirtas Vilniaus arkivyskupu. Reiškėsi kaip okupacinės lenkų valdžios pagalbininkas. Vokiečių okupacijos metais bandė išlaikyti lenkų įtaką Vilniuje ir už tai 1942 m. buvo ištremtas į marijonų vienuolyną Marijampolėje. Sovietinės reokupacijos metais repatrijavo į Lenkiją.

[41] Nikolajus **Pozdniakovas** (1900–1948) – nuo 1938 m. SSRS laikinasis reikalų patikėtinis Lietuvoje, nuo 1939 m. – SSRS nepaprastasis pa-

siuntinys ir įgaliotasis ministras Lietuvai. 1940 m. uolus Lietuvos inkorporavimo į SSRS dalyvis, iki karo SSRS Liaudies komisarų tarybos ir VKP(b) CK įgaliotinis LSSR.

[42] Vladimiras **Dekanozovas** (1898 05 05 –1953 12 23). 1938–1939 m. SSRS NKVD užsienio skyriaus viršininkas, 1939 m. SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro Viačeslavo Molotovo pavaduotojas. 1940 06 15 atvyko į Lietuvą kaip SSRS vyriausybės ypatingasis įgaliotinis, vadovavo Lietuvos inkorporacijai į SSRS: suformavo „Liaudies vyriausybę", organizavo vadinamojo Liaudies seimo rinkimus (atlikęs užduotį 07 21 išvyko į Maskvą), prisidėjo prie politinių represijų. 1953 m. teistas kartu su Lavrentijumi Berija, sušaudytas.

[43] Justas **Paleckis** (1899 01 22–1980 01 26) – sovietinės Lietuvos veikėjas, žurnalistas, rašytojas. 1940 m. birželio 17 d. sudarė marionetinę vyriausybę, buvo jos ministras pirmininkas. Kartu neteisėtai ėjo ir LR prezidento pareigas. Išleido vadinamojo Liaudies seimo rinkimų įstatymą, vadovavo delegacijai, kuri Maskvoje SSRS Aukščiausiajai Tarybai įteikė prašymą „priimti" Lietuvą į SSRS kaip 14-ąją sąjunginę respubliką. Po karo aukštas LSSR, SSRS pareigūnas. Kaip komunistas liberalas, buvo kaltinamas „vieningosios srovės", lietuviškojo nacionalizmo gynimu. Parašė kelionių įspūdžių, atsiminimų knygų, brošiūrų, straipsnių sovietinės ideologijos klausimais.

[44] 1940 m. birželio 25 d. legalizuota kompartija vadinosi Lietuvos komunistų partija (LKP), faktiškai veikė kaip VKP(b) teritorinė organizacija. Turėdamas ypatingus įgaliojimus, V. Dekanozovas nesiskaitė su ja ir panaudojo kaip SSRS vyriausybės ir VKP(b) pagalbininkę Lietuvos aneksijai įforminti. 1940 m. spalio 8 d. LKP buvo įjungta į VKP(b) sudėtį ir visiškai priklausė nuo jos vadovybės.

[45] Kiti šaltiniai šio fakto nepatvirtina.

[46] Tarptautinis komunistų ir juos palaikančių darbininkų partijų himnas. Žodžiai prancūzų poeto Eženo Potje (Pottier) (1871), muzika Pjero Dežeiterio (Degeyter) (1888). 1917–1943 m. buvo SSRS valstybės himnas.

[47] Josifas **Stalinas** (tikr. pavardė Džiugašvilis) (1879 12 21–1953 03 05) – Sovietų Sąjungos komunistų partijos ir vyriausybės vadovas, diktato-

rius. Su jo vardu susijusi Nepriklausomos Lietuvos valstybės tragedija, žudynės, deportacijos, fizinis ir moralinis teroras.

[48] Vladimiras **Leninas** (tikr. pavardė Uljanovas) (1870 04 22–1924 01 21) – Rusijos bolševikų partijos įkūrėjas. Bolševikinio perversmo 1917 m. rudenį organizatorius, Liaudies komisarų tarybos pirmininkas ir Kompartijos vadovas.

[49] Karlas **Marksas** (Marx) (1818 05 05–1883 03 14) – Komunistinės ideologijos ir politinės doktrinos kūrėjas. Tyrė kapitalistinius santykius, skelbė visuomenės klasių kovos, proletariato revoliucijos ir diktatūros idėjas.

[50] Fridrichas **Engelsas** (Engels) (1820 11 28–1895 08 05) – marksizmo teorijos šalininkas, propaguotojas. Materialiai rėmė K. Marksą ir leido abiejų veikalus.

[51] **Maironis** (tikr. Jonas Mačiulis) (1862 10 21 / 11 02–1932 06 28) – poetas. Studijavo Kijevo universitete, baigė Kauno kunigų seminariją (1888), Sankt Peterburgo dvasinę akademiją (1892). Šios akademijos profesorius (1894–1909), 1909–1932 m. Kauno kunigų seminarijos rektorius, teologijos daktaras. 1922–1932 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto Moralinės teologijos katedros vedėjas, lietuvių literatūros dėstytojas. Lyrikoje, draminėje trilogijoje aukštino herojinę Lietuvos praeitį, gamtos grožį. Pagrindinių lietuvių lyrikos žanrų ir tipų pradininkas.

[52] Stasys **Šalkauskis** (1886 05 16–1941 12 04) – filosofas, pedagogas. 1911 m. baigė teisės mokslus Maskvos universitete. Nuo 1915 m. studijavo Fribūro universitete, įgijo filosofijos daktaro laipsnį (1920). Nuo 1922 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto docentas, profesorius. Vadovavo ateitininkams, išplėtojo jų ideologiją. 1939 m. išrinktas Vytauto Didžiojo universiteto rektoriumi. Sovietinės okupacijos metais atleistas iš rektoriaus pareigų, pašalintas iš universiteto. 1941 m. Lietuvos laikinoji vyriausybė paskyrė Vilniaus universiteto profesoriumi. Dėl ligos akademinio darbo Vilniuje nebepradėjo, mirė Šiauliuose. Rūpinosi tautinės kultūros ugdymu, filosofijos lietuviškosios terminijos kūrimu. Paskelbė stambių veikalų, straipsnių.

[53] Vidaus reikalų liaudies komisariatas – SSRS ir VKP(b) represinė struktūra, vadovaujama komisaro L. Berijos. Lietuvoje jo veiklą 1940–1941 m. organizavo NKVD liaudies komisaro pavaduotojas Piotras Gladkovas. NKVD pareigūnai vykdė „liaudies priešų" paieškas, suėmimus, pirmuosius masinius areštus 1940 m. liepą, 1941 m. birželį – masinį trėmimą.

[54] **Bundas** (vok. sąjunga) – Visuotinė Rusijos ir Lenkijos žydų darbininkų sąjunga (*Algemeiner jidišer arbeiterbund in Rusland un Poiln*). Įkurta 1897 m. rugsėjo 25–27 d. Vilniuje vykusiame suvažiavime. Siekė kovoti dėl socializmo, skelbė, kad žydai – tai nacija, kuriai turi būti suteiktos nacionalinės teisės. Kovojo dėl žydų nacionalinės kultūrinės autonomijos. Už tai buvo kritikuojami V. I. Lenino ir jo šalininkų bolševikų. 1920 m. Bundas tapo Kompartijos dalimi.

[55] SSRS Vidaus reikalų liaudies komisariato – NKVD – darbuotojai.

[56] Naujausiais Lietuvos istorikų duomenimis, 1940 m. spalio mėnesį LKP buvo 5365 komunistai. Lietuviai sudarė 68,49 proc., žydai – 16,24 proc. (Kaune 31,61 proc.), rusai – 11,97 proc., kitų tautybių asmenys – 3,3 proc. Po komunistų gretų valymo, kuris baigėsi gruodžio mėn., lietuviai sudarė 63,45 proc., žydai – 16,25 proc. partijos narių. Per šešis 1941 m. mėnesius lietuvių komunistų sumažėjo iki 46,4 proc., žydų – iki 12,6 proc., o rusų padaugėjo beveik iki 39 proc. (Lietuva, 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 89, 93, 94).

[57] **Sionizmas** (pagal Siono kalvos Jeruzalėje pavadinimą) – žydų politinis nacionalinis sąjūdis, siekiantis žydų valstybės Palestinoje. Kilo Rytų ir Vidurio Europoje XIX a. pabaigoje. Politinio sionizmo judėjimo ideologas ir organizatorius Teodoras Herclis (1880–1904), išleidęs knygą „Žydų valstybė" (1896). 1897 08 29–31 Bazelyje įvyko pirmasis sionistų kongresas, paskelbęs tikslą Palestinoje atkurti žydų valstybę, stiprinti pasaulio žydų savimonę, tautinį jausmą ir kt. 1898 m. sionistinės organizacijos buvo įkurtos ir veikė Lietuvoje. 1901 m. jų buvo 219. Vilniuje įsikūrė Darbininkų socialistų (1901–1902), 1904 – Sionistų socialistų partija. Organizacijos rūpinosi ir žydų reikalais Rusijoje, todėl caro valdžia jas persekiojo. Lietuvos Respublikoje veikė Ben-

drųjų sionistų, Sionistų socialistų partijos, sionistinės jaunimo organizacijos, speciali kėlimosi į Palestiną („Alija“) įstaiga. Nemaža įtakingiausių sionizmo veikėjų išvyko į Palestiną. 1941 m. sionistinės organizacijos paskelbtos kontrrevoliucinėmis, reakcingomis ir uždarytos. 1941 m. birželio 14–17 d. žymūs sionistų veikėjai suimti ir ištremti.

[58] Neapykanta, priešiškumas žydams.

[59] Antanas **Venclova** (1906 01 07–1971 06 28) – rašytojas, visuomenės veikėjas. 1932 m. baigė Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą, mokytojavo. 1940 m. birželio 18 d. paskirtas vadinamosios Liaudies vyriausybės švietimo ministru. 1940 08 03 kartu su kitais Maskvoje įteikė deklaraciją dėl Lietuvos „priėmimo“ į SSRS. 1942–1944 m. gyveno Maskvoje. Po Antrojo pasaulinio karo Kauno universiteto docentas, Lietuvos MA narys korespondentas (1949), Rašytojų sąjungos pirmininkas (1954–1959). Parašė poezijos, prozos kūrinių, vertėjavo, parengė literatūros vertimų.

[60] Juozas **Žiugžda** (1893 03 01–1979 03 27) – istorikas, lituanistas, pedagogas, visuomenės veikėjas. 1916–1917 m. studijavo Maskvos universitete, bolševikų Spalio perversmo šalininkas, 1919 m. prisidėjo prie Litbelo (Lietuvos ir Baltarusijos) kūrimo. Studijavo Lietuvos universitete (1923–1929), mokytojavo, parašė vadovėlį mokykloms „Lietuvių kalbos gramatika“. Vertėjavo, 1926–1927 buvo „Lietuvos“ vyr. redaktorius. Priklausė LSDP (1927–1934), iš jos pasitraukęs užmezgė ryšius su nelegalia LKP. 1940–1941 m. švietimo liaudies komisaro Antano Venclovos pavaduotojas, mokyklose diegė marksistinę ideologiją. Po karo – Lietuvos MA akademikas, Istorijos instituto direktorius. Ne vieną lietuvį mokslininką kaltino „objektyvumu“, pataikavimu Vakarams. Prisidėjo prie Lietuvos istorijos vadinamosios marksistinės-leninės koncepcijos įtvirtinimo.

[61] **Gestapas** (vok. *Gestapo*, iš *Gehaeime Staatspolizei*) – nacistinės Vokietijos slaptoji policija, Vokietijoje ir jos okupuotose šalyse pasižymėjusi kruvinais nusikaltimais. Lietuvoje 1941–1944 m. kovojo su antinaciniu pogrindžiu, sekė visas visuomeninio gyvenimo sritis, suiminėjo,

tardė ir žudė gyventojus, provokavo ir rengė žydų bei kitų tautybių asmenų žudynes. Tarptautinio karo tribunolo Niurnberge sprendimu (1946) paskelbtas nusikalstama organizacija.

[62] Stefanas **Jendrichovskis** (Jendrichowski) (g. 1910 05 19) – ekonomistas. 1932 m. baigė Stepono Batoro universiteto Teisės ir visuomenės mokslų fakultetą. Priklausė kairiosioms organizacijoms, redagavo jų leidinius. Nuo 1940 m. rugpjūčio dirbo laikraštyje „Pravda Wileńska" („Vilniaus tiesa"), Vilniaus miesto vykdomajame komitete. Vadinamojo Liaudies seimo atstovas. Po Antrojo pasaulinio karo dirbo SSRS, Lenkijoje, kur ėjo aukštas partines ir valstybines pareigas.

[63] Matas **Mickis** (1896 09 15–1960 12 12) – agronomas. 1929 m. baigė Lietuvos universiteto Ekonomikos skyrių. Palaikė ryšius su nelegalia LKP. Vadinamosios Liaudies vyriausybės žemės ūkio ministras, vėliau – žemės ūkio liaudies komisaras. Žemės ūkio akademijos rektorius (1945–1953), profesorius, katedros vedėjas. Su kitais parašė knygų, paskelbė straipsnių žemės ūkio klausimais.

[64] Pranc. *donner carte blanche* – suteikti visišką veiksmų laisvę.

[65] Lietuvos telegramų agentūra. Įkurta 1920 m. Kaune teikti užsienio žinioms. Sovietinės okupacijos metais buvo naudojama atrankinei oficialiai ideologinei propagandai skleisti.

[66] Kostas **Korsakas** (slap. J. Radžvilas) (1909 10 05–1986 11 22) – literatūrologas, poetas, visuomenės veikėjas. Studijavo Vytauto Didžiojo universitete (1931–1940), už prokomunistinę veiklą kalintas (1928–1930). Bendradarbiavo „Trečiajame fronte", 1933–1941 m. buvo faktiškasis „Kultūros" redaktorius. 1940 m. vadovavo Eltai, LSSR valstybinei leidyklai. Po Antrojo pasaulinio karo buvo LSSR rašytojų sąjungos pirmininkas, akademikas (1949),Vilniaus universiteto Istorijos ir filologijos fakulteto dekanas, Lietuvių literatūros, Lietuvių kalbos ir literatūros institutų direktorius. Literatūros kritikos darbuose skleidė socialistinio realizmo idėjas, iš komunistinių idėjinių pozicijų smerkė formalizmą, dekadentizmą.

[67] Povilas **Baltruška** (g. 1894 09) – bolševikų Spalio perversmo Rusijoje dalyvis. Tarnavo Raudonojoje gvardijoje ir Raudonojoje armijoje. 1939 m. išėjo į atsargą turėdamas divizijos komisaro laipsnį. 1940 m. atsiųstas

sovietizuoti Lietuvos. Nuo 1940 m. spalio 3 d. LKP Vilniaus miesto komiteto sekretorius. Po Antrojo pasaulinio karo gyveno Rusijoje.

[68]Juozas **Bulavas** (1909 01 12–1995 07 20) – teisininkas, valstybės ir visuomenės veikėjas. Nepatenkintas A. Smetonos autoritariniu režimu, 1931 m. įstojo į LKP. 1938 m. iš jos pašalintas kaip nepritariantis vadovybės dogmatinėms nuostatoms. 1940–1941 m. Vilniaus universiteto prorektorius, 1956–1958 m. rektorius. Priešinosi rusinimui, daugiau lietuvių dėstytojų priėmė dirbti į universitetą. Dėl to atleistas iš pareigų, pašalintas iš SSKP (įstojo 1952). 1988–1990 m. tautinio atgimimo ir Lietuvos valstybės atkūrimo šalininkas, padėjo parengti LR Konstitucijos projektą. Nuo 1992 m. Seimo narys. Parašė veikalų iš valstybinės teisės.

[69] Pranas **Dovydaitis** (1886 12 02–1942 11 04) – filosofas, pedagogas, valstybės ir visuomenės veikėjas. Vasario 16-osios Akto signataras. LR ministras pirmininkas (1919 03 09–04 12). Lietuvių katalikų mokslų akademijos akademikas. 1922–1940 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete. Religijų istorijos katedros vedėjas, profesorius (1927). Vadovavo Lietuvių katalikų mokytojų sąjungai, Lietuvos darbo federacijai, ateitininkams. Žurnalų, laikraščių leidimo iniciatorius, Lietuviškosios enciklopedijos redaktoriaus pavaduotojas (1931–1940). 1941 m. suimtas NKVD, kalintas konclageriuose, sušaudytas. 2000 m. popiežiaus Jono Pauliaus II paskelbtas kankiniu.

[70] Izidorius **Tamošaitis** (1889 08 24–1943 02 06) – filosofas, visuomenės veikėjas. Baigė Kauno kunigų seminariją (1912), Sankt Peterburgo dvasinę akademiją (1916), studijavo Fribūro universitete (1916–1920). Dėstė Kauno kunigų seminarijoje, universitete (1924–1940). Profesorius (1930). Ideologiškai grindė Lietuvių tautininkų sąjungos politiką, vadovavo (1938–1940) Visuomeninio darbo valdybai. Lietuvos žurnalistų sąjungos pirmininkas (1934–1939). Populiarino V. Solovjovo, M. Šelerio idėjas. 1940 m. liepos mėn. suimtas, žuvo tremtyje. Antanas **Tamošaitis** (1894 08 18–1940 m. pab.) – teisininkas, visuomenės veikėjas, 1920–1922 m. Steigiamojo Seimo atstovas pagal Lietuvos valstiečių sąjungos sąrašą. Lietuvos universitete studijavo teisę. 1939 m. Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto docentas. 1939 11 29–1940 06 17 LR teisingumo ministras. 1940 07 12 NKVD suimtas, nužudytas Kauno kalėjime. Parašė darbų teisės istorijos klausimais.

[71] Antanas **Tumėnas** (1880 05 13–1946 02 08) – teisininkas, katalikų veikėjas. 1909 m. baigė Sankt Peterburgo universitetą, advokatavo. 1920–1921 m. Aukštųjų kursų lektorius. 1922–1940 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto, 1941–1944 m. Vilniaus universiteto docentas. Lietuvos krikščionių demokratų partijos CK narys (1919–1925), jos atstovas seimuose. LR teisingumo ministras (1923–1924 ir 1925), Ministrų kabineto pirmininkas (1924–1925). 1943 m. – vienas iš VLIK'o kūrėjų. 1944 m. pasitraukė į Vakarus. Rašė teisės ir kitais klausimais.

[72] Michalina **Meškauskienė** (Navikaitė) (1907 02 16–1990 04 25) – LKP veikėja. Nelegalios LKP CK įpareigota dirbti su inteligentais, organizavo žurnalo „Literatūra" leidimą. 1940 m. vadinamojo Liaudies seimo atstovė, „Valstiečių laikraščio" (1940–1941) redaktorė, Meno reikalų valdybos prie LSSR Liaudies komisarų tarybos viršininkė. Po karo ėjo aukštas pareigas sovietinės valdžios institucijose. Parašė atsiminimų knygų.

[73] Jonas Pranas **Aleksa** (1879 12 25–1955 04 29) – agronomas, ekonomistas, valstybės ir visuomenės veikėjas. 1920–1923 m. LR žemės ūkio ir valstybės turtų ministras. 1923–1935 m. žemės ūkio ministras. Nuo 1925 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete, nuo 1940 m. – Vilniaus universitete. NKVD suimtas, 1940–1941 m. kalintas Marijampolėje, Kaune. 1942 m. gestapo suimtas ir ištremtas į Vokietiją. 1945 m. grįžo į Lietuvą. 1948 m. bolševikų ištremtas į Sibirą. Mirė Tobolsko srityje.

[74] Petras **Šalčius** (1893 01 25–1958 04 22) – ekonomistas, visuomenės veikėjas. Dalyvavo aušrininkų veikloje, vienas „Santaros" partijos steigėjų. 1918 m. baigė Maskvos universiteto Teisių fakultetą. 1920–1925 m. Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjungos pirmininkas. Įsteigė ir 1919–1940 m. leido kooperacijos laikraštį „Talka", propagavo kooperacijos idėjas. Palaikė ryšius su tarptautinėmis kooperacijos organizacijomis. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto docentas (1922–1935), profesorius (1935–1940). 1940–1950 Vilniaus universiteto profesorius (1940 m. prorektorius). 1950 m. iš universiteto pašalintas dėl tariamo objektyvizmo, apolitiškumo, nenoro atsisakyti buržuazinės ideologijos, perimti marksizmą-leninizmą ir jo dvasia auklėti studen-

tus. Po šešerių bedarbystės metų dirbo Ekonomikos instituto mokslo darbuotoju.

[75] Vincas **Mykolaitis-Putinas** (1893 01 06–1967 06 07) – rašytojas, literatūros istorikas. Studijavo Sankt Peterburgo dvasinėje akademijoje (1915–1917), Fribūro ir Miuncheno universitetuose (1918–1923). 1923–1940 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete, profesorius (1928). Redagavo „Židinį", „Dienovidį". 1935 m. oficialiai atsisakė kunigystės. 1933–1937 buvo Lietuvių rašytojų draugijos pirmininkas. Lietuvos MA akademikas (1941). Vilniaus universiteto profesorius (1944–1954), Lietuvių literatūros instituto direktorius (1945–1946). Parašė eilėraščių, romanų, literatūros istorijos ir kritikos darbų. Patyrė sovietmečio ideologinių institucijų diktatą.

[76] Augustinas **Janulaitis** (1878 03 19–1950 05 22) – teisininkas, istorikas, visuomenės veikėjas. Studijavo teisę Maskvos (1896–1900), Berno (1903–1905) universitetuose. Buvo LSDP CK narys, su M. Biržiška redagavo „Žariją", „Visuomenę". Dėstė Aukštuosiuose kursuose. Nuo 1922 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto profesorius, Teisių fakulteto dekanas (1932–1939). 1919–1925 Vyriausiojo tribunolo teisėjas, pirmininkas (1924). 1940 m. persikėlė į Vilnių, buvo Vilniaus universiteto Teisės fakulteto dekanas, sovietų valdžios iš pareigų atleistas. Lietuvos MA akademikas (1941). Parašė istorijos ir teisės istorijos darbų, išleido populiarių politinės literatūros knygelių.

[77] Pranas **Augustaitis** (1883 04 25–1941 08 11) – literatūros tyrinėtojas, visuomenės veikėjas. Studijavo Sankt Peterburgo dvasinėje akademijoje, Fribūro universitete. 1920–1921 mokytojavo Vilniaus lietuvių gimnazijoje. 1922 m. lenkų valdžios ištremtas iš Vilniaus. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto docentas, 1940–1941 m. Vilniaus universiteto prorektorius, Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas. Tyrė lietuvybės aspektus lenkų romantikų kūryboje, bendradarbiavo „Vagoje", „Literatūroje". Parašė literatūros, kultūros istorijos knygų, straipsnių, eilėraščių.

[78] Vaclovas **Biržiška** (1884 12 02–1956 01 02) – bibliografas, kultūros istorikas, publicistas, visuomenės veikėjas. 1909 m. baigė Sankt Peterburgo universiteto Teisių fakultetą, LSDP narys. Didžiojo Vilniaus Seimo (1905) dalyvis. 1914–1917 m. Rusijos kariuomenės kapitonas,

1917 m. – Maskvoje Lietuvos reikalų komisariato archyvo vedėjas. 1918 m. suimtas bolševikų, sušaudymo išvengė sutikęs dirbti Vinco Mickevičiaus-Kapsuko sudarytos sovietinės vyriausybės švietimo liaudies komisaru. Slaptai palaikė ryšius su Kaune įsikūrusios Lietuvos vyriausybės rėmėjais. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) (1923–1944), Vilniaus universiteto (1940–1941) bibliotekų direktorius. Lietuvos bibliotekininkų draugijos pirmininkas 1931–1944 m., Lietuvos MA narys (1941). 1940–1941 m. Vilniaus universiteto Teisės fakulteto dekanas. Bibliologijos katedros vedėjas. 1924–1943 m. Bibliografijos instituto direktorius. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, dėstė Pabaltijo universitete. 1949 m. apsigyveno JAV, buvo Kongreso bibliotekos Vašingtone konsultantas (1951–1953). Redagavo bibliografinius leidinius „Knygos" (1922–1926), „Bibliografijos žinios" (1928–1943), „Lietuviškąją enciklopediją" (1931–1944), „Lietuvių enciklopediją" (1953–1954). Paskelbė istorinių tyrimų, archyvinės medžiagos, bibliografijos veikalų.

[79] Irena **Povilavičiūtė** (1919 05 03–2004 02 06). Nuo 1935 m. nelegalios komjaunimo organizacijos narė. 1938–1939 m. dirbo Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje, platino komunistinius leidinius. Nuo 1937 m. studijavo Vytauto Didžiojo universitete. 1940 m. persikėlė į Vilniaus universitetą, buvo komjaunimo organizacijos sekretorė.

[80] Studentų bendrabutis Tauro kalne. Kitaip vadintas „Tauro" bendrabučiu, studentų namais. Pirmoji buvusio Stepono Batoro universiteto naujo vyrų bendrabučio eilė buvo atiduota naudotis 1931 m., antroji – 1936 m.

[81] Irena **Dzevicka** Štachelska (Dzewicka Sztachelska) (g. 1911 01 13). Studijuodama mediciną Stepono Batoro universitete įstojo į nelegalią kairiųjų studentų sąjungą „Frontas", buvo Vakarų Baltarusijos komjaunimo sąjungos narė. 1940 m. vadinamojo Liaudies seimo atstovė, 1942–1943 m. Raudonosios armijos 16-osios divizijos gydytoja. Po Antrojo pasaulinio karo gyveno Lenkijoje.

[82] Aleksandra **Staškevičiūtė** (1899 12 22–1984 10 19) – dainininkė. 1930 m. baigė Prahos konservatoriją. 1929–1941 m. Valstybės teatro solistė. Kauno (1940–1941 ir 1944–1948) ir Lietuvos konservatorijų (1949–1984) dėstytoja, profesorė. 1940 m. vadinamojo Lietuvos liaudies seimo atstovė. 1941 m. pasitraukė į SSRS, koncertavo fronte.

[83] Antanas **Kazanavičius** (1892 08 09–1940 10 18). Jaunystėje gyveno Sankt Peterburge, Maskvoje. 1918 m. atvyko į Vilnių, 1919 m. dirbo Švietimo liaudies komisariate. Vėliau palaikė ryšius su nelegalia LKP, buvo įkalintas. 1940 m. sovietų valdžios paskirtas Vilniaus m. ir apskrities viršininku.

[84] Aldona **Didžiulytė-Kazanavičienė** (1892 03 04–1968 12 17) – rašytoja. Rašytojos Liudvikos Didžiulienės (Žmonos) duktė. Studijavo Maskvos universitete (1915–1918), Aukštuosiuose moterų kursuose. Dalyvavo bolševikų Spalio perversme. 1919 m. atvyko į Lietuvą, buvo Švietimo liaudies komisariato kolegijos narė, redagavo žurnalą „Švietimo reikalai". Vėliau palaikė ryšius su LKP, bendradarbiavo nelegalioje spaudoje. 1940–1941 m. dirbo Švietimo liaudies komisariate. Vokiečių okupacijos metais kalinta. Parašė eilėraščių, apsakymų, pjesių, daugiausia skirtų vaikams.

[85] Iršius **Valdšteinas** (g. 1908 09 29). Studijavo Vytauto Didžiojo universitete (1931–1933 ir 1937–1940). 1940–1941 m. Vilniaus universiteto Matematikos-gamtos fakulteto Chemijos skyriaus IV kurso studentas, universiteto partinės organizacijos sekretorius. Dirbo Marksizmo-leninizmo katedros laborantu.

[86] Antanas **Rūkas** (1907 09 10–1967 07 21) – rašytojas, aktorius, režisierius. 1933–1939 m. studijavo Vytauto Didžiojo universitete, dirbo laikraščių ir žurnalų redakcijose. 1940–1941 m. teatrų inspektorius ir Meno reikalų valdybos viršininko pavaduotojas. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1949 m. išvyko į JAV. Paskelbė romanų, pjesių, eilėraščių.

[87] Juozas **Jurginis** (1909 02 05–1994 07 06) – istorikas, visuomenės veikėjas. 1929 m. įstojo į Lietuvos universiteto Technikos fakultetą. Už nelegalią komunistinę veiklą kelis kartus kalintas. Nuo 1937 m. „Lietuvos žinių" korespondentas Stokholme, palaikė ryšius su LKP. 1940 m. dirbo LSSR Užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktoriumi, Meno reikalų valdybos viršininko pavaduotoju. 1945–1948 m. Lietuvos MA bibliotekos direktorius, Istorijos instituto direktoriaus pavaduotojas (1948–1951 ir 1956–1972). Dėstė Vilniaus universitete (1950–1972). Profesorius (1968), akademikas (1968). Parašė monografijų, vadovėlių, mokslo populiarinimo veikalų, publikavo istorijos šaltinių.

[88] MOPR (rus. „Meždunarodnaja organizacija pomošči borcam revoliuciji" – tarptautinė revoliucijos kovotojų rėmimo organizacija), įkurta 1922 m. Panaudodama nacionalines sekcijas (1932 m. jų buvo 70), įvairiose šalyse iš bolševikų simpatikų rinko aukas, kuriomis rėmė vadinamąjį revoliucinį judėjimą, politinius kalinius, politinius emigrantus, leido laikraščius, žurnalus, biuletenius. Veiklai vadovavo vykdomasis komitetas, kuris rinko prezidiumą ir sekretoriatą. Jų būstinė iki 1937 m. pabaigos buvo Maskvoje, vėliau – Paryžiuje. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, MOPR tarptautinė veikla nutrūko, o SSRS sekcija veikė iki 1947 m. Nuo 1922 m. MOPR sekcija buvo Lietuvos raudonoji pagalba, turėjusi tuos pačius tikslus.

[89] Zigmas **Žemaitis** (1884 11 08–1969 06 24) – matematikas, visuomenės veikėjas. 1903–1909 m. Odesos universitete studijavo fiziką ir matematiką. Mokytojavo Vilniuje, Voroneže, Švenčionyse. Vienas Lietuvos aukštosios mokyklos steigimo iniciatorių. 1920 m. su kitais suorganizavo Aukštuosius kursus ir jiems vadovavo. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto profesorius, Matematikos-gamtos fakulteto dekanas (1922–1940). Nuo 1940 m. Vilniaus universiteto profesorius, prorektorius, rektorius (1946–1948), Matematinės analizės katedros vedėjas (1944–1964). Publikacijos skirtos matematikos dėstymo metodikai, matematikos istorijai.

[90] Lazaris **Kaganovičius** (1893 11 22–1991 07 25) – SSRS valstybės ir partijos veikėjas. Nuo 1911 m. priklausė bolševikų partijai. VKP(b) CK, Politinio biuro narys. Ėjo įvairias aukštas administracines pareigas.

[91] Viačeslavas **Molotovas** (tikr. Skriabinas) (1890 03 09–1986 11 08) – aktyvus Rusijos bolševikų veikėjas, Spalio perversmo Petrograde vienas vadovų. 1930–1941 m. SSRS Liaudies Komisarų Tarybos pirmininkas. 1941–1957 m. SSRS Liaudies Komisarų Tarybos, Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas, dar ir SSRS užsienio reikalų liaudies komisaras, ministras.

[92] Albinas **Iešmanta** (1887 11 25–1988 03 17) – pedagogas. 1939–1941 m. Vilniaus lenkų III gimnazijos direktorius. Per Antrąjį pasaulinį karą mokytojavo Žemaičių Naumiestyje, Švėkšnoje, Kėdainiuose. 1944–1946 m. Švietimo liaudies komisariato darbuotojas. Parašė apybraižų, vadovėlių pradžios mokykloms.

[93] Vincas **Kudirka** (1858 12 31–1899 11 16) – rašytojas, visuomenės veikėjas, varpininkas. 1889 m. baigė Varšuvos universiteto Medicinos fakultetą. Studijuodamas įsitraukė į lietuvių tautinį judėjimą, įkūrė lietuvių studentų nelegalią draugiją „Lietuva" (1888), 1889 m. pradėjo leisti ir redaguoti žurnalą „Varpas", 1890 m. – laikraštį „Ūkininkas". Dirbo gydytoju Šakiuose (1890–1894), susirgęs džiova gydėsi Kryme ir Adrijos pajūryje (1894–1897). Nuo 1897 m. gyveno Naumiestyje. Rašė prozos ir poezijos kūrinius, publicistikos ir kritikos straipsnius, vertė, rinko tautosaką, kūrė muziką. Tautos himno autorius.

[94] Lot. *extra* – per daug, per virš, už (ribų). Reiškia nepaprastumą, išskirtinumą, buvimą anapus ko nors.

[95] Kazimieras **Bieliukas** (1901 08 26–1991 05 04) – geografas. 1929 m. baigė Lietuvos universitetą, tobulinosi Prahos universiteto Geografijos institute (1937–1939). Nuo 1939 m. spalio dirbo Vilniaus universitete. Nuo 1940 m. lapkričio prorektorius. 1944 07–1945 05 Vilniaus universiteto rektorius. 1940–1952 m. Fizinės geografijos katedros vedėjas. Profesorius (1940), akademikas (1946). Paskelbė darbų apie Lietuvos ežerus.

[96] Algirdas **Vokietaitis** (1909 03 09–1994 08 14) – sporto ir visuomenės veikėjas. 1941–1943 m. Vilniaus universiteto Fizinio lavinimo katedros vedėjas ir Kūno kultūros rūmų (Kaune) direktorius. Docentas (1941). Nacių okupacijos metais dalyvavo Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos ir VLIK'o veikloje, bendradarbiavo laikraščiuose „Laisvės kovotojas" ir „Nepriklausoma Lietuva". 1943 m. pasiųstas į Švediją atstovauti Lietuvos pogrindžiui, pakeliui gestapo suimtas, kalintas Liepojos kalėjime, Štuthofo koncenracijos stovykloje. 1946 m. apsigyveno Švedijoje, o 1949 m. – JAV.

[97] Frazeologizmas – „kartoja kaip papūga".

[98] Petras **Armalis** Švietimo liaudies komisaro įsakymu nuo 1940 09 16 paskirtas Vilniaus universiteto Teisės fakulteto jaunesniuoju asistentu. 1940–1941 m. kartu su prof. M. Römeriu vedė tarybinės valstybės teisės pratybas. Švietimo reikalų valdytojo įsakymu nuo 1941 m. liepos 16 d. atleistas iš Vilniaus universiteto mokslo personalo.

[99] Levas **Karsavinas** (1882 12 01–1952 07 12) – istorikas, filosofas. Dėstė Sankt Peterburgo Istorijos ir filologijos institute (1912–1916), universitete (1916–1922). Buvo Sankt Peterburgo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas ir Istorijos instituto rektorius, profesorius. 1922 m. bolševikų suimtas ir ištremtas į užsienį. Gyveno Berlyne, Paryžiuje. Pakviestas į Lietuvą, 1928–1940 m. buvo Lietuvos (Vytauto Didžiojo), 1940–1946 m. – Vilniaus universiteto profesorius, Visuotinės istorijos katedros vedėjas. Po karo (1944–1949) Vilniaus dailės muziejaus direktorius, Vilniaus dailės instituto profesorius. Moraliai terorizuotas, 1946 m. atleistas iš Vilniaus universiteto, 1950 m. nuteistas 10 metų kalėti. Mirė Abezės lageryje Komijoje. Parašė reikšmingų filosofijos, istoriosofijos, kultūros istorijos veikalų, tarp jų 5 tomų „Europos kultūros istoriją".

[100] Prof. A. **Kuznecovas** LSSR švietimo liaudies komisaro 1941 m. sausio 14 d. įsakymu paskirtas Vilniaus universiteto Marksizmo-leninizmo pagrindų katedros vedėju. Paskaitas studentams ir dėstytojams skaitė rusų kalba. Kilus SSRS ir Vokietijos karui, pasitraukė į Rusiją.

[101] LSSR švietimo liaudies komisaro 1941 m. sausio 24 d. įsakymu A. **Bulinas** paskirtas Vilniaus universiteto Marksizmo-leninizmo pagrindų katedros vyr. dėstytoju. Dirbo iki SSRS ir Vokietijos karo pradžios.

[102] Eugenijus **Meškauskas** (1909 03 01–1997 10 09) – filosofas, pedagogas. 1927–1931 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete studijavo teisę. 1940 m. baigė Vilniaus universitetą. 1940–1941 m. Kauno ir Vilniaus universitetuose dėstė marksizmą-leninizmą. Vilniaus universiteto Istorijos-filologijos fakulteto dekanas (1947–1956), prorektorius (1956–1959). Nuo 1956 m. Filosofijos katedros vedėjas, profesorius (1982). Sovietinio režimo sąlygomis neretai laikėsi savarankiškos pozicijos, užtardavo persekiojamus studentus, dėstytojus. Jis ir jo mokiniai marksistinę filosofiją dėstė kaip bendrąją metodologiją, neatsiribojo nuo pasaulinės filosofinės kultūros konteksto, neretai padėjo plisti nemarksistinėms teorijoms bei vertinimams.

[103] Kazys **Preikšas** (1903 06 14–1961 12 05) – LSSR valstybės ir partijos veikėjas. Nuo 1920 m. susisiejo su nelegalia LKP, buvo kalintas. Pasitraukė į SSRS (1927), tapo politiniu emigrantu, VKP(b) nariu.

Nuo 1931 m. nelegalią komunistinę veiklą bandė plėtoti Lietuvoje, dalyvavo Ispanijos pilietiniame kare. 1940 m. liepą paskirtas LKP CK propagandos ir agitacijos sekretoriumi. 1941, 1945–1954 m. „Komunisto" žurnalo atsakingasis redaktorius, vienas įtakingiausių LKP(b) ideologinių vadų. 1948 m. tapęs LSSR MT pirmininko pavaduotoju, vykdė kultūros paveldo naikinimo, inteligentų persekiojimo, smerkimo akcijas.

[104] Pranas **Griškevičius** (Hryszkiewicz) (1904 ar 1906–1944 ar 1945) – gudų filologas. 1935 m. Vilniuje leido žurnalą „Kryhalom" („Ledlaužis"), kuris buvo konfiskuotas. 1940 12 15 paskirtas Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto dėstytoju, atleistas 1941 07 16. 1941–1944 m. buvo Vilniaus gudų gimnazijos direktorius. 1944 m. suimtas. Gyvenimą baigė savižudybe Minske.

[105] Aleksandras **Puškinas** (1799 06 06–1837 02 10) – rusų poetas, dabartinės rusų literatūrinės kalbos kūrėjas. Parašė eilėraščių, poemų, istorinių tragedijų, eiliuotų romanų, prozos kūrinių. Bendravo su A. Mickevičiumi. Žuvo dvikovoje.

[106] Levas **Tolstojus** (1828 09 09–1910 11 20) – rusų rašytojas, visuomenės veikėjas. Sankt Peterburgo MA narys korespondentas, garbės akademikas. Išsižadėjo savo luomo, gynė valstiečius, skelbė žmonių moralinio tobulėjimo idėjas. Parašė stambių romanų, autobiografinių apsakymų, apysakų. Dėjo pamatus rusų literatūros realizmo raidai.

[107] Kazys **Sleževičius** (1890 03 18–1953 01 15) – geofizikas, meteorologas. 1918 m. baigė Odesos universitetą. 1922–1940 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete, profesorius (1930). Nuo 1941 m. Parengiamųjų kursų prie Vilniaus universiteto direktorius. 1944–1953 m. vadovavo universiteto Meteorologijos ir klimatologijos katedrai.

[108] Romualdas **Juknevičius** (Juchnevičius) (1906 10 16–1963 04 13) – režisierius, aktorius, pedagogas, 1926–1929 m. studijavo Lietuvos universitete. 1929 m. įstojo į Andriaus Olekos-Žilinsko Valstybės teatro dramos studiją. Nuo 1931 m. Valstybės teatro aktorius. 1934–1936 m. Maskvoje studijavo režisūrą. Nuo 1939 m. Valstybės teatro režisierius. 1940 m. vadinamojo Lietuvos liaudies seimo atstovas. Buvo vienas Vilniaus dramos teatro steigėjų, pirmasis direktorius ir

meno vadovas. Po Antrojo pasaulinio karo dirbo teatruose, aukštosiose mokyklose.

[109] Rus. „tai jam atsilieps".

[110] Alfonsas **Lipniūnas** (Lipnickas) (1905 03 12–1945 04 28). Studijavo Kauno kunigų seminarijoje, Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos ir filosofijos fakultete, Prancūzijoje. 1939 m. Vilniaus pedagoginio instituto lektorius, Vilniaus universiteto šv. Jonų bažnyčios pamokslininkas. Okupacijų metais gynė lietuvybę. 1943 m. kovo 17 d. gestapo suimtas, išsiųstas į Štuthofą. Mirė jau išlaisvintas iš konclagerio, buvo palaidotas Pucko (Lenkija) kapinėse. Palaikai pervežti į Lietuvą, palaidoti Panevėžio katedros šventoriuje.

[111] P.P. **Savickis** (1904–1954) – istorikas. Baltarusijos valstybinio V. Lenino universiteto rektorius, profesorius. Vilniaus universitete viešėjo 1941 m. vasario pabaigoje.

[112] Vanda **Vasilevska** (Wasilewska) (1905 01 21–1964 07 29) – rašytoja, visuomenės veikėja. Nuo 1939 m. gyveno SSRS, buvo VKP(b) narė. Parašė socialiai ir politiškai angažuotų kūrinių, juose vaizdavo sovietinių žmonių heroizmą. Apdovanota SSRS valstybinėmis premijomis.

[113] Leonas **Vasilevskis** (Wasilewski) (1870 08 24–1936 12 10) – Lenkijos politikos veikėjas, publicistas, istorikas. 1918–1919 m. Lenkijos užsienio reikalų ministras. Dalyvavo įvairiose J. Pilsudskio kampanijose, 1919 m. lankydamasis Vilniuje siekė sujungti Lietuvą su Lenkija. Nuo 1924 m. vadovavo Lenkijos naujosios istorijos tyrimo institutui.

[114] Mečislovas **Gedvilas** (1901 11 11–1981 02 15) – LSSR valstybės ir partijos veikėjas. Vaikystę ir jaunystę praleido Rusijoje. Nuo 1923 m. gyveno Lietuvoje, buvo Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos narys, aktyviai reiškėsi A. Smetonos autoritarinio režimo opozicijoje, buvo kalinamas. 1934 m. įstojo į nelegalią LKP. 1940 m. paskirtas vadinamosios Liaudies vyriausybės vidaus reikalų ministru, „Liaudies seimo" atstovas. 1940–1956 m. buvo LSSR Liaudies Komisarų Tarybos, Ministrų Tarybos pirmininkas, švietimo ministras (1957–1973). Stropiai vykdė okupacinės valdžios direktyvas, sankcionavo gyventojų trėmimus.

[115] Vosylius **Sezemanas** (1884 05 30–1963 03 30) – filosofas. Studijavo Sankt Peterburgo, Marburgo ir Berlyno universitetuose. Po bolševikinio Spalio perversmo dirbo Berlyno rusų mokslų institute, 1923 m. atvyko į Lietuvą. 1923–1940 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo), 1940–1950 ir 1958–1963 m. Vilniaus universitete. Profesorius (1928). Vilniaus universitete įsteigė Filosofijos katedrą, jai vadovavo (1944–1950). Sovietinio režimo buvo terorizuojamas. 1950 m. išguitas iš Vilniaus universiteto, suimtas ir nuteistas 15 metų kalėti lageryje. 1956 m. iš lagerio paleistas. Paskelbė gnoseologijos, filosofijos istorijos, logikos veikalų.

[116] Vladas **Jurgutis** (1885 11 17–1966 01 09) – ekonomistas, kunigas. 1906 m. baigė Kauno kunigų seminariją, studijavo Sankt Peterburgo dvasinėje akademijoje, Miuncheno universitete. Krikščionių demokratų partijos veikėjas, Steigiamojo Seimo narys. 1921 m. LR užsienio reikalų ministras, 1922–1929 m. Lietuvos banko valdytojas. 1925–1940 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo), 1940–1943 ir 1945–1946 m. Vilniaus universitetų profesorius. Vokiečių okupacijos metais išvežtas į Štuthofo konclagerį. Stalinistų terorizuotas, atleistas iš universiteto.

[117] Albinas **Rimka** (1886 02 16–1944 02 27) – ekonomistas, pedagogas. 1911 m. emigravo į JAV, nuo 1918 m. gyveno Lietuvoje. 1920 m. Lietuvos valstiečių sąjungos atstovas Steigiamajame Seime. 1923 m. baigė Frankfurto prie Maino visuomenės ir prekybos mokslų akademiją. 1926 m. Lietuvos Respublikos finansų ministras. Dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) (1923–1940) universitete; profesorius (1930). Nuo 1940 m. Vilniaus universiteto profesorius, Ekonomikos fakulteto dekanas. Vokiečių okupacijos metais iš pareigų atleistas. Parašė veikalų Lietuvos ūkio klausimais.

[118] Juozas **Matulis** (1899 03 19–1993 06 25) – fizikochemikas, visuomenės veikėjas, pedagogas. 1929 m. baigė Lietuvos universitetą, dirbo asistentu, tobulinosi Leipcigo universitete. Nuo 1936 Vytauto Didžiojo universiteto docentas, katedros vedėjas. 1940–1941 m. Vilniaus universiteto profesorius, Matematikos-gamtos fakulteto dekanas; akademikas (1941). 1944–1945 m. Vilniaus universiteto prorektorius. Nuo 1946 m. Lietuvos MA prezidentas. Turėjo aukštus postus LKP bei LSSR Aukščiausiojoje Taryboje. Parašė daug mokslinių darbų, populiarino mokslą.

[119] Stasys **Žymantas-Žakevičius** (1908 04 22–1973 04 19) – teisininkas, visuomenės veikėjas. 1933 m. baigė Vytauto Didžiojo universitetą, gilino žinias Paryžiaus, Harvardo, Čikagos ir Londono universitetose. Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas, prodekanas, dekanas. Lietuvos aktyvistų fronto Vilniaus štabo narys, Vilniaus m. ir srities piliečių komiteto pirmininkas, Laikinosios vyriausybės įgaliotinis. Vadovavo Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos Vilniaus štabui. 1944 m. pasitraukė į Vakarus, Butauto slapyvardžiu atstovavo Lietuvos pasipriešinimo judėjimui, prisidėjo atgaivinant VLIK'o veiklą. Dirbo „Amerikos balse" Miunchene. 1959 m. persikėlė į JAV, dalyvavo lietuvių veikloje. Buvo vedęs Mykolo Biržiškos dukterį Mariją.

[120] Antanas **Linka** (g. 1919 10 05) – Vilniaus universiteto studentas. 1938 m. įstojo į Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Filosofijos skyrių. 1940 m. persikėlė į Vilniaus universitetą. 1943 m. gavo Vilniaus universiteto baigimo diplomą.

[121] Aleksandras **Suvorovas** (1730 11 24–1800 05 18) – rusų karvedys. Per Septynerių metų karą (1756–1763) dalyvavo kautynėse dėl Berlyno (1760). 1769 m. liepą sumušė Lietuvos konfederatų kariuomenę. Malšino 1794 m. sukilimą, paėmė į nelaisvę Tadą Kosciušką. Prisidėjo prie trečiojo (1795) Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimo.

[122] Michailas **Kutuzovas** (Goleniščev-Kutuzov) (1745 09 16–1813 04 28) – Rusijos karvedys, feldmaršalas. 1764–1765 m. vadovavo kariniams daliniams, Abiejų Tautų Respublikoje kovojusiems su Baro konfederatais. 1799–1801 ir 1809–1811 m. Lietuvos generalgubernatorius. Rezidavo Vilniuje. Kaip vyriausiasis kariuomenės vadas, pasižymėjo 1812 m. Rusijos ir Prancūzijos kare.

[123] Georgijus **Žukovas** (1896 12 01–1974 06 18) – SSRS karvedys, maršalas. 1941 01–07 Raudonosios armijos generalinio štabo viršininkas ir gynybos liaudies komisaro pavaduotojas.

[124] **Vytautas Didysis** (apie 1350–1430 10 27). Kęstučio sūnus, Lietuvos didysis kunigaikštis (1392–1430). Stiprino LDK valstybingumą, ją centralizavo. 1383 m. apsikrikštijo, siekdamas glaudžiau susieti su Lietuva, apkrikštijo Žemaitiją (1413–1417). 1397–1398 m. surengė du karo žygius į Juodosios jūros pakrantę ir Krymą, 1406, 1407, 1408 –

į Maskvos didžiąją kunigaikštystę. 1410 m. Žalgirio mūšyje vadovavo jungtinei Lietuvos ir Lenkijos kariuomenei, sutriuškinusiai Vokiečių ordino galybę. Buvo vienas iškiliausių LDK valdovų. Jam valdant išaugo LDK galia, tarptautinis autoritetas, plėtojosi žemdirbystė, amatai, prekyba, augo miestai, kilo kultūra.

[125] Aleksandras **Neviškis** (Nevskij) (apie 1220–1263 XI 14). Vladimiro kunigaikščio Jaroslavo sūnus, Novgorodo kunigaikštis (1238–1247), 1252 didysis kunigaikštis. Jo vadovaujama kariuomenė 1240 07 15 sumušė švedus prie Nevos upės, o 1242 04 05 Ledo mūšyje nugalėjo Livonijos ordino riterius.

[126] 1410 07 15 LDK ir Lenkijos jungtinė kariuomenė Žalgirio (vok. *Grünvald* – žalias miškas) mūšyje sutriuškino Vokiečių ordino kariuomenę, palaužė ordino galią, pakeitė Lietuvos ir Lenkijos geopolitinę padėtį.

[127] Salaspilio (seniau – Kirkholmo) mūšis Livonijoje įvyko 1605 09 27 tarp LDK (vadas Jonas Karolis Chodkevičius) ir Švedijos (vadas Karolis IX) kariuomenių. Gausesnė (14 tūkst.) švedų kariuomenė lietuvių (4 tūkst.) buvo įviliota į nepatogias pozicijas, sumušta (švedų žuvo apie 8000, LDK karių – apie 80). Mūšis išgarsėjo Europoje, lygintas su Žalgirio kautynėmis, bet didesnės įtakos Livonijos karui neturėjo.

[128] Alfredas **Rozenbergas** (Rosenberg) (1893 01 12–1946 10 16) – nacistinės Vokietijos veikėjas. Nuo 1919 m. NSDAP narys. Nuo 1941 m. liepos – reichsministras okupuotiems Rytų kraštams. Rasistinės teorijos skelbėjas, grobikiškos užsienio politikos ideologas. Tarptautinio Niurnbergo tribunolo nuteistas mirties bausme.

[129] Kurtas **Štegmanas fon Pricvaldas** (Stegmann von Pritzwald) – profesorius, Reicho ministerijos užimtoms Rytų sritims komisariato Aukštųjų mokyklų reikalų įgaliotinis.

[130] Pranas **Germantas-Meškauskas** (1903 12 03–1945 04 22). Studijavo Leipcigo universitete. 1941 m. švietimo generalinis tarėjas. Veikla vertinama prieštaringai: nuo nacių kolaboranto, neįtikusio vokiečiams, iki patrioto, Lietuvos Nepriklausomos valstybės šalininko. Iš pradžių laikytas vokiečių agentu, įgavo visuomenės pasitikėjimą, nes pagal galimybes globojo Lietuvos mokyklas, universitetus, kultūrinį gyveni-

mą. Nacių okupantų suimtas 1943 m. kovo 16 d. Mirė Štuthofe. Draugai, papirkę krematoriumo komandą, paprašė, kad jį sudegintų atskirai. Urna su išsaugotais pelenais palaidota Kopenhagos katalikų kapinėse.

[132] Petras **Skarga** (1536 02–1612 09 12) – jėzuitų teologas, pamokslininkas, rašytojas. 1554 m. baigė Krokuvos universitetą. Nuo 1573 m. gyveno Vilniuje. 1579–1584 m. Vilniaus jėzuitų kolegijos, 1579–1584 m. pirmasis universiteto (akademijos) rektorius. Su kitais įkūrė jėzuitų kolegijas Polocke, Rygoje, Tartu. Nuo 1588 m. Zigmanto Vazos pamokslininkas. Lenkų kalba parašė veikalus, kuriuose skelbė stačiatikių ir katalikų bažnyčių uniją Ukrainoje ir Baltarusijoje, kovą nekatalikams, kėlė reikalą stiprinti karaliaus valdžią, smerkė didikų savivaliavimą ir kt.

[132] Konstantinas **Sirvydas** (tarp 1578 ir 1581–1631 08 23) – jėzuitas, pamokslininkas, vienas lietuvių raštijos pradininkų. 1610 m. baigė Vilniaus universitetą, pamokslavo. Nuo 1612 m. universitete dėstė teologiją. Rektoriaus patarėjas (1623–1624), laisvųjų menų ir filosofijos magistras (1631). Apie 1620 m. parengė pirmąjį lenkų, lietuvių, lotynų kalbų žodyną („Trijų kalbų žodynas"). Parašė pamokslų santrauką „Punktai sakymų" (2 d., 1629–1644), lietuvių kalbos gramatiką. Savo raštais prisidėjo prie lietuvių kalbos ugdymo ir norminimo.

[133] Gali būti, jog rašoma apie Joną **Gaudūną**. 1940 11 20–1941 04 01 dirbo Vilniaus universiteto Administracinio ūkio skyriaus vyr. mašininku, vėliau paskirtas korektoriumi. 1941 m. birželio mėn., NKVD suimtas ir ištremtas į Rusiją. Rektoriaus M. Biržiškos 1941 m. rugpjūčio 9 d. įsakymu atleistu iš tarnybos laikomas nuo birželio 16 d.

[134] Liudas **Gira** (1884 08 27–1946 07 01) – rašytojas, visuomenės veikėjas. Vienas Valstiečių sąjungos kūrėjų. 1919 m. Lietuvos žvalgybos viršininkas, 1920 m. Marijampolės apskrities viršininkas. Valstybės teatro direktorius (1922–1926). 1938–1939 m. Lietuvių rašytojų draugijos pirmininkas. Bendradarbiavo įvairių srovių laikraščiuose, žurnaluose. 1940 m. tapo sovietinio režimo veikėju, buvo paskirtas Švietimo liaudies komisariato Politinio švietimo valdybos viršininku, komisaro pavaduotoju, rašė agitacinius eilėraščius. SSRS ir Vokieti-

jos karo metais veikė Raudonojoje armijoje, po karo paskirtas Lietuvos SSR mokslų akademijos nariu, gavo liaudies poeto vardą.

[135] Rus. „mėlyni mundurai".

[136] Naujausiais lietuvos istorikų tyrinėjimais nustatyta, jog 1941 m. balandžio–birželio mėnesiais į SSRS gilumą buvo išvežti 3565 asmenys (iš 6606 suimtųjų). Jau prasidėjus SSRS ir Vokietijos karui, išvežti dar 1365 kaliniai. Per didįjį masinį Lietuvos gyventojų trėmimą, prasidėjusį 1941 m. birželio 14 d. ryte ir trukusį keturias dienas, buvo išvežta apie 17,5 tūkst. Lietuvos gyventojų (žr.: Lietuva, 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 137, 140).

[137] Vaclovas **Pelikanas** (1790 09 11–1873 06 21) – chirurgas. 1817–1831 m. Vilniaus universiteto profesorius. Kilus filomatų ir filaretų bylai palaikė caro valdžios represijas, aktyviai dalyvavo tardymuose, bendradarbiavo su Vilniaus švietimo apygardos globėju Nikolajumi Novosilcevu, Vilniaus universiteto gyvenimą spraudusiu į griežtus biurokratinius rėmus. 1826 m. be rinkimų paskirtas rektoriumi. Vilniaus universitete įvedė karišką drausmę, šnipinėjimą, skundė savo kolegas. Vilniaus visuomenės buvo nekenčiamas ir niekinamas. 1831 m. išvyko į Sankt Peterburgą.

II. Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais

[1] Pranas **Čepėnas** (1899 04 04–1980 10 03) – istorikas, enciklopedininkas. 1926 m. baigė Lietuvos universitetą. 1929 05–1930 11 kalintas už dalyvavimą atentate prieš Augustiną Voldemarą. 1931–1944 m. Lietuviškosios enciklopedijos redakcijos sekretorius, vienas redaktorių. Nuo 1940 m. dėstė Vilniaus universitete. 1944 m. pasitraukęs į Vakarus dirbo Pabaltijo universitete (1945–1949). 1949 m. persikėlė į JAV, 1953–1967 buvo vienas Lietuvių enciklopedijos redaktorių. Išleido „Naujųjų laikų Lietuvos istoriją" (2 t., 1977–1986). Palaikai (taip pat žmonos ir dukters) perlaidoti Kauno Petrašiūnų kapinėse.

[2] Bronius **Untulis** (apie 1883 10 04–1977 01 28) – pedagogas, kultūros veikėjas. 1912 m. baigė Kijevo universitetą, mokytojavo Vilniuje (1918–1940), dalyvavo lietuviškoje veikloje. Stepono Batoro universitete 1933–1939 m. lietuvių kalbą dėstė nuo 1928 m. veikusiame lietuvių kalbos lektorate. 1940–1941 m. ir 1944–1950 m. Vilniaus universiteto dėstytojas. Parašė vadovėlių, išvertė į lietuvių kalbą grožinės literatūros kūrinių.

[3] Kazys **Škirpa** (1895 02 18–1979 08 18) – politikas, diplomatas. Dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, organizavo lietuvių tautinius dalinius Rusijoje. Pirmuoju užsirašė į Lietuvos kariuomenę. 1919 m. sausį Gedimino kalne iškėlė tautinę vėliavą. Su savo batalionu dalyvavo kovose su bolševikais, bermontininkais, lenkais. Steigiamojo seimo narys (1920–1921). Ėjo aukštas pareigas Lietuvos kariuomenėje, buvo Lietuvos atstovas prie Tautų Sąjungos, pasiuntinys Lenkijoje ir Vokietijoje. 1940 m. lapkritį Berlyne sudarė Lietuvių aktyvistų frontą, Birželio sukilėlių 1941 m. paskelbtas Lietuvos laikinosios vyriausybės ministru pirmininku. Vokiečių nepripažintas, porą kartų suimtas. 1949 m. emigravo į JAV, dalyvavo Lietuvos laisvinimo veikloje.

[4] Juozas **Ambrazevičius** (nuo 1955 m. Brazaitis) (1903 12 09–1974 11 28) – politikas, visuomenės veikėjas, literatūrologas. Literatūrą studijavo Lietuvos (1922–1927) ir Bonos (1931–1932) universitetuose. 1934–1943 m. dėstė Vytauto Didžiojo universitete. Ekstraordinarinis profesorius (1941). Dirbo „Lietuvos" ir „XX amžiaus" redakcijose. Nuo sovietinės okupacijos pradžios veikė rezistencijoje. Birželio sukilimo organizatorių 1941 m. paskirtas Lietuvos laikinosios vyriausybės švietimo ministru; ėjo ministro pirmininko pareigas. 1943–1944 buvo VLIK'o politinės komisijos pirmininkas, redagavo pogrindinį laikraštį „Į laisvę". 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1951 m. persikėlė į JAV. Parašė monografijų, literatūros vadovėlių, išleido dokumentinę knygą „Vienų vieni" (liet. ir vok. k. 1964; II leid. 1990 Vilniuje).

[5] Vladimiras **Stankevičius** (Vladas Stanka) (1884 11 04–1968 12 25) – teisininkas, filosofas. Pirmojo pasaulinio karo metais tarnavo kariuomenėje, rėmė Aleksandro Kerenskio kabineto veiklą, aktyviai dalyvavo bandymuose numalšinti bolševikų Spalio sukilimą. Nuo 1923 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto docentas, profesorius. Nuo 1940 m. Vilniaus universitete dėstė baudžiamąją teisę. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, buvo vienas Pabaltijo universiteto steigėjų, lietuvių sektoriaus rektorius, universiteto prezidentas (1948–1949). 1949 m. išvyko į JAV. Parašė studijas apie pasaulinės istorijos, pasaulinio ūkio dinamiką ir kt.

[6] Barbarizmas – liet. gretá. Turima omenyje carinės Rusijos kariuomenėje paplitusi fizinė bausmė: baudžiamasis varomas tarp dviem gretomis išrikiuotų karių, ir šie jam kerta specialiu plakimo įrankiu špicrutenu (vytine).

[7] Jonas **Vabalas-Gudaitis** (1881 01 14–1955 11 14) – pedagogas, psichologas. Studijavo Maskvoje, Sankt Peterburge, su kitais Kaune suorganizavo Aukštuosius kursus. Įsteigė pirmąją Lietuvoje eksperimentinės psichologijos laboratoriją. 1922–1940 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete, 1940–1941 m. – Vilniaus universitete. Profesorius (1927). 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės atleistas, į universitetą grįžo 1944 m. Buvo Pedagogikos (iki 1947 m.), Pedagogikos ir psichologijos (1947–1951) katedrų vedėjas. Propagavo materialistines idėjas, laisvamanybę.

[8] Juozas **Baldžius** (iki 1939 Baldauskas) (1902 12 03–1962 05 02) – etnologas, tautosakininkas. 1929 m. baigė Lietuvos universitetą, nuo 1940 m. – Vilniaus universiteto docentas. Vokiečių okupacijos metais iš universiteto atleistas. Nuo 1945 m. profesorius, Etnografijos katedros vedėjas, 1944–1946 m. ir Vilniaus universiteto bibliotekos direktorius.

[9] Horstas **Engertas** (Engert) (1886–1949) – germanistas. Studijavo Leipcigo universitete, dirbo įvairiose Vokietijos mokyklose. 1927 m. pakviestas į Lietuvos universitetą, dėstė germanų kalbas ir literatūrą. 1932–1944 m. ordinarinis profesorius. Lietuvių poezijos vertėjas į vokiečių kalbą.

[10] Teodoras Adrianas **fon Rentelnas** (von Renteln) (1897–1946). Nuo 1928 m. dalyvavo Vokietijos nacionalsocialistų judėjime. Po Hitlerio perversmo buvo Pramonės ir prekybos rūmų pirmininkas. 1941 m. liepos 17 d. Hitlerio paskirtas Lietuvos generaliniu komisaru. Sustabdė Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, paskyrė generalinius tarėjus. Sovietų suimtas, nuteistas mirties bausme.

[11] Jonas **Zubkus** (1898 03 19–1953 10 26) – gydytojas, pedagogas. 1926 m. baigė Lietuvos universiteto Medicinos fakultetą, dėstė. Docentas (1934), ekstraordinarinis profesorius (1939). 1943–1944 m. – Vytauto Didžiojo universiteto prorektorius. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, dirbo Pabaltijo universitete. 1948 m. išvyko į JAV. Parašė otorinolaringologijos darbų.

[12] Zenonas **Ivinskis** (1908 05 25–1971 12 24) – istorikas, pedagogas. Studijavo Lietuvos, Miuncheno ir Berlyno universitetuose. 1933–1940 m. dėstė Vytauto Didžiojo, 1941–1943 m. – Vilniaus universitete. Profesorius (1940). Sovietmečiu buvo kultūros paminklų apsaugos įstaigos konservatorius. Organizavo Vytauto Didžiojo universiteto Filosofijos fakultetą ir buvo jo dekanas. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, nuo 1949 m. gyveno Romoje, 1963–1971 m. dėstė Bonos universitete. Dalyvavo antisovietinėje veikloje. Parašė reikšmingų Lietuvos istorijos veikalų.

[13] Petras **Kubiliūnas** (1894 05 16–1946 08 22). Dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, jame pasižymėjo. 1919–1934 m. Lietuvos kariuomenės karininkas, generolas (1928), Vyriausiojo štabo viršininkas

(1929). Teistas už dalyvavimą voldemarininkų puče. Bolševikų kalintas. 1941 m. tapo Pirmuoju generaliniu tarėju, laviravo tarp nacių griežtų reikalavimų ir lietuvių rezistencijos. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, bolševikų agentų suimtas, nuteistas mirti.

[14] Hansas **Hingstas** (Hingst) – Vilniaus miesto komisaras, Lietuvos generalinio komisaro paskirtas 1941 m. liepos 28 d.

[15] Kazimieras **Masiliūnas** (1902 02 21–1973 07 02) – pedagogas, visuomenės veikėjas. Pasižymėjo kaip Lietuvos nepriklausomybės kovų dalyvis. Studijavo Vytauto Didžiojo, Miuncheno, Ciuricho universitetuose. Nuo 1930 m. dirbo švietimo ministerijoje, 1934–1940 m. švietimo viceministras. 1939–1940 m. Lituanistikos instituto direktorius. 1940 m. bolševikų įkalintas. Išlaisvintas 1941 m. išvyko į Vokietiją. Nacių okupacijos metais grįžo į Lietuvą, mokytojavo. Sovietinės reokupacijos metais ištremtas į Sibirą, grįžo 1956 m. Rašė pedagoginiais, visuomeniniais klausimais, vertė, įkūrė ir redagavo „Švietimo kelius" ir „Tautos mokyklą".

[16] Kazys **Alminauskis** (nuo 1939 Alminas) (1904 04 15–1986 06 07) – kalbininkas lituanistas ir germanistas. 1940–1944 m. Vilniaus universiteto Vokiečių kalbos ir literatūros katedros vedėjas. Nuo 1945 m. dirbo Miuncheno universitete, nuo 1948 m. – Kalifornijos Loyolos universitete.

[17] Konradas **fon Valenrodas** (von Wallenrod) (mirė 1393 08 20). Vokiečių ordino didysis maršalas, didysis komtūras, nuo 1391 m. magistras. Vadovavo ordino žygiams į Lietuvą. Ordino politikos tikslais rėmė Vytautą, kovojantį su Jogaila ir Skirgaila. Adomas Mickevičius jo vardu pavadino savo poemą „Konradas Valenrodas"(1828). Joje kryžiuočių pagrobtas ir užaugintas lietuvaitis tampa ordino didžiuoju magistru, kad iš vidaus žlugdytų jo stiprybę ir išgelbėtų Lietuvą nuo prūsų likimo. M. Biržiška su šiuo romantizmo epochos herojumi lygino P. Germantą-Meškauską.

[18] Balys **Sruoga** (1896 02 02–1947 10 16) – rašytojas, literatūros ir teatro teoretikas, kritikas. Studijavo Sankt Peterburgo, Maskvos, Miuncheno universitetuose. 1924–1940 m. dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete. Profesorius (1932). 1940–1943 m. ir nuo 1945 m. –

Vilniaus universiteto profesorius. 1943 m. su grupe intelektualų gestapo suimtas ir išsiųstas į Štuthofo konclagerį. Palaužtos sveikatos grąžintas į sovietų okupuotą Lietuvą. Neradęs į Vakarus pasitraukusios šeimos, kentėjo fiziškai ir dvasiškai. Dirbo Vilniaus universitete, terorizuotas, 1946 m. nušalintas nuo vadovavimo Rusų literatūros katedrai. Parašė eilėraščių, poemų, istorinių dramų, vertėjavo. Beletrizuoti konclagerio atsiminimai „Dievų miškas", parašyti 1946 m., griežtai sukritikuoti dėl nepakankamo idėjiškumo, išleisti tik 1957 m. Išversti į estų, lenkų, prancūzų, bulgarų, čekų, rusų ir kitas kalbas. Knygos motyvais 2005 m. pastatytas Algimanto Puipos kino filmas.

[19] Mečislovas **Mackevičius** (1906 04 14–2003 12 10) – teisininkas. Studijavo Vytauto Didžiojo, Friburgo, Paryžiaus universitetuose. 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės teisingumo ministras, 1941–1943 m. teisingumo generalinis tarėjas. 1942–1943 m. Vilnaus universiteto Teisės fakulteto vyr. asistentas. 1943–1945 m. Štuthofo konclagerio kalinys. Po Antrojo pasaulinio karo dirbo Pabaltijo universitete. 1947–1949 m. VLIK'o narys. 1949 m. apsigyveno JAV.

[20] Domas **Krivickas** (1905 12 22–1999 05 17) – teisininkas. 1929 m. baigė Lietuvos universitetą, studijavo Paryžiaus, Kelno, Berlyno universitetuose, Tarptautinės teisės akademijoje Hagoje. Vytauto Didžiojo (1933–1940), Vilniaus universiteto (1940–1944) dėstytojas, ekstraordinarinis profesorius. 1941–1944 m. Vilniaus universiteto prorektorius. Greta akademinio darbo ėjo įvairias aukštas valstybės pareigas, Lietuvai atstovavo tarptautinėse bylose, politinėse konferencijose. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, dėstė Pabaltijo universitete. 1950 m. atvyko į JAV.

[21] Kazys **Grinius** (1866 12 17–1950 06 04) – valstybės ir visuomenės veikėjas, gydytojas. 1887–1893 m. Maskvos universitete studijavo mediciną. Varpininkas. Palaikė ryšius su LSDP. Vienas „Lietuvos žinių" ir „Lietuvos ūkininko" leidėjų ir redaktorių. 1914–1918 m. gyveno Rusijoje. 1920 m. Steigiamojo Seimo ir vėliau trijų seimų narys. 1920–1922 m. LR ministras pirmininkas, 1926 m. prezidentas. Po 1926 m. perversmo atsistatydino, dirbo Kauno savivaldybėje. Vokiečių okupacijos metais už protestą prieš Lietuvos piliečių žydų žudymą ištremtas

iš Kauno. 1944 m. pasitraukė į Vakarus. 1947 m. atvyko į JAV, dalyvavo lietuviškoje veikloje, parašė atsiminimus.

[22] Mykolas **Krupavičius** (1885 10 01–1970 12 04) – kunigas, visuomenės ir valstybės veikėjas. Baigė Seinų kunigų seminariją (1913), Sankt Peterburgo dvasinę akademiją (1917). Lietuvių krikščionių demokratų partijos Rusijoje pirmininkas, LKDP pirmininkas Lietuvoje (1919–1923 ir 1926–1927). Seimų atstovas (1920–1926). Žemės reformos įstatymo vienas rengėjų, LR žemės ūkio ministras (1923–1926). Po 1926 m. perversmo bendradarbiavo su naująja vyriausybe, vėliau perėjo į opoziciją. 1940 m. sovietinei valdžiai įteikė memorandumą, kuriuo siekė atitolinti Bažnyčios persekiojimą. Dviem memorandumais kreipėsi į vokiečių okupacinę valdžią. Gestapo suimtas ir internuotas Vokietijoje. 1945–1955 m. VLIK'o pirmininkas. 1957 m. apsigyveno JAV, dalyvavo lietuviškoje veikloje.

[23] Antanas **Salys** (1902 07 21–1972 07 31) – kalbininkas. Studijavo Lietuvos (1923–1925), Leipcigo, Hamburgo universitetuose. Dėstė Vytauto Didžiojo (1930–1939) ir Vilniaus universitetuose (1939–1943). Profesorius (1939). 1941–1944 m. Lietuvių kalbos instituto direktorius ir Vilniaus universiteto senato sekretorius. 1944 m. pasitraukė iš Lietuvos, dirbo Greifsvaldo, Tiubingeno, Pensilvanijos (nuo 1947 m.) universitetuose. Išleido veikalus „Lietuvių kalbos tarmės" (1946), „Lietuvos žemėlapio vardynas" (1956), paskelbė kalbos kultūros, terminologijos darbų.

[24] Lot. *pro memoria* – kieno nors atminimui, kam nors atminti.

[25] Petras **Katilius** (1903 04 07–1995 05 15) – matematikas. Baigė Lietuvos universitetą (1926), specializavosi (1927–1929) Heidelbergo universitete. 1926–1940 m. Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto dėstytojas. Ekstraordinarinis profesorius (1941). 1941–1944 m. Vilniaus universiteto Matematikos-gamtos mokslų fakulteto dekanas, katedros vedėjas. 1946–1963 m. Vilniaus universiteto profesorius, Geometrijos katedros vedėjas. Nuo 1963 m. Geometrijos ir aukštosios matematikos katedros vedėjas.

[26] M. Biržiška čia turi omenyje okupuotame Vilniuje lenkų 1930 m. vasario 23 d. atidarytą Rytų Europos mokslinio tyrimo institutą (lenk. Instytut naukowo-badawczy Europy Wschodniej). Instituto tikslas –

tyrinėti tautas ir valstybes, gyvenančias teritorijoje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų. Leido metraštį, biuletenį „Baltikoslavica", skelbė monografijas, brošiūras. Publikacijose nemaža vietos skyrė Lietuvai, jos politiniam, ekonominiam ir kultūriniam gyvenimui. Turėjo vieną didžiausių Europoje sovietologinės literatūros bibliotekų, mokyklą, kurią 1930 m. lankė 200 klausytojų (1933 m. ši mokykla pavadinta Politinių mokslų mokykla Vilniuje (Szkola nauk politycznych w Wilnie).

[27] 1925 m. Vilniuje įkurtas Žydų mokslo institutas – JIVO (Jidišer visnšaaftlechner institut) per 15 metų tapo didžiausia pasaulyje jidiš mokslo įstaiga su filialais Varšuvoje, Berlyne ir Niujorke. Veiklą pradėjo kaip jidiš tyrinėjimo centras, vėliau ėmė studijuoti ir istoriją, ekonomiką, statistiką, psichologiją, švietimą. 1929–1933 m. buvo pastatyti JIVO mokslo rūmai Vivulskio gatvėje. 1938 m. juose buvo 40 tūkst. tomų biblioteka, 200 tūkst. vienetų archyvas, 100 tūkst. vienetų tautosakos kolekcija, dešimčių tūkstančių vienetų periodikos leidinių ir rankraščių kolekcijos. JIVO dirbo 15 mokslinių bendradarbių ir apie 50 papildomai samdomų darbuotojų. Instituto garbės prezidiumo nariai buvo Zigmundas Froidas ir Albertas Einšteinas. 1935–1940 m. intitute buvo 82 aspirantai. Išleista 130 mokslinių veikalų, reguliariai ėjo metraščiai, informaciniai leidiniai. Vilnių ir Vilniaus sritį grąžinus Lietuvai, JIVO veikla pagyvėjo (dirbo 59 bendradarbiai, atidarytas nuolatinis lektoriumas). Sovietinės okupacijos metais instituto veikimas imtas siaurinti. 1940 m. lapkričio mėnesį jis įtrauktas į Lietuvos SSR MA sudėtį, nacių okupacijos pradžioje likviduotas.

[28] Žydų veikėjo, mokslininko ir bibliografo Matitijo **Strašūno** (1817–1885) paaukota (1885) bendruomenei didžiausia ir vertingiausia Rytų Europoje kelių tūkstančių leidimų kolekcija. Jos pagrindu 1892 m. atidaryta M. Strašūno biblioteka. 1901 m. įsikūrė specialiai pastatytame pastate Vilniaus Didžiosios sinagogos kieme. Bibliotekai buvo perduota daug unikalių knygų iš privačių bibliotekų. Nuo 1928 m. Stepono Batoro universiteto biblioteka M. Strašūno bibliotekai teikė Lenkijoje jidiš ir hebrajų kalbomis leistas knygas. XX a. ketvirtojo dešimtmečio viduryje biblioteka turėjo 35 tūkst. spaudinių bei rankraščių, tarp jų 50% religinių. Bibliotekoje buvo 150 rankraščių ir 5 inkunabulai, rašyti iki 1500 m., 400 knygų, išspaudintų XVI amžiuje.

Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, įvairiomis žiniomis, turėta nuo 40 iki 70 tūkst. vienetų, skirtų dvasininkų, mokslininkų poreikiams, prieinamų ir kitiems skaitytojams. 1940 m. lapkričio mėn. biblioteka perduota Mokslų akademijos Lituanistikos institutui, nacių okupacijos metais likviduota.

[29] Heinrichas **Heinė** (Heine) (1797 12 13–1856 02 17) – vokiečių rašytojas, publicistas, įžymus XIX a. vokiečių lyrikas, satyrikas, turėjęs nemažą įtaką vokiečių ir kitų tautų literatūros ir visuomeninės minties raidai.

[30] Albertas **Einšteinas** (Einstein) (1879 03 14–1955 04 18) – fizikas, reliatyvumo teorijos kūrėjas, Nobelio premijos laureatas (1921). 1933 m. Vokietijoje į valdžią atėjus naciams, emigravo į JAV.

[31] Dabar apie žydų kultūros turtų likimą žinoma daugiau. Uždaryto JIVO patalpas naciai pavertė Lietuvos ir kaimyninių kraštų žydų vertybių kaupimo centru. Atrinkti vertingiausi leidiniai, tarp jų JIVO, M. Strašūno ir kitų bibliotekų, išgabenti į Alfredo Rozenbergo žinybos institutą Frankfurte prie Maino. Daug leidimų, archyvinės medžiagos išgrobstyta, sunaikinta popieriaus fabrikuose. Po Antrojo pasaulinio karo VFR surastos vertybės (apie 50 tūkst.Vilniaus žydų knygų ir 30 tūkst. vienetų archyvinės medžiagos) buvo pervežtos į Žydų mokslo institutą Niujorke. Vilniuje išlikusios knygos, rankraščiai, laikraščių ir žurnalų komplektai ir kt. perduoti 1945 m. įkurtam Valstybiniam žydų muziejui. Muziejų 1946 m. uždarius (formaliai perorganizavus į Vilniaus kraštotyros muziejų), knygos atiduotos LSSR Knygų rūmams.

[32] *Schutzstaffeln* (SS) – apsaugos būriai. Heinricho Himlerio suorganizuotos smogikų grupės buvo skirtos asmeninei Hitlerio apsaugai ir nacionalsocializmo priešams terorizuoti. Dėvėjo juodas uniformas, buvo nacių diktatūros ramstis, vykdė masines žudynes Vokietijos okupuotuose kraštuose. Tarptautinis Niurnbergo tribunolas SS pripažino nusikaltėliška organizacija.

[33] Rus. „šaunuoliai lietuviai".

[34] Nacistinės Vokietijos ginkluotųjų pajėgų pavadinimas 1935–1945 m.

[35] Heinrichas **Himleris** (Himmler) (1900–1945). 1923 m. nacių Miuncheno pučo dalyvis. SS dalinių (nuo 1929), gestapo (nuo 1934), vėliau ir policijos viršininkas. Parengė masinio žudymo sistemą ir ją įgyvendino (įsteigė 17 konclagerių), vykdė deportacijas. Anglų karo pareigūnams mėginant suimti, nusižudė.

[36] Stasys **Puodžius** (1896 03 15–1943 04 14) – Lietuvos kariuomenės karininkas, Nepriklausomybės kovų dalyvis. 1940–1943 m. dalyvavo rezistencinėje kovoje. 1941–1943 m. administracinės kontrolės tarėjas Vilniuje. Priešinosi nacių paskelbtai mobilizacijai. 1943 m. gestapo suimtas, kalintas Vilniuje. Mirė Štuthofo konclageryje.

[37] Juozas **Narakas** (1899 12 05–1989 07 06) – Lietuvos kariuomenės karininkas, generalinio štabo pulkininkas (1932). 1941 m. bolševikų suimtas, kalintas. Lietuvos laikinosios vyriausybės vidaus reikalų ministras, viceministras, generalinis vidaus reikalų tarėjas. Už priešinimąsi nacių mobilizacijai 1943 m. suimtas, iki 1945 m. kalintas Štuthofo konclageryje. 1945 m. išvyko į Švediją.

[38] Povilas **Plechavičius** (1895 05 13–1973 11 14) – Lietuvos karinis veikėjas, generolas leitenantas. Dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, kovojo su bolševikais. Grįžęs į Lietuvą 1918–1919 m. Žemaitijoje vadovavo kovai su bolševikais, taip pat bermontininkais, lenkais. Organizavo lietuvių kavaleriją. Baigė Aukštuosius karininkų kursus (1924), Prahos generalinio štabo akademiją (1926). Vadovavo 1926 m. perversmui, vėliau paskirtas generalinio štabo valdybos viršininku. 1927–1929 m. kariuomenės štabo viršininkas. 1944 m. Kaune organizavo Lietuvos vietinę rinktinę. Nepakluses vokiečių reikalavimams drauge su 23 štabo karininkais išvežtas į Salaspilio konclagerį. Po karo gyveno Vakarų Vokietijoje, 1949 m. atvyko į JAV, dalyvavo lietuviškoje veikloje.

[39] Pranc. *offensive*, lot *offendo* – smogiu. Ofenzyva – puolamieji kariuomenės veiksmai visame fronte arba atskiroje jo dalyje.

[40] Dabar tiksliau žinomas Lietuvos įkaitų likimas. 1943 m. balandžio–birželio mėnesiais nuo įvairių ligų mirė, buvo nužudyti Stasys Puodžius, Zigmantas Masaitis, Bronius Grigas, Ignas Budrys, Kazys Bauba, Algirdas Tumėnas, Vytautas Tumėnas, Antanas Januševičius, Petras

Kerpė. Kunigas A. Lipniūnas mirė 1945 m. kovo 28 d., P. Germantas-Meškauskas – balandžio 22 d. Po Antrojo pasaulinio karo dalis buvusių įkaitų (Stasys Yla, M. Mackevičius, Jonas Rimašauskas, Jonas Čiuberskis, Jonas Šernas, Antanas Kučinskas, Antanas Starkus, Jurgis Valiukevičius, Pilypas Žukauskas, Vytautas Stanevičius) apsigyveno JAV. Kazys Kuprėnas įsikūrė Kanadoje, Juozas Narakas ir Vincas Blažys – Švedijoje, Kazys Rakūnas, Vladas Batkus, Jonas Katinauskas, Mykolas Pečeliūnas, Jonas Malinauskas – Lenkijoje, Mikas Mačiokas – Latvijoje, Aleksandras Kantvilas – Tasmanijoje. Lietuvoje ligų palaužtas mirė B. Sruoga, buvo nužudytas Jonas Noreika. Tremtyje dalį gyvenimo praleido Petras Buragas, Rapolas Mackonis, Petras Masiulis. Džezkazgano kalėjime Kazachstane buvo nužudytas Juozas Valenta. Įvairiose Lietuvos vietovėse gyveno Juozas Brėdikis, Vladas Jurgutis, Petras Kiškis, Adolfas Darginavičius, Leonas Puskunigis, Mečys Kriaučiūnas (Pšibilskis V.B. Nacistinių kacetų kankiniai // Iš Lietuvos XX a. kultūros istorijos. Vilnius, 1997, p. 142–143, 145).

[41] **Šreinertas** (Schreinert) – vokiečių civilinės administracijos pareigūnas, buvęs Tartu universiteto profesorius. Nuo 1943 m. gruodžio pabaigos švietimo reikalų komisaras.

[42] Jonas **Puzinas** (1905 09 18–1978 04 14) – archeologas. Studijavo Lietuvos (1925–1930), Heidelbergo (1930–1934) universitetuose. 1934–1939 m. dėstė Vytauto Didžiojo universitete. Docentas (1939). Nuo 1940 m. Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Archeologijos katedros vedėjas, 1941–1944 m. dekanas. Po karo dirbo Pabaltijo universitete, buvo Lietuvių sektoriaus profesorius, rektorius. 1949 m. apsigyveno JAV. Lietuvoje ir JAV buvo aktyvus visuomenininkas, įvairių draugijų narys. Vadovavo kapinynų kasinėjimams Lietuvoje, paskelbė darbų. Be to, buvo Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus konservatorius, Priešistorės skyriaus vedėjas (1936–1941).

[43] Juozas **Pajaujis** (Javis) (1894 03 14–1973 06 10) – ekonomistas, visuomenininkas. Studijavo Berlyno, Kylio universitetuose. Socialinių mokslų daktaras (1926). Nuo 1926 m. valstiečių liaudininkų atstovas Seime. Vienas pasipriešinimo 1926 m. perversmininkams organizatorių. 1927 m. balandžio mėn. suimtas, Karo lauko teismo nuteistas mirties bausme, paskui ji pakeista kalėjimu iki gyvos galvos. Amnestuotas (1929). Dir-

bo Klaipėdos prekybos institute (1934–1938), docentas. Sovietinės okupacijos metais suimtas, kalintas. Dalyvavo Birželio sukilime 1941 m., buvo Lietuvos laikinosios vyriausybės darbo ir socialinės apsaugos ministras, Vilniaus universiteto docentas (1941–1944). 1944 m. pasitraukė į Vakarus. 1946 m. apsigyveno JAV, aktyviai dalyvavo visuomeninėje politinėje veikloje.

[44] **Tvardauskis** (Twardowski), vadintas ponu Tvardovskiu, meistru Tvardovskiu, lenkiškuoju Faustu. Legendinė asmenybė. Tapatintas su istoriniu asmeniu, būrėju ir astrologu vokiečiu Laurentijumi Dhuremu, 1565–1573 m. gyvenusiu Žygimanto Augusto dvare. Yra nemažai Tvardovskio magiškų galių, įgytų sudarius sutartį su velniu, aprašymų variantų. Žygimantui Augustui jis iškvietęs Barboros Radvilaitės dvasią. Turėjęs burtų knygą, kuri patekusi Žygimantui Augustui, o šis ją testamentu palikęs Vilniaus akademijos bibliotekai. Romantizmo epochoje Tvardovskį išgarsino A. Mickevičiaus baladė „Ponas Tvardovskis", J. I. Kraševskio knyga „Meistras Tvardovskis", kitų meno žmonių kūriniai.

[45] Karlas **Jėgeris** (Jäger) – SS štandartenfiureris. Vadovavo operatyviniam būriui, kuris 1941 liepos 2 d. perėmė saugumo policijos funkcijas. Gestapo viršininkas Kaune.

[46] Petras **Kazlas** (Kazlauskas) (1903 10 22–1983 03 11) – gydytojas, pedagogas. Baigė Lietuvos universitetą, dirbo ligoninėse. Nuo 1941 m. Vilniaus universteto Medicinos fakulteto adjunktas, docentas. Nuo 1942 m. dekanas, katedros vedėjas, Akių klinikos direktorius. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1947 m. atvyko į JAV. Vertėsi gydytojo praktika.

[47] Alfonsas **Čeičys** – Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Vidaus medicinos katedros dėstytojas, nacių okupacijos metais (nuo 1942) – Medicinos fakulteto prodekanas.

[48] Antanas Juozas **Vasiliauskas** (nuo 1955 – Vasaitis) (1906 07 29–1983 03 11) – miškininkas. Miškininkystę studijavo žemės ūkio akademijoje Dotnuvoje (baigė 1926). Žemės ūkio akademijos docentas (1940). 1940 m. – Vilniaus universiteto Matematikos-gamtos fakulteto Miškininkystės skyriaus prodekanas, 1942 – Miškų mokslų fakulteto dekanas. Dirbo ir Miškų ministerijoje. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1948 m. persikėlė į JAV. Parašė darbų apie miškų ūkį, medžio pramonę Lietuvoje.

[49] Albinas **Liaugminas** (1907 06 10–1992 07 17) – psichologas, pedagogas. Baigė Vytauto Didžiojo universitetą, studijavo Paryžiuje ir Ženevoje. Klaipėdos pedagoginio instituto lektorius (1938–1939) ir Vilniaus pedagoginio instituto direktorius (1940–1943). 1942–1944 m. Vilniaus universiteto Filosofijos įvado katedros vyr. asistentas, docentas. Pasitraukė į Vokietiją, 1948 m. emigravo į Kolumbiją.

[50] Alfonsas **Gučas** (1907 12 04–1988 01 28) – psichologas, pedagogas. Baigė Vytauto Didžiojo universitetą (1937), studijas gilino Vienos ir Jėnos universitetuose. 1940 m. Vilniaus universiteto Psichologijos katedros asistentas, docentas, profesorius (1973). 1944–1947, 1956–1975 m. katedros vedėjas. 1958–1960 m. Mokyklų mokslinio tyrimo instituto direktorius. Parašė veikalų psichologijos, psichologijos mokslo raidos klausimais.

[51] Antanas **Kimsa** (1912 07 12–1987 01 24). 1942 m. baigė Vilniaus universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Visuotinės istorijos skyrių, 1943 m. – Teisės fakultetą. Istorijos mokslų daktaras. 1941–1944 m. dirbo Darbo įstaigoje, palaikė ryšius su pogrindžiu. Išgelbėjo nemažai žmonių nuo areštų, vežimo darbams. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1948 m. emigravo į Kolumbiją.

[52] Vok. *freundlich* – draugiškai, nuoširdžiai, maloniai.

[53] Liudvikas van **Bethovenas** (van Beethoven) (1770 12 16–1828 03 36) – flamandų kilmės vokiečių kompozitorius, pianistas virtuozas. Paskutinis Vienos klasicistas, savo įvairių žanrų kūryba dėjęs pamatus romantizmo, iš dalies XX a. muzikai.

[54] Volfgangas Amadėjus **Mocartas** (Mozart) (1756 01 27–1791 12 05) – Austrijos kompozitorius. Būdamas šešiametis parašė pirmuosius kūrinius, viešai koncertavo. Puikiai grojo smuiku, vargonais, dainavo, dirigavo, komponavo. Sukūrė apie 620 muzikos kūrinių. Buvo vienas iš tų Vienos klasikų, kurių muzika artimai susijusi su klasicizmo šviečiamosiomis idėjomis. Kūryba pasiekė tokios tobulybės, kokios nepavyko pasiekti nė vienam jo amžininkui.

[55] Pranas **Skardžius** (1899 03 26–1975 12 18) – kalbininkas. Studijavo Lietuvos (1923–1925), Leipcigo (1925–1929) universitetuose. 1929–1939 dėstė Lietuvos (Vytauto Didžiojo), Vilniaus universitetuose (1939–

1943). Profesorius (1939). 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, 1949 m. emigravo į JAV, nuo 1956 m. gyveno Vašingtone, dirbo Kongreso bibliotekoje. Parašė „Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas" (1936), „Lietuvių kalbos žodžių daryba" (1943).

[56] Jonas **Švedas** (1908 10 09–1971 10 15) – kompozitorius, choro dirigentas. Dėstė Kauno, Vilniaus (1945–1949) ir Lietuvos (nuo 1949) konservatorijose. Profesorius (1967). 1940 m. Vilniuje įkūrė liaudies dainų ir šokių ansamblį, iki 1962 m. jam vadovavo.

[57] Jurgis **Pabrėža** (1771 01 15–1849 10 30) – botanikas. Studijavo Vilniaus universitete (1791–1794), dalyvavo T. Kosciuškos sukilime. Baigė Varnių kunigų seminariją, vienuolis (1816). 1817–1821 m. Kretingos bernardinų mokykloje dėstė lotynų kalbą ir gamtos mokslą. Rinko, aprašinėjo augalus, parašė medicinos darbų. Surinktoji samanų ir kerpių kolekcija saugoma Vilniaus universitete.

[58] Lot. *de facto* – iš tikrųjų, pagal tikrąją padėtį, t. y. nepaisant oficialaus pripažinimo.

[59] Trečiojo Reicho karinių oro pajėgų pavadinimas.

[60] Kurtas **Hincė** (Hintze) – SS ir policijos vadas Lietuvoje.

[61] Lietuvos istorikų patikslintais duomenimis, 1944 m. gegužės viduryje naciai suėmė ir į Salaspilio koncentracijos stovyklą išvežė gen. P. Plechavičių ir rinktinės štabą (23 karininkus). Apie 3,5 tūkst. Lietuvos Vietinės rinktinės karių buvo išvežta į Vokietiją ir perduota priešlėktuvinei gynybai, 106 išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą, 983 – į Oldenburgą. Apie 80 karių sušaudyta Paneriuose (Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 238).

[62] Apie Naujųjų Pirčiupių kaimo tragediją dabar žinoma tiksliau. Rūdninkų girioje įsikūrę sovietiniai partizanai 1944 m. birželio 3 d. apšaudė vokiečių karinius automobilius, sužeidė ir nukovė keletą kareivių. Tą pačią dieną 16-ojo policijos pulko kareiviai apsupo kaimą ir įvykdė žiaurią egzekuciją – sudegino beveik visus trobesius, 119 žmonių (69 vaikus, 29 moteris, 21 vyrą). Gyvi išliko 39 gyventojai, iš jų devyni ištrūko iš apsupties, kiti tuo metu buvo išvykę. Žuvo 15 kitų kaimų gyventojų.

Mykolas Biržiška and Vilnius University. The study of activities and memoirs

By Vygintas Bronius Pšibilskis

Summary

Prof. Mykolas Biržiška, Lithuanian independence act signatory, one of the most renowned historian of old Lithuanian literature, ethnography researcher, sponsor of high education in Lithuania headed Vilnius University at the time of soviet (1940–1941) and Nazi (1941–1944) occupation.

The publication consists of foreword, editor's preface "The seventy sixth Vilnius University rector", recollections of M. Biržiška "Vilnius University in the 1940–1944", comments, illustrations and index.

The preface presents comprehensive information about Prof. M. Biržiška (1882–1962) defines his contribution to social and academical sphere. Mykolas Biržiška, also professors Vaclovas and Viktoras, his brothers, were born in noblemen family and raised in Polish atmosphere. When entering Šiauliai gymnasium, where tsarist government prohibited Polish and Lithuanian language, M. Biržiška chose to become a Lithuanian, learned Lithuanian language. At the time of law studies in Moscow University (1901–1907) was a member of a secret Lithuanian student organisation. He was arrested in 1902 for participating in student movement and spent some time in prisons in Moscow and Kaunas. Since release has entered Lithuanian Social Democratic Party (till 1917) and cooperated in underground publishing. In 1905 together with other members of LSDP participated at the Grand Vilnius Seimas. After graduating from Moscow University worked in Vilnius as a lawyer, bank clerk. He was a member of Lithuanian Social Democratic Labour Party's Central

Committee, edited party's weekly "Žarija", magazine "Visuomenė", was an active member of Lithuanian Science Association.

In the time of WW1 M. Biržiška worked with relief fellowships. In September 1917 at the Lithuanian conference was selected to be one of 20 members of Lithuanian Council. On the 16 of February, 1918 signed Lithuania's Independence Act. At the end of 1918 and the beginning of 1919 was a Minister of Education in the second Cabinet, was taking care of the re-establishment of Vilnius University. As Vilnius was changing hands, he was a general assignee of the Lithuanian provisional government in Vilnius, provisional Vilnius Lithuanians' Committee chairman (1919–1922), attended in Suvalkai negotiations between Lithuania and Poland (1920). Was charged of treason, because boycotted Polish government organized so-called Vilnius Seimas. When the United Nations intervened, M. Biržiška was sent to independent Lithuania together with other Lithuanian and Belarusian public characters.

After settling in Kaunas, M. Biržiška was working at the University of Lithuania (renamed Vytautas Magnus University since 1930). He was a dean of the faculty of Humanities (1922–1925 and 1937–1940), Prorector (1925–1926), Rector (1926–1927). Honorary Doctor of Vytautas Magnus University in 1932, of the University of Latvia in 1934.

USSR enforced treaty of the 10 of September 1939 has restored Lithuania's control over Vilnius. M. Biržiška was elected the first Rector of the reinstated Vilnius University. His strong moral authority was the reason, why neither soviet nor Nazi occupants did not dare to remove him. By using that authority M. Biržiška decisively defended Vilnius University from destruction and Lithuanian youth from being subordinated by occupants. Regarding bolshevism as Lithuania's greatest enemy, in 1943–1944 M. Biržiška was a member of general lay's P. Kubiliūnas' Advisory Council. In summer 1944 M. Biržiška moved to Germany. There he worked in Baltics University in Hamburg and Pinneberg 1946–1949, since 1949 has lived in the U.S. He partook in publishing "Lithuanian Encyclopedia", also in actions of Lithuanian resistance concord. Occupation government accused M. Biržiška of collaborating with Nazi's, high treason, stripped of academical title, which was given in 1941 (it was returned in 1988).

Prof. M. Biržiška published works on Lithuanian literature and cultural history, folklore studies, memoir books. This publication includes three essays, written at different times in Germany's Lithuanian refugees newspapers that even now are not easily accessible. Memoirs written at the time of soviet re-occupation and withdrawal to Germany are one of the most interesting and authentic documents of a tragic time for Lithuania and its people. The Rector of Vilnius University, without being able to use any documents, records events and facts of recent past, unfolds huge losses and mischief, that were incurred for the oldest centre of Lithuania's science and culture. Political, cultural, psychological atmosphere of the hard times is expressed by facts, details, author's epithets for the occupants, especially for the soviets, exaggerated attention for some nationalities' public posture. In the memoirs, among many other characters M. Biržiška's personality comes to the front, as he was in the centre of many important events.

Hoping, that this publication will intrigue not only historians, but also the general public, especially academic youth, the index includes descriptions of almost every noted person that M. Biržiška mentioned, specifies some events or facts using new analysing methods, explains terms and abbreviations. The book is the eleventh publication of "Fontes historiae universitatis Vilnensis" series.

Vertė Kristina Vaičiūnaitė

Asmenvardžių rodyklė

A

Abramovičius (Abramowicz), Vitoldas 42
Aistis, Jonas 7, 55, 56, 86
Aleksa, Jonas Pranas 21, 39, 117, 173, 201, 202, 232
Aleksa, Zigmas 27, 28
Alminauskis (Alminas), Kazys 171, 249
Alseika, Danielius 51, 62
Ambrazevičius (Brazaitis), Juozas 164, 170, 247
Analfabetas (M. Biržiškos slapyv.) 26
Andriukaitis 109
Aničas, Jonas 82
Armalis, Petras 135, 237
Arnsonas, J. I
Artiuchinas 138, 148
Audėnas, Juozas 81
Augustaitis, Pranas 59, 65, 73, 118, 148, 233, III, IV
Avižonis, Petras 54

B

Bagdonas, Juozas 57
Baldžius (Baldauskas), Juozas 165, 248
Balinskis (Baliński), Mykolas 89, 219
Baltruška, Povilas 113, 114, 131–134, 145, 157, 230
Balutis, Bronius Kazys 7, 47, 48, 49, 50
Bankaitis-Bankauskas, Mečys 10, 88
Baranauskas, Antanas 55, 225
Barauskaitė, Danutė 12, 84, VIII
Barauskaitė, Venta 12, 84
Barauskas, Kazys 79, 82, 84
Barauskas, Vytautas 12
Barauskienė, Ona 12, 23, 75, 79, 82, 84, X
Baronas, žr. Baranauskas Antanas
Bartavičius, J. 64
Bartoševičius, Leopoldas 17
Basanavičius, Jonas 14, 17, 26, 31, 35, 37, 42, 46, 53, 61
Batkus, Vladas 255
Batoras, Steponas (Lietuvos didysis kunigaikštis) 5, 14, 16, 71, 90, 91, 94–96, 105, 107, 108, 111, 115, 123, 126, 142, 217, 222, 224, 230, 234, 246, 252
Bauba, Kazys 254

Bauža, Česlovas 4, 12
Bethovenas (van Beethoven), Liudvikas 208, 257
Berija, Lavrentijus 226, 228
Bieliukas, Kazimieras 134, 165, 215, 237
Bielskis, Vaclovas 44
Birutė (LDK kunigaikščio Kęstučio žmona) 220
Biržiška, Antanas 8, 17, 18, 57
Biržiška, Vaclovas 7, 8, 17, 19, 21, 22, 25, 29, 44, 51, 58, 61, 63, 65, 67, 70, 74, 75, 82–86, 118, 233, 259, II, V, VII, VIII
Biržiška, Viktoras 7, 8, 17, 19, 23, 25, 29, 50, 51, 85, 86, 259, II, VIII
Biržiškaitė, Ona, žr. Barauskienė, Ona
Biržiškaitė-Žymantienė, Marija (Marilė) 10, 23, 85, 86, 242, VIII
Biržiškienė, Aleksandra 85, 86
Biržiškienė, Bronislava 23, 29, 60, 68, 84, 86, X, XI
Biržiškienė, Elžbieta 17, 18
Biržiškos 7, 8, 9, 19, 23, 29, 68, 80, 83, VIII
Bizauskas, Kazys 16, 36, 37
Blažys, Vincas 255
Bortkevičienė, Felicija 30
Boruta, Jonas 2
Boruta, Kazys 70
Brazdžionis, Bernardas 69
Brėdikis, Juozas 255
B-tis, žr. Bankaitis-Bankauskas, Mečys
Budrys, Ignas 254
Bušinskis, Ignas 89, 220
Būga, Kazimieras 52, 56
Bugailiškis, Peliksas 31, 36
Bukauskienė, Teresė 56
Bulavas, Juozas 114–116, 118, 119, 122, 124, 126, 127, 130, 131, 134, 135, 137, 138, 141, 148, 151, 152, 157, 160, 163, 165, 173, 215, 231
Bulinas, A. 137, 152, 157, 159, 163, 165, 238
Bumblauskas, Alfredas 2
Buragas, Petras 255
Butautas (S. Žymanto-Žakevičiaus slapyv.) 242
Butkaitė, Ona (Anusė) 23
Butkevičienė, Birutė 2, 12

C

Charvatas (Charvat), Francišekas 68
Chodkevičius (Chodkiewicz), Jonas Karolis 243
Chodzka (Chodźko), Ignacas 89, 221
Chominskis, Liudvikas 42
Cvirka, Petras 66, 70

Č

Čarneckis, Voldemaras Vytautas 49
Čechavičius, Antanas 31
Čeičys, Alfonsas 205, 256
Čepėnas, Pranas 11, 42, 49, 160, 246, VII
Čepinskis, Vincas 38, 39, 40, 93, 223
Černius, Jonas 16, 81

Čėsnys, Blažiejus V
Čibas, D. XII
Čibiras, Kristupas 16
Čiburas, Juozas 59
Čiuberskis, Jonas 255
Čiurlionienė, Sofija 46
Čiurlionis, Mikalojus Konstantinas 26

D
Dambrauskas-Jakštas, Aleksandras 26
Danilavičius, Ignas 89, 218
Darginavičius, Adolfas 255
Daudžvardis, Vincas 64
Daukantas, Simonas 53, 58, 89, 210, 219
Daukša, Jokūbas 54
Daukša, Mikalojus 221
Dekanozovas, Vladimiras 98, 226
Devenis, Mykolas 82, 84
Devenienė, Alena 82, 84
Dežeiteris (Degeyter), Pjeras 226
Dhuremas, Laurentijus 256
Didžiulienė (Žmona), Liudvika 235
Didžiulytė-Kazanavičienė, Aldona 125, 235
Dirmantas, Stasys 85
Dmovskis (Dmowski), Romanas 40, 222
Dobruckis (Dobrucki), G. 62
Dogelis, Povilas 31
Domaševičius, Andrius 27, 31
Domeika (Domeyko), Ignotas 89, 220
Donelaitis, Kristijonas 55
Dovydaitis, Pranas 37, 67, 117, 231
Dudzius 195, 196, 211
Dumčius, Jonas 223
Duonelaitis, žr. Donelaitis
Durfas (Durf) 169
Dzevicka Štachelska (Dzewicka Sztachelska), Irena 125, 234
Džiugašvilis, žr. Stalinas, Josifas

E
Eidintas, Alfonsas 34
Eidukevičius, Pranas 27, 28, 33
Einšteinas (Einstein), Albertas 187, 252, 253
Engelytė 144
Engelsas (Engels), Fridrichas 100, 138, 227
Engertas (Engert), Horstas 165, 248, III

F
Frankas (Frank), Johanas Peteris 89, 218
Frankas (Frank), Jozefas 89, 218
Fritzleris (Fritzler, Fitzlen?) 180, 181
Froidas (Freud), Zigmundas 252

G
Gadonai (von Gaden) 89, 220
Gadonas, Mykolas 220
Gadonas, Vladimiras Dionizas 220
Gaidelionis, Povilas 25, 35, 44
Gaigalaitė, Aldona 64, 67
Galaunė, Paulius III

Garfunkelis, Leiba 63
Gaudūnas, Jonas 155, 244
Gediminas (Lietuvos didysis kunigaikštis) 14, 57, 64, 89, 99, 177
Gedvilas, Mečislovas 145, 240
Germantas-Meškauskas, Pranas 6, 76, 77, 153, 170–176, 178–186, 188, 190–192, 194, 195, 197, 199, 202, 204, 243, 249, 255
Giedraitis, K. 19, 20
Gineitis, Leonas 8, 55, 56
Gira, Liudas 66, 156, 161, 244
Girkontienė, Eglė 12
Gladkovas, Piotras 228
Grigalius XIII (popiežius) 217
Grigas, Bronius 254
Grinius, Kazys 48, 81, 250
Griškevičius (Hryszkiewicz), Pranas 138, 239
Grybas, Vincas 58
Grodekas (Groddeck), Gotfrydas Ernestas 89, 217, 220, 223
Grudzinskaitė 125
Gučas, Alfonsas 206, 257
Gudaitis, Vabalas 165
Gudelis, Martynas 85
Gudūnas, žr. Gaudūnas, Jonas
Gurka, Olgerdas 40

H

Heinė (Heine), Heinrichas 187, 253
Herbačiauskas (Herbačevskis), Juozapas Albinas 48, 224
Herclis, Teodoras 228
Himleris (Himmler), Heinrichas 253, 254
Hincė (Hintze), Kurtas 214, 258
Hindenburgas, Paulius von 38
Hingstas (Hingst), Hansas 170, 173, 181, 204, 208, 209, 213, 249
Hitleris 248
Hriškevičius, žr. Griškevičius, Pranas

I

Iešmanta, Albinas 132, 236
Inčiūra, Kazys 70
Ivanauskas, Tadas 38
Ivanskis 18
Ivinskis, Zenonas 7, 166, 167, 248, V

Y

Yčas, Jonas 39, 41
Yčas Martynas 31, 34, 37, 38, 41
Yla, Stasys 7, 255

J

Jablonskis, Jonas 20, 39, 56
Jackevičius, Stanislovas 37
Jägeris, žr. Jėgeris, Karlas
Jakimčaitė, Aida 12
Jakštienė, Vida 12
Jakubčionis, Algirdas 4, 12
Jalbžikovskis (Jalbrzykowski), Romualdas 97, 225
Janulaitis, Augustinas 21, 23, 26, 27, 29, 30, 31, 36, 38, 42, 44, 58, 118, 233, IV, V
Januševičius, Antanas 254
Jaroslavas (Vladimiro kunigaikštis) 243
Jaroševičius, žr. Jaruševičius, Juozas

Jaruševičius, Juozas 89, 219
Jasiūnas, Henrikas 8, 12
Jendrichovskis (Jendrichowski), Stefanas 108–110, 144, 230
Jezukevičius Vladas 46
Jėgeris (Jäger), Karlas 204, 256
Jodelė, Pranas V
Jogaila (Lietuvos didysis kunigaikštis) 249
Jonai, šv. 77, 142, 240
Jonas, šv. žr. Jonai, šv.
Jonas Paulius II (popiežius) 231
Jonynas, Ignas 44, 46, 49, 65, 66, III
Jovaiša, Albinas 8
Jucevičius (Jucius), Liudvikas Adomas 89, 219
Juknevičius (Juchnevičius), Romualdas 140, 239
Jundzilas, Juozas 218
Jundzilas, Stanislovas Bonifacas 218
Jundzilas (Jundziłł), Zygmuntas 42
Jundzilos 89
Juodka, Benediktas 2
Jurgelionis, Kleopas 26, 27
Jurginis, Juozas 127, 235
Jurgutis, Vladas 77, 147, 162, 172, 191, 192, 194, 197, 201, 202, 241, 255, VI
Jurgutis, Vytautas 73
Juška, Antanas 67

K

Kaftanovas 148, 149
Kaganovičius, Lazaris 128, 236
Kairiūkštytė, Nastazija 59
Kairys, Steponas 7, 21, 27–29, 31–34, 36, 45, 57, 61
Kantvilas, Aleksandras 255
Kapsukas, žr. Mickevičius-Kapsukas, Vincas
Karazijienė, A. 53, 77
Karolis IX (Švedijos karalius) 243
Karsavinas, Levas 136, 147, 160, 205, 238, III
Kasciuškevičiūtė, Irena 41
Katche, Maksimas 49
Katilius, Petras 179, 251, V, VI
Katinauskas, Jonas 255
Kaunas, Domas 2
Kavaliauskis, žr. Kovalevskis, Juzefas Ščepanas
Kazanavičius, Antanas 125, 235
Kazimieras, šv. 83, 85
Kazlas (Kazlauskas), Petras 205, 256
Kazlas, A. 81
Kemėšis, Fabijonas 60
Kerenskis, Aleksandras 247
Kerpė, Petras 254
Kerzonas (Curson, George Nataniel) 49
Kęstutis (Lietuvos didysis kunigaikštis) 242
Kimmelis 5, 106, 107, 120–122, 124, 139
Kimsa, Antanas 206, 257
Kisinas, Izidorius 55
Kiškis, Petras 255
Klau, Werner 184, 185, 207, 208, 209

Klimas, Petras 31, 32, 33, 36, 37
Kliučevskis, Vasilijus 19
Kolupaila, Steponas 8
Končius, Ignas 10, 14, 15, 16, 223, IV
Konopnicka, Marija 53
Kopylovas 116, 130, 131, 133, 134, 136, 151, 155
Korsakas, Kostas (Radžvilas, J.) 66, 113, 230
Koscialkovskis (Kościalkowski), Stanislavas 91, 222
Kosciuška, Tadas 18, 258
Kovalevskis (Kowalewski), Juzefas Ščepanas 89, 220
Krakovskis, J. 59
Kraševskis (Kraszewski), Juzefas Ignacas 53, 89, 221, 256
Krašiauskis, žr. Kraševskis, Juzefas Iganacas
Kraujalis, Petras 62
Krausė 169, 170, 185
Krėvė-Mickevičius, Vincas 8, 15, 52, 53, 57, 65–67, 74, 96, 115, 191, 192, 214, 224, III
Kriaučiūnas, Mečys 255
Krivickas, Domas 173, 183, 184, 190, 202, 250, VI
Krivošejevas, I. 63
Krupavičius, Mykolas 173, 251
Kubiliūnas, Petras 78, 169, 179, 248, 260
Kubiliūtė, Marcelė 59
Kučinskas, Antanas 255
Kučinskas-Kučingis, Jonas 83, XI
Kudirka, Vincas 133, 237
Kukta, Juozas 31, 36, 46
Kuprėnas, Kazys 255
Kurkauskas, Vladas 49
Kutuzovas (Goleniščev-Kutuzov), Michailas 150, 242
Kuzminskis, Zigmas 59
Kuznecovas, A. 137–139, 152, 157, 159, 163, 165, 238

L

Labutytė, Lina 12
Lastauskis, Vaclovas 39, 191
Lašas, Vladas V
Laumianskis, Vladas 21
Laurinavičius, Česlovas 45–47
Lazersonas, Vladimiras 75, III
Lelevelis (Lelewel), Joakimas 89, 218
Leninas, Vladimiras 112, 114, 148, 149, 155, 227, 228
Leon, Venta, žr. Barauskaitė, Venta
Leonas, Petras 31, 41
Lesgaftas, Piotras 23
Liaugminas, Albinas 206, 257
Liekis, Algimantas 8, 79
Lingsas 205, 211, 212
Linka, Antanas 151, 148, 242
Lipniūnas (Lipnickas), Alfonsas 77, 142, 192, 240, 255
Liubavskis, Matvejus 19
Livšinas 136, 147
Lopata, Raimundas 30, 34, 49
Lossowski, Piotr 40
Lozoraitis, Stasys 7, 43, 67
Lukaševičius 5, 106–109, 116
Lvovas, Georgijus 38

M
M. B-ka (M. Biržiškos slapyvardis) 63
M.B. (M. Biržiškos slapyvardis) 24
Macijauskas, Stasys 16
Maciūnas, Vincas 7, VII
Maciūtė, Ona 70
Mackevičius, Mečislovas 172, 173, 190, 191, 194, 197, 201, 202, 250, 255
Mackonis, Rapolas 8, 15, 55, 255
Mačiokas, Mikas 255
Maironis (Mačiulis, Jonas) 53, 100, 150, 227
Maizelis 145
Malinauskas, Jonas 255
Marcinkevičius, Jonas 70
Marija (Didžiosios Britanijos karalienė) 34
Marksas (Marx), Karlas 21, 99, 138, 227
Masaitis, Zigmantas 254
Masiliūnas, Kazimieras 73, 170, 249
Masiulis, Petras 255
Mašiotas, Jonas 44
Mašiotas, Pranas 38, 44, 46
Mašiotienė, Ona 46
Matijošienė, Audronė 12
Matjošaitis, Stasys (St. M.) 45, 71
Matulaitis, Jurgis 47, 48
Matulaitis, Stasys 23
Matulis, Juozas 148, 241
Mažeikienė, Danutė, žr. Barauskaitė, Danutė
Mc Rae (JAV generolas) 81
Mendelejevas, Dmitrijus 223
Merkys, Vytautas 58
Meškauskas, Eugenijus 137, 138, 165, 238
Meškauskienė (Navikaitė), Michalina 117, 232
Mickevičius, Adomas 18, 23, 35, 53, 55, 74, 89, 202, 220, 221, 239, 249, 256
Mickevičius-Kapsukas, Vincas 21, 27, 28, 42–44, 233
Mickis, Matas 110, 230
Mičiulis, Jonas 70
Mikalojus I (žr. Nikolajus I) 89
Mikasia, žr. Meškauskienė (Navikaitė), Michalina
Miliutinas, Dmitrijus 20
Mironas, Andrius 7
Mironas, Vladas 37, 39, 67
Misiūnienė, Snieguolė 12
Mykolaitis-Putinas, Vincas 53, 56, 70, 118, 233, III, V
Mocartas (Mozart), Volfgangas Amadėjus 208, 257
Mokrzeckis, Adamas 42
Molotovas (Skriabinas), Viačeslavas 128, 226, 236
Monkevičius, Kazimieras 4, 12
Mošinskis, Vytautas V

N
Nabelsbergas 196, 197, 198
Narakas, Juozas 191, 194, 254, 255
Narutavičius, Stanislovas 33, 34, 45
Nekrasovas, Aleksandras 53
Neviškis (Nevskij), Aleksandras 243, 150

Niedzvilkovskis (Niedzwilkowski), Mečislovas 30
Niemis, Augustas Robertas 53
Nikolajus I (Rusijos caras) 217
Noreika, Jonas 255
Novikovas 6, 148, 151, 152, 153, 160, 177
Novosilcevas, Nikolajus 245

O
Okas (Oko), Janas 96, 176, 223
Oleka-Žilinskas, Andrius 239
Olšauskas, Antanas 26
Olšauskas, Konstantinas 31
Onacevičius, Ignas 89, 219
Orentaitė, Aliucija 12
Osmolovskis (Osmolowski), Ježis 45, 46
Ostrauskas, Kostas 8, 80
Otrembskis (Otrębski), Janas Ščepanas 96, 176, 224
Ožeškienė, Eliza 53

P
Pabrėža, Jurgis 210, 258
Pajaujis (Javis), Juozas 201, 255
Paknys, Juozas 28
Paleckis, Justas 66, 98, 105, 128, 129, 226
Paplauskas 146
Paukštelis, Juozas 69
Pavlovas 115
Pečeliūnas, Mykolas 255
Pelikanas, Vaclovas 157, 245
Perecas, Jehuda Leiba 71
Petkevičaitė-Bitė, Gabrielė 23
Petrauskas, Mikas 22
Petrauskienė, Žibutė 12
Petrulis, Alfonsas 37
Pfeifelis, Aleksejus 31
Pietaris, Vincas 17
Pijus XI (popiežius) 225
Pilsudskis, Janas 42
Pilsudskis (Piłsudski) Juzefas Klemensas 40, 45, 47, 48, 90, 221, 240
Plechavičius, Povilas 79, 192, 210, 213, 214, 254, 258
Plečkaitis, Romanas 2
Plečkaitis, Vytautas Petras 40
Požezinskis (Porzezinski), Viktoras 19
Potje (Pottier), Eženas 226
Povilavičiūtė, Irena 118, 234
Pozdniakovas, Nikolajus 98, 225
Preikšas, Kazys 138, 238
Prilucka, Perl 225
Priluckis, Noachas 75, 96, 225
Protasevičius, Valerijonas 217
Pšibilskis, Vygintas Bronius 2, 4, 255, 259
Puipa, Algimantas 250
Puodžius, Stasys 190, 191, 192, 254
Purėnas, Antanas 38, V
Purėnas, Juozas 63
Purickis, Juozas 38, 64
Puskunigis, Leonas 255, III, VI, VII
Puškinas, Aleksandras 139, 239
Putvinskis, Vladas 59
Puzinas, Jonas 70, 201, 255, III, VI, VII

R

R. M. (R. Mackonio slapyv.) 15
Radvila, Jurgis 217
Radvila, Mikalojus Rudasis 217
Radvilaitė, Barbora (Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto žmona) 256
Raila, Bronys 7, 82, 84, 85
Rakūnas, Kazys 255
Rapolas II (M. Biržiškos slapyv.), 29
Raštikis, Stasys 81
Reinys, Mečislovas 59
Reiteris 198
Rentelnas (Renteln), Teodoras Adrianas fon 166, 167, 168, 171, 172, 174, 182, 190, 197, 204, 205, 248
Rėza, Liudvikas 56, 67
Riefenstahlis 205, 211
Rimašauskas, Jonas 255
Rimka, Albinas 15, 70, 148, 169, 195, 241
Ročka, Marcelinas 223
Rodkevičius 144
Rodzevičiai 18
Römeris (Römer, Romeris, Rèmeris, Riomeris) Mykolas Pijus 15, 23, 25, 30, 33, 34, 81, 93, 130, 134, 135, 169, 171, 223, 237
Rondomanskis, Andrius 59
Rozenbergas (Rosenberg), Alfredas 153, 188, 243, 253
Rubinšteinas, Izaokas 63
Rukša, Antanas 223, VII
Rumiancevas, Nikolajus 20
Ruzgas, Albertas 8
Ruzgas, Vincas 66
Ružė, Albertas 12
Rūkas, Antanas 127, 235

S

S. D. (M. Biržiškos slapyv.) 26
Salys, Antanas 56, 176, 251, III, VI
Sarbievijus, Motiejus Kazimieras 223
Savickis, P.P. 143, 240
Schreinert 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205
Sennas, Alfredas Erikas 42, 48, 67, 80
Sezemanas, Vosylius 147, 198, 212, 241, III
Sirutavičius, Vladas 21, 27
Sirvydas, Konstantinas 155, 244
Skardžius, Pranas 8, 56, 209, 214, 257, III
Skarga, Petras 155, 244
Skipitis, Rapolas 63
Skirgaila (Lietuvos didysis kunigaikštis) 249
Skvireckas, Juozapas 58
Sleževičius, Kazys 140, 239
Sleževičius, Mykolas 41, 42, 44, 47, 48
Slovackis (Slowacki), Julijus 89, 221
Smetona, Antanas 25, 31, 32, 35, 36, 39, 41, 55, 67, 93, 98, 99, 101, 107, 117, 118, 132, 133, 144, 222, 231, 240
Sniadeckiai 69, 89
Sniadeckis (Śniadecki), Andrius 218

Sniadeckis (Śniadecki), Jonas 218
Solak, Zbigniew 25
Solovjovas, Vladimiras 231
Sovsenavičius, Boleslavas V
Sruoga, Balys 56, 65, 77, 171, 191, 192, 194, 197, 201, 202, 204, 249, 255, III
Sruogienė, Vanda 85
St. M. (Stasio Macijausko slapyv.) 16
Stalinas, Josifas 73, 85, 99, 112, 114, 128, 129, 131, 133, 139, 148, 155, 226
Stanevičius, Simonas Tadas 89, 220
Stanevičius, Vytautas 255
Stanevičius (Staniewicz), Vitoldas 42
Stanislavskis, Konstantinas 150
Stankevičius, Jonas 96, 224
Stankevičius, Juozas 31, 32
Stankevičius, Vladimiras (Stanka, Vladas) 165, 247
Starkus, Antanas 255
Stašinskis, Vladas 21
Stašys, Konstantinas 16, 62
Staškevičiūtė, Aleksandra 125, 234
Stegmannas, žr. Štegmanas fon Pricvaldas, Kurtas
Stolypinas, Piotras 24
Strašūnas, Matitijas 187, 225, 252, 253
Studnickis (Studnicki), Vladislavas 30
Stulginskis, Aleksandras 31, 35, 36, 39
Sudarskis, Mendelis 63
Suvorovas, Aleksandras 150, 242

Š

Šakenis, Konstantinas 58
Šalčius, Petras 15, 70, 118, 232, IV
Šalkauskis, Stasys 14, 68, 100, 117, 227, V
Šapira, Abrahamas Duberis Kahanė 225
Šapira, Chaimas Nachmanas 75, 96, 118, 225, III
Šatrijos Ragana 23
Šaulys, Jurgis 25, 30, 32
Šemerys, Salys 8, 53, 177
Šepetys, Jonas 46
Šernas, Jokūbas 36
Šernas, Jonas 255
Šėleris (Scheler), Maksas 231
Šėmis, B. (M. Biržiškos slapyv.) 52, 61
Šėmytė, Bronislava, žr. Biržiškienė, Bronislava
Šidlauskas, Domas 26, 27
Šilingas, Stasys 31, 41
Šimkus, Jonas 57
Škirpa, Kazys 162, 164, 166, 246
Šlapelis, Jurgis 17, 19, 21, 22, 26
Šmulkštys, Liudvikas 65
Štegmanas fon Pricvaldas (Stegmann von Pritzwald), Kurtas 153, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 190, 200, 201, 202, 203, 212, 243
Šulgienė, Nijolė 12
Šumskis, Aleksandras 49
Švedas, Jonas 210, 258
Šveikauskaitė (Szweikowska), Elena 96, 224

T
Tamošaitis, Antanas 117, 231
Tamošaitis, Izidorius 117, 170, 231, III
Tiškevičius, Alfredas 67
Tiškevičius, Stanislovas 67
Tolstojus, Levas 139, 239
Trubeckojus, Sergejus 20
Trumpa, Vincas 7, 64
Tumas-Vaižgantas, Juozas 19, 21, 43–46, 53, 56–58, 61
Tumėnas, Algirdas 254
Tumėnas, Antanas 117, 232
Tumėnas, Vytautas 254
Tvardauskis (Twardowski) 202, 256

U
Ulčinaitė, Eugenija 2
Uljanovas, žr. Leninas, Vladimiras
Untulis, Bronius 160, 246
Urachas (Urach), Vilhelmas fon 34
Urbonavičienė, Elvyra 12
Urbšys, Juozas 19
Urbšys, Povilas 19, 21
Uždavinys, Jonas 83, XI

V
V. D., žr. Vytautas Didysis
Vabalas-Gudaitis, Jonas 247, III
Vaiciuška 21
Vaičaitis 164, 169
Vaičiūnaitė, Kristina 261
Vailionis, Liudas 64
Vaižgantas 19, 50
Vaivada, A. 61
Valančius, Motiejus 58, 89, 219
Valdšteinas, Iršius 127, 138, 163, 235
Valenrodas (Wallenrod), Konradas fon 171, 221, 249
Valenta, Juozas 255
Valiukevičius, Jurgis 255
Valiukevičius, Vytautas 70
Valiūnas, Silvestras 89, 220
Van der Meulenas R. 56
Vanagaitė, Ligija 12
Vasilevska (Wasilewska), Vanda 143, 240
Vasilevskis (Wasilevski), Leonas 48, 143
Vasiliauskas, Antanas Juozas 206, 256
Vasiliauskas, Kazimieras V
Vaškis 211
Veitko (Wejtko), Vladislavas 43
Venclova, Antanas 66, 70, 73, 104, 105, 110, 112, 114, 129, 172, 229
Venslauskis, Mykolas 24
Viekšnietis 23
Vilčinskas, Juozas 27
Vileišis, Jonas 23, 30, 31, 33, 34, 42, 45, 61
Vilsonas (Wilson), Tomas Vudras 31
Vinclovienė, Loreta 12
Viskanta, Antanas 70
Višinskis, Povilas 20
Vivulskis, Antanas 252
Vydūnas 57

Vygodskis, Jakovas 42, 44
Vytautas, žr. Vytautas Didysis
Vytautas Didysis (Lietuvos didysis kunigaikštis) 5, 14, 17, 35, 52, 54, 55, 57, 63, 64, 67, 72, 75, 92–94, 104, 150, 159, 183, 194, 223–225, 227, 229, 230–235, 238, 239, 241, 242, 247–251, 255, 257, 260
Vytautas Magnus, žr. Vytautas Didysis
Vokietaitis, Algirdas 135, 237
Voldemaras, Augustinas 34, 38, 41, 48, 62, 65, 246
Volteris, Eduardas 52
Vrublevskis (Wróblewski), Tadas Stanislovas 23, 24, 55

W
Widackis, Janas 40
Wulfas 213

Z
Z. A. (M. Biržiškos slapyv.) 47
Zaleskis (Zaleski), Augustas 62
Zaremba, Boleslovas VII
Zastavtas (Zastawt), Aleksandras 30
Zdziechovskis (Zdziechowski), Marijanas 91, 222
Zeifas, Elijošius 71
Zg. Kzm. (Z. Kuzminskio slapyv.) 59
Zigmantas Vaza (Lietuvos didysis kunigaikštis) 244
Zina 113, 124
Zubkus, Jonas 166, 248

Ž
Žadeikis, Povilas 81
Žakevičius, Stasys, žr. Žymantas-Žakevičius, Stasys
Želigovskis (Żeligowski), Liucjanas 50, 222
Žemaitienė, Jūratė 64
Žemaitis, Zigmas 59, 61, 63, 128, 134, 236, V
Žemelis, Henrikas 9
Žemkalnis-Landsbergis, Gabrielis 18
Žilėnas, Vincas 15
Žiugžda, Juozas 72, 73, 104, 112, 113, 117, 124, 134, 138, 148, 149, 172, 173, 229
Žygimantas Augustas (Lietuvos didysis kunigaikštis) 256
Žymantas-Žakevičius, Stasys 7, 10, 69, 73–79, 148, 164, 173, 184, 190, 191, 242, VI
Žymantienė-Žakevičienė, Marija, žr. Biržiškaitė-Žymantienė, Marija (Marilė)
Žmuidzinavičius, Antanas 46, 59
Žukauskas, Albinas 70
Žukauskas, Pilypas 255
Žukovas, Georgijus 150, 242

Pš-07

Vygintas Bronius Pšibilskis. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas. Veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius: Vilniaus un-to leidykla, 2008. – 275 p.: iliustr.

Lietuvos valstybės atkūrimo 1918 m. akto signataras, vienas žymiausių senosios lietuvių literatūros istorikų, tautosakos tyrinėtojų prof. Mykolas Biržiška Vilniaus universitetui vadovavo sovietinės ir nacių okupacijos metais. Jo atsiminimai, parašyti nuo sovietinės reokupacijos pasitraukus į Vokietiją, yra vienas įdomiausių ir autentiškiausių tragiško laikotarpio dokumentų.

Knygą sudaro pratarmė, studija „Septyniasdešimt šeštasis Vilniaus universiteto rektorius", M. Biržiškos atsiminimai „Vilniaus universitetas 1940–1944 metais", paaiškinimai ir komentarai, iliustracijos, santrauka anglų kalba, asmenvardžių rodyklė.

Įžanginiame straipsnyje išsamiai pristatoma M. Biržiškos asmenybė, apibūdinami jo nuopelnai visuomeninei ir ypač akademinei terpei. Į vieną atsiminimų knygą sujungti trys M. Biržiškos skirtingų metų rašiniai, skelbti net ir šiandieną skaitytojams sunkiai prieinamuose lietuvių pabėgėlių laikraščiuose Vokietijoje: „Vilniaus universitetas 1940–1941 m." („Mintis" ir atskiras atspaudas), „Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais" („Tėviškės garsas") ir „Kai vokiečiai buvo uždarę Vilniaus universitetą" („Mūsų kelias"). Be kupiūrų pateikti atsiminimai perteikia to meto politinę, kultūrinę ir psichologinę atmosferą, parodo didžiulius sunkumus, kuriuos patyrė seniausia Lietuvos aukštoji mokykla. Paaiškinimuose apibūdinami beveik visi atsiminimuose paminėti asmenys, remiantis naujais tyrimų duomenimis patikslinti įvykiai, faktai, paaiškinti terminai, posakiai ir kt.

Knyga skiriama praeities tyrinėtojams, plačiajai visuomenei, akademiniam jaunimui, yra serijos „Fontes historiae universitatis Vilnensis" vienuoliktasis leidinys.

UDK 947.45.052/.084:929Biržiška

VYGINTAS BRONIUS PŠIBILSKIS

Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas
Veiklos studija ir atsiminimų publikacija

Kalbos redaktorė *Jolanta Storpirštienė*
Dailininkas *Gediminas Markauskas*

Išleido ir spausdino Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, 01122 Vilnius
El. paštas: info@leidykla.vu.lt
http://www.leidykla.vu.lt

Išleistos šios FONTES HISTORIAE UNIVERSITATIS VILNENSIS knygos:

Rabikauskas, Paulius. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai* / sudarė Liudas Jovaiša. Vilnius: Aidai, 2002. 544 p.

Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra, 1940–2000 / sudarė Giedrius Viliūnas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002. 347 p.

Olizarovijus, Aronas Aleksandras. *Apie politinę žmonių sąjungą* / vertė Jolita Sarcevičienė. Vilnius: Aidai, 2003. 676 p.

Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: katalogas / sudarė Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003. LXVIII, 584 p.

Academia et Universitas Vilnensis: Vilniaus universiteto steigimo dokumenai / sudarė Domas Butėnas. Vilnius: Kultūra, 2004. 224 p., [7] faks. lapai.

Bohatkiewiczius, Aleksandras Wiktoras. *Veikalas apie visuotinę bibliografiją* / vertė Aldona Baliulienė, parengė Alma Braziūnienė, Aušra Navickienė ir Sondra Rankelienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004. 270 p.

Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis, 1710–1723 metai / parengė Irena Katilienė. Vilnius: Baltos lankos, 2004. 682 p.

Matulaitytė, Stasė. *Senoji Vilniaus universiteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004. 428 p.

Vilniaus universitetas fotografijose, XIX a. antroji pusė – XX a. / sudarė Alfredas Bumblauskas ir Stanislovas Žvirgždas. Vilnius: Daigai, 2004. 240 p.

Liauksminas, Žygimantas. *Rinktiniai raštai* / sudarė Bronus Genzelis. Vilnius: Mintis, 2004. 440 p.